

74.32:
M23

Mamarajabova Z.N.

KOXLEAR IMPLANTLI, ESHITISH MOSLAMALARI O'RNATILGAN VA ZAIF ESHITUVCHI BOLALAR ESHITUV-NUTQIY REABILITATSIYASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

Surdopedagogika kafedrası

Mamarajabova Zulfiya Narbayevna

**KOXLEAR IMPLANTLI, ESHITISH
MOSLAMALARI O'RNATILGAN VA ZAIF
ESHITUVCHI BOLALAR ESHITUV-NUTQIY
REABILITATSIYASI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TĐPU
AXBOROT-RESURS
MARKAZI**

935298

TOSHKENT – 2020

UO'K: 371.912

KBK: 74.32

M - 23

Mamarajabova Z.N.

Koxlear implantli, eshitish moslamalari o'rnatilgan va zaif eshituvchi bolalar eshituv-nutqiy reabilitatsiyasi / uslubiy qo'llanma / – Toshkent. 2020. 252 b.

Mazkur uslubiy qo'llanmada eshitishda nuqsone bo'lgan bolalarni eshituv-nutqiy rivojlantirishning pedagogik tizimi, eshitish qobiliyatini rivojlantiruvchi texnik moslamalardan foydalanish, eshitishda nuqsone bo'lgan bolalar eshituv-nutqiy rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari, usullari yoritilgan. Ushbu uslubiy qo'llanma ota-onalar, surdopedagoglar, tarbiyachilar, defektolog-bakalavrlar, defektolog-magistrlarga mo'ljallangan bo'lib, maxsus pedagogika sohasida ilmiy tadqiqot ishlarida qo'shimcha manba sifatida qo'llanilishi mumkin.

Mas'ul muharrir:

Xudoyberganova Z.N. – f.f.d. professor

Taqrizchilar:

- Xamidova M.U.** – Nizomiy nomidagi TDPU Surdopedagogika kafedrasida dotsenti, p.f.n.
- Rustamova R.** – 106-sonli ixtisoslashtirilgan maktab surdopedagogi p.f.n, dotsent
- Tashmuxamedova X.I.** – 442-sonli MMTM mudiri, surdopedagog

Mazkur uslubiy qo'llanma Nizomiy nomidagi TDPU o'quv uslubiy Kengashining 2019-yil 26-dekabrda 5-raqamli yig'ilishida nashrga tavsiya etilgan.

Hurmatli ota-onalar!

Ehtimol, siz yaqindagina farzandingizga eshitishni yoʻqotish tashxisi qoʻyilganini bildingiz va qanday qilib uy sharoitida, farzandingizni mustaqil rivojlanishiga sharoit yaratishga doir maslahatlarni izlayotgandirsiz. Ehtimol, dastlabki tashxis qoʻyib boʻlingan va siz faqat uni tasdiqlanishi kutayotgandirsiz. Yohud, siz shunchaki, kundalik hayotda farzandingiz bilan muloqotni yaxshilash uchun yangi, amalda qoʻllashga oson oʻyin faoliyati boʻyicha gʻoyalarni olmoqchidirsiz. Ushbu kitobda farzandingizni muloqot qilishiga oʻrgatish, eshitish qobiliyati, nutqini rivojlantirishga imkon berish haqidagi koʻplab takliflarni topasiz. Mazkur qoʻllanma Sizga bu sohada yordam beradi degan umiddamiz.

Ota-onalar! Unutmang! Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolani oilada tarbiyalash sizdan sabot, toqat, doimiy saʼy-harakatni talab qiladi, baʼzida mehnatlaringiz behuda boʻlib koʻrinishi mumkin. Omadsizlik lahzalarida koʻnglingizni choʻkirtmang. Farzandingiz uchun koʻp narsaga qodir ekaningizga, u ham maʼlumot olishi va hayotda oʻz oʻrnini topa bilishiga ishonang.

Ehtirom ila muallif f.f.n., professor Z.N.Mamarajabova

KIRISH

Bu tashxis bilan siz yolg'iz emassiz.

Agar farzandingiz 5-6 oylik vaqtida «g'oidirashini» turli intonatsiya bilan amalga oshirmasa, chaqirganingizda siz tomon

o'girilmasa, 7-8 oylik vaqtida siz nomini aytgan buyumlarni ko'zi bilan izlashni boshlamasa, uning eshitish ahvolini tekshirish uchun quloq shifokoriga murojaat qiling. Agar shifokor bola umuman eshitmasligi yoki eshitish qobiliyati anchagina past ekanini aniqlasa, dunyo ko'zingizga qorong'i bo'lmasin, bolangiz ilk davridanoq to'g'ri tarbiya olishi uchun hamma imkoniyatingizni ishga soling. Unutmang, bolangizning kelajagi sizning qo'lingizda. Uning kelajagi sizning tarbiyaga mohirlik bilan yondashuvingiz, eshitishdagi nuqsonni kompensatsiyalashni astoydil istashingizga bog'liq. Va siz bunga qodirsiz. Eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalarni maxsus tarbiyalash bilan o'z vaqtida shug'ullangan ko'plab ota-onalar farzandini asrab, ular uchun o'qish va mehnat sari yo'l ochib bera oldilar. Ayniqsa eshitish qobiliyatini yo'qotmasdan oldin gapirgan, yo gapira boshlagan bolalar bilan muntazam shug'ullanish yo'li bilan ko'p narsaga erishish mumkin. "Farzandingiz eshitmaydi" degan tashxis bilan siz aslo yolg'iz emassiz: Hozirgi kunda 1000 nafar boladan 2-3 nafari eshitish nuqsoni bilan tug'ilyapti. Shu sababli, siz farzandingiz eshitish nuqsonini davolashga qaratilgan vositalar haqida, yo'qotilgan eshituvni eshitish apparati yoki koxlear implantatsiyasi yordamida kompensatsiyalashning zamonaviy imkoniyatlari haqida maksimal ma'lumotlar olishingiz, farzandingizni atrofidagi odamlarni tushunish va eshitish imkoniyatini chegaralanganligini inobatga olgan xolda uni ota-ona bilan muloqot qilishga o'rgatishingiz lozim. Farzandingizni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilish, uning har bitta, hatto, eng kichik yutug'idan ham xursand bo'lishga da'vat etish kerak. Bola bilan olib boriladigan surdopedagog mashg'ulotlarida eshitish apparati yoki koxlear implantatsiyadan foydalanish natijalari darrov ko'rinmasligi mumkin. Shu sababli, natijalar tahlilida sabrli bo'lishigiz maqsadga muvofiq. Eshitish qobiliyatini rivojlantirishga tabiiy yondashuv eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ilk rivojlantirish dasturi doirasida "Eshitishni rivojlantirishga tabiiy yondashuv

kundalik hayotdagi suhbatlarga asoslanish” konsepsiyani koʻzda tutadi. Mazkur konsepsiya butun dunyo tomonidan oʻn yilliklar davomida tan olingan. Ushbu kitobda oʻz farzandingiz bilan muloqotga kirishish, uning nutqini rivojlantirishga yordam berish haqidagi fikr mulohazalar bilan tanishasiz. Tabiiy muloqot faqat ona tilida boʻlishi lozim. Eshitishda nuqsoni boʻlib tugʻilgan oʻn nafar boladan toʻqqiztasining ota-onasi sogʻlom ota-onalardir. Bu sharoitda eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar uchun ona tili ogʻzaki nutq hisoblanadi.

Suhbat vositasida farzandingizning nutqiy rivojlanishiga koʻmaklashing.

Ushbu qoʻllanma eshitishda nuqsoni boʻlgan goʻdaklik, maktabgacha va maktab yoshdagi farzandlari mavjud boʻlgan oilalariga moʻljallangan. Qoʻllanmada

**Farzandingizning
manfaatlaridan kelib chiqing.**

keltirilgan oʻyinlar taklifiga kelsak, bu yerda yosh chegaralari ataylab berilmaydi. Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarni eshituv-nutqiy rivojlantirishda uning yoshi emas, rivojlanish darajasi va manfaatleri muhim ahamiyat kasb etadi.

Farzandingizning qiziqishlari va g'oyalariidan foydalaning va shunda u siz bilan birgalikdagi faoliyatga e'tiborini qaratadi, bu jarayondan rohatlanadi va siz bilan muloqotda bo'ladi. Albatta, siz bolangizni yangi faoliyat bilan shug'ullanishga undashingiz mumkin: o'zingizning

Sizning sabr-toqatingiz o'zini oqlashini ko'rsatadi.

tashabbusingiz qanchalik o'rinli ekanini bilib olasiz. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni eshituv-nutqiy rivojlantirish jarayoni har doim maqsadga qaratilgan bo'lib, har bir bolaning o'ziga xos xususiyatlari va qobiliyatini hisobga olishi lozim. Mazkur jarayon dastlab kichik qadamlardan boshlanib, ota-onalardan katta sabr-toqat va ishonch talab qiladigan yo'l. Ammo sizning sabr-toqatingiz o'zini oqlashini ko'rsatib beradi. Ushbu kitob farzandingizni eshituv-nutqiy rivojlantirish yo'lidagi kichik, ba'zan, katta qadamlaringizda sizning hamrohingiz sifatida yaratilgan.

I BOB. ESHITISH IDROKINI RIVOJLANTIRISH UCHUN ESHITISH MOSLAMALARI VA KOXLEAR IMPLANTLAR (KI) TANLASH

Zamonaviy eshitish moslamalari sizning farzandingiz eshita olishi va shu yo'l bilan nutqni o'zlashtirishiga shart-sharoit yaratadi. Agar tajribali mutaxassislar sizning farzandingiz uchun individual yechimni birgalikda qidirsangiz, o'zining eshitish moslamasini optimal darajada ishlata oladi. Eshitish moslamalari va KI bilan kundalik hayotda siz farzandingizga "eshitish moslamalarini" mamnuniyat bilan taqishga o'rgatishingiz va bu orqali farzandingiz katta foyda olishi mumkinligini singdirishingiz kerak.

Ushbu bo'limda diagnostika bo'yicha asosiy ma'lumotlar, shuningdek, eshitish apparatlari va KI larni boshqarish bo'yicha zarur axborotlar mavjud. Odatda eshitish apparati qanday ishlaydi? Eshitish testlari nima va ularning natijalari nimani anglatadi? Eshitish apparatining qanday turlari mavjud? Eshitish qobiliyatining buzilish sabablari nima bo'lishi mumkin? Eshitgich yoki KI qanday ishlaydi?

1.1. Tashxis

Bola tug'ilgandan so'ng eshitishiga shubha borligini bilib oldingiz: bu ma'lumot sizni ajablantiradi. Bu holatda faqat malakali diagnostika asosida tegishli tibbiy choralar bo'yicha qaror qabul qilish, eshitish apparatlarini tanlash va o'rnatish lozim. **TO'G'RI TASHXIS!** Bu nimani anglatadi. to'g'ri tashxis? Maktab yoshidagi bolada eshitish qobiliyatining yo'qolishi yoki chaqaloqlarda karlik haqida gumon qilishda faqat eshituv testi yetarli emas!

Malakali eshitish diagnostikasi ko'plab yo'nalishlarni o'z ichiga oladi va turli sohalardagi mutaxassislar (bolalar audiologiyasi, eshitish vositasi akustikasi, surdopedagogika, rivojlanish psixologiyasi) bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Eshituv testing o'zi yetarli emas!

Malakali eshitish diagnostikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Uyda bolani eshitish va nutqiy xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan ota-ona kuzatuvlari tarixi, shuningdek, eshitish qobiliyati nuqsoni uchun muhim bo'lgan kasallik va xavf omillarini hisobga olgan holda o'rganish.	Bolaning eshitish reaksiyasini tekshiruvchi subyektiv eshitish testlari
Bola nutqi va umumiy rivojlanishni tekshirish.	Bolaning eshitish reaksiyasini tekshiruvchi obyektiv eshitish testlari. Bolaning o'zi hech qanday vazifani bajarmaydi, eshitish darajasi mutaxassislar tomonidan, bolalar audiologiyasi kabi asboblardan bilan amalga oshiriladi.
LOR tekshiruvi, shu jumladan o'rta quloqdagi timpanometriya ¹ yordamida bosimni tekshirish va stapedial refleks ² ni tekshirish.	

¹Nog'ora pardasi xarakatchanligini o'lchash

²O'rta quloqdagi muskul refleksi bo'lib, baland ovoz eshituv suyaklari harakatchanligini yo'qotib, ichki quloqni asrash uchun ichki quloqqa boradigan impulsni zaiflashtiradi.

Mutaxassislarga savollar bering: bilim ishonchni paydo qiladi.

Ular sizning farzandingiz uchun eng muhim mutaxassis bo'lib qoladilar: siz tashxis va individual o'lchov natijalarini aniq tushunmaguningizcha ulardan

so'rang. Ushbu ma'lumot sizning farzandingiz davolanishiga ishonch hosil qilishingizga yordam beradi. Siz shifokoringiz bilan suhbatlashib, farzandingizni erta rivojlanishi bo'yicha yoki eshitish apparatlarining akustikasi bilan bog'liq bo'lgan mashg'ulotlar haqida batafsil ma'lumotni tushunishingiz kerak. Ushbu birinchi davrni boshidan kechirgan ota-onalar bilan suhbatlar ko'pincha foydali bo'ladi. Barcha materiallarni to'plang (shifokorlarning hisobotlari, audiogrammalari, erta rivojlanish bo'yicha mutaxassis va terapevt xulosalari, shifoxona byurosi yoki nogironlikni tasdiqlash bo'yicha vakolatli organlar hujjatlari). Sizdan uydagi hamma narsani qayta o'qib, tibbiy tarixdan eng so'nggi tushunishni ishlab chiqish va bu haqda gapirish talab etiladi. Umuman olganda, bolangiz haqidagi barcha ma'lumotlar sizning qo'lingizda bo'ladi va xulosa chiqarishingizga asos bo'ladi.

**Eshitish moslamalari va
KI bir-birini to'ldiradi.**

1.2. Eshitish moslamalari va koxlear implantlari (KI)

Ikki tomonlama protezlash

Odamlar ikki qulog'i bilan dunyoga kelishi bejiz emas: ikki qulog'i bilan nafaqat yaxshi eshitadilar, balki boshqacha eshitadilar. Shuning uchun, eshitish moslamalari bilan maqbul protezlar doimo ikki quloqda (ikki tomonlama protezlar) **bilaterall protez**³ amalga oshiriladi. Eshitishni yo'qotish turiga qarab, ular turli eshitish moslamalari bo'lishi mumkin. Ko'pgina hollarda bolalarning ikkita eshitish apparati, ikkita koxlear implant yoki bitta eshitish apparati va bitta implant mavjud bo'lib, har ikki quloqda ham eshitish qobiliyatining farqli darajasi kuzatiladi. Agar quloq eshitish apparati bilan samarali ishlashi mumkin bo'lsa, bimodal protez

---

³ Ikki tomonlama protez

(eshitish apparati va KI) bola uchun maqbuldir. eshitish moslamalari bir-birini to'ldiradi.

Eshitish moslamalari va KI bir-birini to'ldiradi

Farzandingiz ikkala qulog'i bilan ...	
Bosimsiz va kam konsentratsiya bilan eshitish	Shovqinda nutq yaxshi tushuniladi, chunki, ikkita quloq eshitishi orqali keraksiz fon shovqini bartaraf etiladi.
Shovqin yoki nutqning qayerdan kelganini eshitish, shunda ko'chada yoki odamlar bilan suhbatda yo'nalish qilish yaxshiroqdir.	Batareyalarning biri almashtirilganda yoki texnik sabablarga ko'ra qurilmalardan biri ishlamayotgan bo'lsa ham eshiting.

Keyingi yillarda fanning rivojlanishi va yangi texnologiyalar qo'llanilishi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun yangi – ko'p kanalli koxlear implantatsiya (KI) metodi ishlab chiqildi.

Koxlear implantatsiyaning maqsadi quyidagilardan iborat:

- shovqin sharoitida nutqning tushunariligi 10-12%ga ortadi;
- fazoda tovush manbaining lokalizatsiyasi yaxshilanadi;
- reverberatsiya sharoitida, bir necha so'zlashuvchilar bilan suhbatlashishda nutqning tushunariligi ortadi (cocktail party effect);
- bolalar eshitishni va turli tovushlarni ajrata olishni tez o'rganadilar, lug'at boyligini tezroq to'playdilar, gapirishni o'rganadilar.

Katta yoshli kishilarning ta'kidlashicha, ikki KI dan foydalanishda:

- tovush va nutq nisbatan tabiiyroq jaranglaydi;
- ular tovushlarni bir tomondan emas, turli tomonlardan idrok etadilar;
- nutqni tinglash yanada qulayroq, nisbatan tabiiyroq jaranglaydi;
- tinglash jarayoni kamroq urinishlarni va kam toliqishni talab etadi.

Koxlear implantatsiyaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- Bolaning rivojlanishidagi me'yordan chetga chiqishlarni erta tashxis qilish;
- Jarroxlik operatsiya orqali implantantni qo'yish;

Rivojlanishida u yoki bu muammosi bo'lgan ilk va erta yoshdagi bolalarga reabilitatsiya qilish; ularni umumta'lim muassasalariga uyg'unlashtirish modellarini ishlab chiqish. *Koxlear implantatsiya* – deganda, ichki quloqqa eshitish nervining afferent tolalarini bevosita elektrostimulyatsiya qilish yo'li bilan eshitish sezgisini tiklash maqsadida elektrodlar tizimini joylash tushuniladi. *Implant ta'minlaydi*:

1. Me'yoriy eshitishga nisbatan 30dan -40dB gacha bo'lgan eshitish sezgisini tiklash;

2. Me'yordagi, atrofimizdagi kundalik tovushlarni, ya'ni eshikning taqillashi yoki eshik qo'ng'irog'i, motor tovushi yoki avtomobilning signali, telefon qo'ng'iroqlari, kuchukning hurishi, musiqadagi fon va b. tovushlarini sezishning sezilarli yaxshilanishi;

3. Tovushlar olamiga psixologik “yorib kirish”. Kundalik mavjud bo'lgan tovushlarning implantant orqali his qilingan subyektiv balandligi odatda optimal tanlab olingan eshitish apparatidan foydalanilgandan ham yuqori bo'lishi. Natijada karlar va past eshituvchilar o'z hissiyotlarini “Men eshita boshladim” deb ayta boshlaydilar.

4. Operatsiyadan chiqqan kishilarning aksariyati eshitish imkoniyatlari kombinatsiyalarining ortishi va lablardan o'qish hisobiga suhbatdoshini yaxshiroq tushuna boshlaydilar.

Optimal tarzda tanlangan eshitish apparatidan foydalanishdan ko'ra implantatsiya usulining bir qator afzalliklari mavjud.

1. Ko'p kanalli implantant eshitishning chastotali selektivligini, ya'ni akustik signaldagi bir vaqtda mavjud bo'lgan chastotalarini ajrata olish qobiliyatini tiklashi mumkin. Eshitish apparatlari eshitishning chastotali selektivligini prinsip jihatidan tiklay olmaydi.

2. Implantni qo'llash akustik qayta aloqaga yo'l qo'ymaydi. Shunga muvofiq so'zlashuv nutqidagi o'ta past tovushlarni sezish imkoniyatini ta'minlaydi.

Implant nutqning o'ta yuqori chastotalari haqidagi ma'lumotlarni berishi mumkin. Ko'p hollarda o'ta kuchli eshitish apparatlari bilan protezlash bir qator texnik murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Koxlear implantant nutq protsessorida zarur bo'lgan yuqori chastotalarni kodlash

uchun hech qanday texnik cheklashlar mavjud emas. **KI uchun asosiy ko'rsatmalar quyidagilar:**

Ikkiyoqlama chuqur sensonevral karlik- tovush sezishning 500 Gs, 1000 Gs, 2000 Gs va 110dBdan ortiq chastotalardagi o'rta bosqichi, yoki eshitish apparatlaridan foydalanilganida ikkiyoqlama sensonevral karlik - nutq tovushlarini eshitish sezgilarining mavjud emasligi tovushlarni eshitishning 90dBdan ortishi – o'rta daraja.

KIdan foydalanishning yosh davrlari juda keng: eng minimal davri 1-2 yosh davri hisoblanadi. Yosh davrining maksimal darajasi insonning salomatlik darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, reabilitatsion davrning davomiyligi bilan belgilanadi. Shunga qaramay 70 yoshdan oshgan kishilarning ham implantatsiya qildirgan holatlari uchraydi.

Majburiy shartlari:

- Eshitish nervi tolalarining saqlangan bo'lishi;
- Quloq shilliq qavatining silliqlashmaganligi;
- Retrokoxlear patologiyaning mavjud emasligi;
- Sabab bo'luvchi jiddiy somatik kasalliklarning mavjud emasligi;
- Ota-onalar (bolalar uchun) va yaqin qarindoshlar(kattalar uchun) jiddiy ko'magingining mavjudligi, ularning uzoq muddatli operatsiyadan keyingi davrdagi implantatsiya qilingan kishi bilan audiolog va surdopedagoglar bilan mashg'ulotlarga tayyorliklari.

Operatsiyadan keyingi audiologik tadqiqot quyidagi bosqichlardan iborat:

- Tonal porogli audiometriya.
- Impedansometriya.
- Chaqirilgan eshitish potensiallarini tadqiq qilish, eng qisqa latentligidan boshlab. Bundan tashqari Korti organining sensor hujayralari saqlanib qolish imkoniyatini cheklash uchun elektrokoxleografiya o'tkazish va chaqirilgan otoakkustik emissiyani tadqiq qilish.

- Optimal darajadagi tanlab olingan eshitish apparati bilan erkin tovushli maydonda eshitish darajalarini tadqiq qilish.

- Nutqning tushunarligini tadqiq etish. Testlar to'plami qo'llaniladi, testlar ovoz bilan o'tkaziladi va eshituv-ko'ruv hissiyoti bilan amalga oshiriladi.

Katta maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda KI oʻrnatilgach, eshituv-nutqiy malakalari takomillashadi, ogʻzaki nutq bilan muloqot qilish tajribasi boyib boradi, normal eshituvchi tengdoshlari orasidagi moslashishda yutuqlarga erishadilar.

Bolalarni KI dan keyingi rehabilitatsiya qilinish davri oʻz ichiga quyidagilarni oladi:

- Nutq protsessorini sozlash,
- Eshituv-nutqiy taʼlim.
- Eshitish sezgisini tonal va nutqiy matnlar bilan baholash.

Asosiy rehabilitatsiya komponentlari:

-KI protsessorini aniq sozlash.
-KI yordamida atrofdagi tovushlarni va nutqni qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

-Ogʻzaki nutqni rivojlantirish va korreksiyalash, nutqiy qobiliyatlarni, kommunikativ koʻnikma-malakalarni, noverbal intellektni rivojlantirish.

- Bola va uning oilasi bilan psixologik ish olib borish.
- Mashgʻulotlarni tinch sharoitda olib borish.
- Atrofdagi tovushlarga bolaning eshitish diqqatini doimiy ravishda jalb etish.

-Uy sharoitida ham mashgʻulotlarda egallangan koʻnikma va malakalarni mustahkamlab borish.

-Guruhli mashgʻulotlarda FM tizimidan foydalanish.

Koxlear implantatsiyadan soʻng bolalarga taʼlim va tarbiya berishda zarur boʻladigan **shart-sharoitlar:**

- Mutaxassislarning korreksion-pedagogik va metodik rahbarligi.
- Toʻlaqonli nutqiy muhitning mavjudligi.
- Uy sharoitida ota-onalarning faoliyati.

Taʼlimning vazifalari:

-Bolaning umumiy va nutqiy rivojlanish darajasini aniqlash.
-Bolaning yoshiga muvofiq holda umumiy rivojlanishiga intilish.
-Tabiiy va maxsus tashkil etilgan sharoitlarda nutqni tushunishni takomillashtirish.

- Bolalar va kattalar hamkorligi jarayonida nutqiy muloqotga oʻrgatish.
- Talaffuz qilish koʻnikmalarini kooreksiya qilish.

Nutqni shakllantirish uchun bola ikki qulog'i bilan eshitishi kerak.

KI qilingan bolaning mashg'ulotlarda berilayotgan o'quv materialini muvaffaqiyatli egallashi uchun unga to'laqonli nutqiy muhitni ta'minlab berish zarur. Ammo bunday bolalarni normal eshituvchi bolalar ta'lim oladigan umumta'lim muassasalariga joylashdan oldin, ularda muloqotning eng oddiy-elementar malakalarini shakllantirish zarur. Kar bolalarning ota-onalari ba'zida KI ni bolaning faqat bitta qulog'iga o'rnatishni mantiqsiz deb hisoblashadi va kelajakdagi texnik yoki biotexnologik yangiliklarni inobatga olgan holda ikkinchi quloqni erkin va buzilmagan holda qoldiradilar. Bu fikrlar asoslangandir. Biroq, hayotning dastlabki yillarida bolalarni nutq qobiliyatlarini yaxshi shakllanadi va hayot davomida yaxshi nutq qobiliyatidan foyda olishlari bilan tasdiqlanadi. Nutqni shakllantirish uchun bola ikki qulog'i bilan eshitishlari kerak. Agar bir tomonning eshitish stimulyatsiyasi mavjud bo'lmasa, asab tizimidagi degenerativ o'zgarishlar yuzaga kelishi mumkin, keyinchalik uni kompensatsiya qilib bo'lmasligi mumkin.

Agar bolaning har ikkala qulog'i KI ga ehtiyoj bo'lsa, ular bir yoki ikkita ketma-ket operatsiyalar davomida

**Ikkala qurilmani ham
har doim ishlatish kerak.**

o'rnatilishi mumkin. Agar ikkinchi quloq protezi darhol emas, balki bir necha oy yoki yillar, uzilish bilan amalga oshirilsa, ba'zan ota-onalar ushbu ko'rsatmani qabul qilishadi: yangi qurilma bilan kuniga bir-ikki soatgina foydalaning va yangi tanaga qaratilgan quloqni o'rgatish uchun eski, tanish qurilmani olib qo'ying. Ushbu yondashuv bolalarda jiddiy asabiylashish xususiyati tug'diradi va oqilona ko'rinmaydi. Ko'pgina bolalar, ulardan eshitib olishi mumkin bo'lgan qurilmani olib qo'yishayotganiga qarshilik ko'rsatishadi. Shu sababli, bolalar o'zlariga bo'lgan ishonchni yo'qotadilar, chunki ular yangi qurilma bilan avval tanish bo'lganlarga qaraganda ancha yomonroq eshitadilar. Bola "nima uchun ota-onam mening eshituv rivojlanishimdan juda mamnun edilar va birdan nimaga ular bu qurilmani mendan olib qo'ydilar" – deb ajablanadi. Shu sababli ota-ona farzandiga ikki quloq eshitish qurilmasini o'rnatishi ijobiy natija beradi. Shunda bosh

miya har ikkala quloqning tinglash tuygʻusini qayta ishlashni oʻrganadi. Tajriba shuni koʻrsatadiki, agar bolalar har doim ikkala eshitish qurilmasini taqasalar, eshituv-nutqiy malaka biron-bir muammosiz rivojlanadi.

1.3. Eshituv apparatlari va KI tanlash

Ota-onalar koʻpincha oʻz farzandining eshitish qobiliyati faoliyatini taʼminlanishi uchun toʻgʻri texnik yechim borligi bilan qiziqadilar. Har bir bolaning qulogʻini individual shakllanganligi, tor yoki keng eshituv oʻtkazgichlari, eshitish qobiliyatining oʻziga xos xususiyatlari mavjud. Ota-onalar koʻpincha oʻz farzandining

Eshitish apparatlari individual tanlanadi va sozlanadi.

eshitish qobiliyati faoliyatini taʼminlanishi uchun toʻgʻri texnik qurilma tanlashi faqat toʻgʻri boʻlishi va muvaffaqiyatli natijaga ega boʻlishi uchun, bolaga individual mos boʻlishi, muntazam ravishda sinovdan oʻtkazilishi, bola ehtiyojlarini optimallashtirishi lozim. Shunga qaramay, bolalar uchun ayniqsa mos boʻlgan eshitish apparatlari mavjud: ular orasida boshqa sozlanishda moslashuvchan boʻlishi kerak, audiorazem va quvvat olish qobiliyatini kuchaytirish rezervlarga ega boʻlishi kerak. Eshitish vositalarining erta protezi bilan bolalar akustikasi shugʻullanadi. Ular bolalar bilan ishlash uchun qoʻshimcha tayyorlovlardan oʻtkazgan eshitish apparatlarining akustikasi hisoblanadi. Kichkintoylar va yosh bolalar eshitish qobiliyatini protezlashda maxsus bilim, tajribadan tashqari sabr-toqat va pedagogik koʻnikmalarga ega boʻlish ahamiyat kasb etadi.

Kichik bolalar uchun moʻljallangan koʻzoynaklar singari, siz turli xil ranglarda eshitish apparatlarini yoki KI ni ham tanlashingiz mumkin. Agar bola bu haqida oʻz nuqtai nazariga ega boʻlsa, tanlovga jalb qiling. Quloq supra qoliplari farzandingizning sevimli futbol jamoasining bayroq rangi bilan ham taʼminlanishi mumkin.

Misol

Malikning onasi uning 4 yoshli o'g'li do'konda "bir bo'lak non yeyishni xohlaysanmi?" – savoliga javob bermaganini do'konchi eshitib qoldi. Shunda do'konchi Malikni qulog'idagi ko'k rangli eshitish apparatiga diqqatini qaratib, non bo'lagini uzatib savolini takrorladi. Malik nonni olib, onasining eslatmasidan keyin rahmat dedi.

Mazkur misol ko'rsatishicha, sezilarli rang-barang eshitish apparatlari bola reaksiyasini to'g'ri tushunish imkonini beradi: sotuvchi Malik unga javob bermaganida bola o'zini yomon tutmayotgani, balki uni eshitmagani yoki tushunmaganini angladi. Bu avvalan bor, bola unga murojaat qilishini kutmaganda yuzaga kelishi mumkin, shu sababli, rangli va sezilarli eshituv apparatlari afzal hisoblanadi.

Go'dak va maktabgacha yoshdagi bolalar uchun eshitish apparatlari:	
Sozlashda egiluvchan bo'lishi	Yon tomonlarida rangli yorlig'i bo'lishi kerak: bu ayniqsa, bolaning o'ng va chap qulog'ida turli darajada eshitishi juda muhimdir
Quvvat olish qobiliyatini kuchaytirish rezerviga ega bo'lishi	
Bolani nazorat tizimining elementlarida biror narsani o'zgartirishga imkon bermaydigan dasturiy ta'minot tizimiga ega bo'ling	
Qopqoqli qulfli batareyalar bo'linmasi mavjud	Qo'shimcha audiovositalari, FM qabul qilish qurilmalari yoki MP3-pleyerlarni qo'llash
Maxsus ushlab turuvchi qurilmalar (kichik razmerdagi quloq qisqichlari)	

Eshitish vositalarining dastlabki sozlanishi bosqichida ota-onalar bolaning uydagi eshitish reaksiyasini kuzatishganda, bu tajriba ko'pincha umidsizlikka olib keladi: chaqaloqlar va yosh bolalar shovqin yoki nutqqa javob bermaydilar. Biroq, agar bola javob bermasa, bu uni hech narsa

Dastlab bolada ko'pincha eshitish reaksiyalari kuzatilmaydi.

eshitmasligidan dalolat bermaydi! Farzandingiz birinchi eshitish tajribasini olganida, u shovqin va tovushlarning ahamiyatini bilmaydi. Shuning uchun, u ularga javob bermaydi. Sizning farzandingiz eshitish qobiliyatining yuqori darajasiga ega bo'lishi uchun unga murojaat qilishingiz uchun unga ko'p oylik eshitish tajribasi kerak bo'ladi. Faqat shu tarzda ovozlar insonlarga tegishli ekanligini bilib oladi, agar ona unga murojaat qilsa, unda u jiddiy qabul qilinishi kerak, shuning uchun uning ismini eshitganda onasiga o'girilib qaraydi.

Farzandingiz har doim kundalik shovqinlarni ko'z qovoqlarini yopish bilan reaksiyaga kirishayotganini ko'rsangiz, bu haqida mutaxassislarga eshitish apparatlarining akustikasi haqida gapiring: asboblarda juda balandligi shuni anglatadi.

Eshitishni protezlash bola qulog'ining o'sishini hisobga olib, yangilanib turadigan quloq suprasi vkladishli asboblarda ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Agar chaqaloqning quloqlari hali ham yumshoq bo'lsa, eshitish asboblari quloq orqasida qoldirish kerak, shunda ular bolaning eshitish vositalaridagi shakli saqlanadi. Agar bola erkin o'tirsa, tursa yoki chopsa, yostiq yoki odamga suyanmasa, eshitish asboblari hushtak chalmaydi. Agar bu muammolarga duch kelsangiz, uni hal qilishda doimo qat'iy bo'ling va har doim eshitish apparatlarining akustikasiga murojaat qiling.

Implantatsiyadan oldingi vaqt

Eshitish asboblari chaqaloqqa o'rnatilgan bo'lsa, implantatsiya qilishdan oldingi davrni, ota-onalar "bola to'g'ri eshitguncha" kutish davri deb bilishadi. Shuni ham nazarda tutingki, eshitish apparatlaridan foydalanishning dastlabki eshitish tajribasi, shuningdek, hayotning dastlabki oylarida ota-onalar bilan chaqaloq o'rtasidagi suhbatlar, munosabatlarning rivojlanishi KI bilan muvaffaqiyatli rivojlanish uchun asosdir.

Koxlear implantlar zarur bo'lsa, ota-onalar operatsiyadan oldin mahsulotni tanlash bo'yicha qaror qabul qilishlari kerak. Shu bilan birga, mutaxassis bo'lmagan shaxslar uchun eshitish apparatlari va KI texnika tafsilotlarni tushunish qiyin. Mutaxassisdan eshitish apparatlari va KI xususiyatlari bilan bir qatorda, tashqi farqlar (tashqi qismning hajmi va operatsiya vaqtida o'rnatilgan qism, masofadan boshqarish, batareyalar,

935298

bitta ishlatiladigan batareyalar, suvga chidamlilik ...) va kundalik manipulyatsiyalarni aniqlashtirishni soʻrang. Bu jihatlar, ovoz protsessori tomonidan ishlatiladigan signalni qayta ishlash strategiyasi, elektrod tarmogʻining shakli va boshqa texnik tafsilotlar bilan birga muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, eshitish apparatlari va KI yangi ishlanmalari avvalgi modellarga mos boʻlishi muhim ahamiyatga ega. Bola yangi operatsiya qilish kerak boʻlmasdan ham, yangiliklardan foyda olishi mumkin: tashqi qismi - ovoz protsessori - operatsiya vaqtida oʻrnatilgan oldingi modelning ichki qismi bilan ishlaydi. Garchi, hayot davomida implantatsiya zarur boʻlishi mumkinligini hisobga olsak-da, yangi operatsiya yangi qurilma modelini oʻrnatish uchun emas har doim texnik yoki tibbiy muammolar tufayli amalga oshiriladi. Bolalarga 1980-yillarning oxiridan boshlab koxlear implantlarni qoʻyilyapti. Qurilmalar qancha vaqt ishlaydi, bu savolga javob berish murakkab.

MASLAXAT

Klinikada, koxlear implantatsiya markazida, xususiy ishlab chiqaruvchilardan eshitish apparatlari va KI ishonchliligini bilib oling. Yaxshi xabar: sizning farzandingiz eshitishi va gaplashishi, maʼlum bir KI mahsulotini tanlashiga bogʻliq emas. Bu boshqa muhim omillar bilan belgilanadi, masalan, tashxis qoʻyilganda bolaning yoshi, bolaning ilgari eshitganligi, nutqni bilish qobiliyati, qoʻshimcha rivojlanish kasalliklari mavjudmi, yaqin kishilar uni qanday qoʻllab-quvvatlaydi va unga hamroh boʻladimi va oila tashqarisida muloqot rivojlanishi qanday davom etadi.

Diagnostikada boʻlgani kabi, eshitish apparatlari va KI yordamida protezlash uchun yaxshi mutaxassislarning hamkorligi zarur. Bu akustik eshitish asboblari tanlash va sozlash uchun talab qiluvchi klinikadan olingan VERA⁴ natijalari, akustik va pediatrik audiologlar uchun erta

---

⁴ Chaqirilgan qisqa latentli eshitish imkoniyatlarini audimetriya uchun qisqarishi. Uxlash vaqtida eshitishni tekshirish. Bola boshidagi elektrodlar bilan naushniklar orqali ovoz oʻtishida bosh miyaning elektr potentsiali tekshiriladi.

rivojlanish bo'yicha mutaxassisdan bolani qurilma yaxshi qabul qilyaptimi yoki yo'qmi, tobora faolroq bo'lyaptimi, tovushlarning talaffuzi o'zgarganligi haqidagi xulosalar bo'ladi. Tabiiyki, sizning kundalik kuzatishlaringiz xam hisobga olinadi.

1.4. Kundalik xizmat ko'rsatish

MASLAXAT

Farzandingizni batareyalar va akumlyatorlarni almashtirishga jalb qiling. Shunda farzandingiz ko'proq mustaqil ishlashni o'rganadilar.

Eshitish vositalarining akustikasida yoki KI (muntazam ravishda uch oyda bir marta, so'ng har olti oyda bir marta) kerakli muntazam tekshiruvlar bilan bir qatorda, qurilmalarni har kungi ta'mirlash muhim ahamiyatga ega. Farzandingizga eshitish apparatini yoki KI ni qo'ymasdan oldin, ular muammosiz ishlashini tekshirib ko'rishingiz kerak: siz farzandingiz ko'zoynagini ertalab ularni taqmasdan oldin toza bo'lishiga kunda e'tibor berasizku. Siz farzandingizga eshitish apparati yoki KI ning kundalik monitoringini va parvarish qilishni oddiy va samarali tarzda qanday amalga oshirishingizni eshitish apparatlarining akustiklari, [koxlear implantatsiya markazi](#) xodimlari yoki hatto erta rivojlanish bo'yicha mutaxassisizning ko'rsatib beradi. Tushunmasangiz, savol bering! Chaqaloqlarning og'ziga asboblarni tortib olayotganda, ular nam bo'lgan, terlagani tufayli elektr quritgichdagi qurilmalarni muntazam ravishda quritishlozim. Faqat shu bosqichda xizmat muddatini oshiradi. Eshitish vositalarini avval bolalar oldida tinglamang. Agar farzandingiz sizning eshitish qobiliyatingizdan tashvishlanishingizni, qo'rqqaningizni ko'rsa yoki yuz ifodasi keskinlashsa, u eshitish vositalarining yoqimsizligi haqida xulosa chiqarishi mumkin. Farzandingiz eshitish asboblari bilan boshqacha eshitadi, chunki eshitish asboblari uning eshitish qobiliyati bo'yicha yo'naltirilgan.

Eshitish moslamalarini har kuni tekshiring.

1.5. FM-moslama

Eshitish vositalariga va KI larga qo'shimcha ravishda FM qurilmada⁵ yordamida eshitish osonlashishi mumkin. Ushbu qurilma, bola olib boradigan qabul qiluvchi mikrofonli peredatchik va suhbatdoshi taqib olgan mikrofonli peredatchikdan iborat: uning yordami bilan bola uzoq masofalarda va fonli shovqinsiz bilan yaxshi eshitishi mumkin. FM-asboblardan foydalanish shovqinli elektr poyezdda yoki safar payti suhbatlarda, guruhdagi vaziyatlarda (bolalar bog'chasi va maktabda) va kundalik vaziyatlarda, asosan oqlanadi. Fm- moslama eshitish apparati yoki KI bilan tajribali akustik tomonidan yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Fm-moslama eshitish apparati yoki KI ni birgalikdagi samarasini bilish uchun kamida 4-8 hafta davomida sinov muddati talab qiling va shu vaqt ichida sizning Fm- moslama ushbu bosqichda bolangiz uchun foydali bo'ladimi-yo'qligini aniqlashingiz mumkin. Farzand (yoki umuman guruh) suhbatga qo'shilmaganda, FM qurilma har doim o'chirilganligi juda muhimdir. Qurilmadan foydalansangiz, masalan, velosipedda o'tirganda, bola ko'chada bo'lganida, sotuvchiga gaplashayotgan vaqt do'konda xarid qilayotgan bola hamma narsani eshitadi.

MISOL

Yangi o'yin jarayonida Laziz o'zining yangi FM qurilma bilan onasini yaxshiroq eshitishi mumkinligini tushunadi va shuning uchun FM qurilmaga u juda ijobiy munosabatda bo'ladi. Laziz onasi bilan boshqa xonaga kiradi. Patnida unga juda yaxshi tanish bo'lgan beshta narsalar (quyon, timsoh, qoshiq, mashina, qaychi) turibdi. Ona peredatchik orqali boshqa xonadan yopiq eshik orqasidan bir narsani nomlaydi. Laziz o'z priyemniki orqali eshitishi mumkin, ammo onasi emas. Qo'g'irchoqni qo'lga olib, g'urur bilan olib kelgan narsalarni ko'rsatadi.

⁵ Chastota modulyatsiyali qurilma uchun qisqarish. Bola eshitish apparati yoki KI ga ulangan priyemnik olib yuradi. Uning suhbatdoshi mikrofonli peredatchik olib yuradi. Fm- moslama shovqinlarni bosib, masofada ovoz uzatadi.

FM qurilma bilan ishlashni boshlash uchun, bolaning qurilma ta'sirini aniq his etadigan foydali o'yinlar «Hammomga qarang» yoki «Men top» tashkil etish foyda beradi.

Kundalik hayotda FM qurilmasi muayyan maqsad va faqat muayyan faoliyat uchun foydalanilishi lozim. Juda tez-tez ishlatiladigan bo'lsa, bolalar kundalik hayotda tabiiy eshitib turadigan vaziyatlarida begona shovqinlarni to'g'ri qabul qilishni o'rganmaydilar.

Nutqni rivojlantirish boshlanishida bolalar odatda FM qurilmasidan foydalanishdan yazshi ko'radilar.

Yengil signalizatsiya asboblari katta yoshdagi bolalar uchun foydalidir.

Shuningdek, yaxshi eshitish va nutqni rivojlantirish darajasiga ega bo'lgan bolalar ba'zida bunday asboblarni kiyishni yoqtiradi, chunki ular uchun eshitish apparatlari bilan FM qurilmasi eshitish qobiliyatini oshiradi. Maktabgacha bosqichda nutqni rivojlantirishda sezilarli muvaffaqiyatlarga erishayotgan bolaga FM qurilmasi maktabda ta'lim jarayonida ham foyda

keltirishi mumkin. Bolalar bog'chasida asbobdan foydalanishdan bosh tortgan bolalar muayyan holatlarda maktabda diktant paytida ularni olib yurishadi.

Fm – moslama jamoada eshitishni yengillashtiradi.

Agar FM qurilmalar yaxshi ishlamasa, tabiiyki, uning texnik nuqsonlari yo'qligiga har doim ishonch hosil qilish kerak. Bola maktabgacha ta'lim muassasasiga qabul qilinganidan keyin bir yil ichida muntazam FM qurilmalar ishlashini o'rganishlari kerak, chunki maktabga borgan vaqt ta'lim jarayonida FM qurilmaga tayanib turish uchun imkon berilishi kerak.

Boshqa texnik yordam asboblari haqida yana bir eslatma: o'zi uyg'otuvchi soatdan foydalanadigan katta yoshdagi bolalar uchun nurli signal va vibratsiyali signal mavjud. Bundan tashqari, yorug'lik signalizatsiya asboblari yoshlar va kattalarga yordam beradi (masalan, agar eshitish nogironligi bo'lgan kishi yolg'iz bo'lsa, kechayu-kunduz kvartiraning eshigini taqillaganda yorug'lik signalizatsiya asboblari yorug'lik beradi.).

1.6. Eshitish apparatlari va KI ga o'rganish

Umuman olganda, farzandingiz keyingi voqealarni oldindan bilishi foydalidir: shuning uchun eshitish vositalarini yoki KI ni bolaga taqishdan oldin, ularni bolangizga ko'rsating. Ertalab uyg'onganingizdan so'ng, bolangizga eshitish apparatlarini bering. KI bilan protezlashda, masalan, uzoq muddatli eshitmaslik tanaffusidan so'ng bolaga ertalab birdaniga eshitish tuyg'usi yoqimsiz bo'lishi mumkin. (Siz o'zingiz buni bilasiz: kecha kechqurungi tinglagan musiqangizda, ertalab yoqimsiz baland ovozda eshitiladi). Agar shunday bo'lsa, dasturni shu kabi holatlar uchun ishlatish uchun sokinlik dasturini tanlashingiz lozim. Farzandingizga eshitish apparatlari yoki KI larni kir yuvish mashinasi yonida yoki qichqirib yuboradigan opa –ukasi yonida emas, sokin muhitda ulash foydali sanaladi. Farzandingiz endigina eshitish apparati yoki KI ni olgan bo'lsa, bolaga e'tibor bera oldigan holatda bo'lganizdagina, ularni taqish tavsiya etiladi. Shunda u sizning ovozingizni va o'yin yoki boshqa faoliyatning tabiiy shovqinlarini eshitadi. Ammo, kublar bilan polga baland ovoz, sun'iy shovqinlarni yaratish kerak emas.

Farzandingizga tetiklik davrida eshitish apparatlari yoki KI larni taqish tavsiya etiladi. Dastlabki haftalarda eshitish apparatlari yoki KI larni taqish davomiyligi bolaning o'ziga xos xususiyatlariga qarab asta-sekin uzaytiriladi. Shu bilan birga, eshitish apparatlarini yoki KI larni taqish tavsiya etilgan kunlardan hech qanday muammosiz uni olib yuradigan bolalar bor. Ko'plab yosh bolalar kechqurun asboblar bilan uxlab qolishni xohlashadi: shunda ular o'zlariga ko'proq ishonchni his qilishadi va so'nggi xayrli tunlarini ota-onalaridan eshitadilar. Bunday holda, keyinroq bola uxlab qolganda, eshitish apparatlarini olib tashlang.

Avval chaqaloqlar eshitish apparatlari yoki KI ni yangi "o'yinchoqlar" bilan tanishishga tayyor, ularni olib tashlash, og'iz orqali tekshirish va olishi mumkin. Bundan tashqari: yumshoq quloq supralarini chaynash qanday ajoyib! Agar bola eshitish vositalarini olib tashlasa nima qilish kerak? Bir

**Eshitish vositalarini olib
tashlash diqqatni jalb qilishni
bildiradi.**

necha oy o'tgach, chaqaloqlar kattalar bilan o'zaro munosabatni tushunishga kirishadi: "Men qulog'imdan eshitish qurilmasini

olganimda, kattalar menga e'tibor beradi". Ko'pincha qo'lni quloq tomon cho'zishga yetarli bo'ladi va onasi allaqachon kelib turgan bo'ladi. Tabiiyki, bolalarga muntazam ravishda nazorat monitoringini ta'minlash kerak.

Farzandingiz eshitish vositalarini olib tashlagan bo'lsa, uni iloji boricha erkin qo'ying, uni bir chetga qo'ying va bir necha daqiqadan keyin taqib qo'ying. Bunday holatda, farzandingizga alohida e'tibor bermang - bu bolaga quyidagi munosabatni yuzaga keltiradi. "Men eshitish apparatimni olib tashlayman, kimdir meni darhol xabardor qiladi". Muayyan qat'iyatli holatlarda, qurilmani o'z o'rniga juda tez va zudlik bilan qaytarib olish muvaffaqiyatga olib kelishi mumkin. Ko'pincha, eshitish vositalarini juda yomon qabul qilgan bolalar, KI ni hech qanday muammosiz qabul qilishadi, chunki uning yordami bilan ular birinchi marta aniq eshitish tassavurlarini oladilar.

II BOB. ESHITUV-NUTQIY IDROKNI RIVOJLANTIRISHNING BOSHLANG'ICH BOSQIHI

Bola hayotining dastlabki kunlaridanoq dialog vositasida nutqni egallaydi. Chaqaloq atrof-olam bilan muloqotga kirishadi. Ular atrofga e'tibor beradi, kuladi, baqiradi, o'ynaydi, jonli mimikaga ega bo'ladi. Bolalar anglagan holda faoliyatga kirishadi va atrofdegilarga javob qaytaradi: aynan shu tarzda bola eshitish qobiliyatiga ega yoki ega emasligidan qat'iy nazar, nutq shakllanadi.

2.1. Suhbat vositasida nutqni egallash

Eshituv idrokini rivojlantirish tabiiy yondashuv asoschisi Morag Klarkning fikricha, “Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar alohida ehtiyojga ega, lekin, ularni rivojlantirishda qandaydir maxsus emas, odatiy narsalardan foydalanish kerak.”⁶ Morag Klark bu fikr bilan ota-onalar sog‘lom farzlarining umumiy va nutqiy

**Eshitishida nuqsoni bo‘lgan
bolalar odatiy narsalarga
katta miqdorda ehtiyoj
sezadilar.**

⁶ Г.Батлинер. Развитие ребенка с нарушением слуха в процессе игры

rivojlanishi uchun, nimani intuitiv qilsa, bu intuitsiya eshitishida nuqsoni bo'lgan farzand ota-onalari uchun ham bolaning rivojlanishiga ijobiy xizmat qiladi. Siz farzandingizni tushunishingiz, hayotda va o'yinda qiziqarli suhbatlashishingiz, rasmlı kitoblarnı birga ko'rishingiz, she'rlar, ertaklar, musiqalarnı ovoz chıqarib o'qishingiz uchun farzandingiz bilan yaqın aloqa, katta sabr va vaqt talab qilinadi. Mazkur bo'limda ona bola o'rtasidagi tabiiy muloqot turlari bilan tanıshasiz. "Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar odatiy narsalarga katta miqdorda ehtiyoj sezadilar" gapi orqali nima nazarda tutilayotganini bilib olasiz

Maslaxat

Har bir inson o'zining shaxsiy muloqot usuliga ega. O'zligingizni saqlab qoling- farzandingiz bo'lsa, ular bilan tabiiy munosabatda bo'ling. Farzandingiz turli yoshda bo'lsa ham sizni u bilan qanday munosabatda bo'layotganingizni xis qiladi.

2.2. Idrok qilishga tayyorlash

Ota-ona farzandi bilan suhbatlashishni boshlashdan oldin intuitiv tarzda bolaning idrok qilishiga e'tibor qaratadi. Buning uchun ular, bola ota-ona bilan muloqot qilishni xohlayotgani, bola kaftiga qo'yilgan barmoqni qattiq siqishi yoki umuman ovoz chıqarayotganini va uning imo-ishora nutqini tekshiradilar. Bu belgilardan kelib chiqib, siz farzandingiz nechog'lik tetik va sinchikov ekanligini anglaysiz, hamda u bilan ko'p va jo'shqin suhbat olib borish yoki kam miqdorda sokin suhbat qurish kerakligini tushunasiz.

Shu bilan birga, dastlabki tashxis suhbatida eshitishida nuqsoni bo'lgan bola bilan ko'p suhbatlashish naqadar muhimligiga urg'u berish kerak. Asosan, bola idrok qilishga tayyor; kundalik hayot va o'yin jarayonidagi muloqotli holatlarini qo'llab, bola bilan ko'p suhbatlashishga e'tibor qarating. Lekin, ota-onaning bola ishtirokisiz muloqoti bolaning nutqqa qaratilgan diqqatini susaytiradi va bola muloqotdan chetlashadi. Tabiiyki, bu hol katta yoshdagi bolalarga ham tegishli.

**Bolani gapirishga "niqtash"
emas, u bilan muloqotga
kirishish kerak.**

Ko'ruv idrokining mavjudligi bolaning idrok qilishga tayyor ekanligini ko'rsatadi.

MISOL

Furqat 6 yosh. Xonada qutilardan o'yinchoqlarni olyapti. U o'z nutqiy rivojlanishining dastlabki bosqichida. Uning orqasida eshik ochilayotganini, qo'shnisi xonaga kirib uning oldiga yaqinlashayotganini his qilmayapti. To'satdan uni sochlarini silashdi. Bu xuddi kinofilm "plenkasini uzish" kabidir. Shu bilan hech qanday xabarsiz vaziyat butunlay boshqacha tus oladi. Agar bolaning onasi uning diqqatini jalb etib, qo'shnisi kelganligi va uni ko'rsatib: "Furqat qara, bizni yo'qlab mehmon keldi" – deya bolani ogohlantirganida ijobiy natija yuzaga kelgan bo'lar edi.

Agar ota-onalar ko'p suhbatlashish tavsiyasiga rioya qilib, haddan ortiq harakat qilishsa, ular bola tomonidan berilayotgan signallarga kerakli darajada e'tibor qarata olmaydilar. Bu bolaning go'daklik davrida katta muammo keltiradi. Agar bola charchoqni his qilsa tanaffus qilish maqsadida o'zini chetga oladi, ammo bu vaziyatda ota-onalar bunga e'tibor qaratmay, suhbatni davom ettirish maqsadida bolaning diqqatini jalb qilishga harakat

qiladilar. Bundan tashqari, bu holat sababli bolaning suhbatga qiziqishi susayadi va u o'z ehtiyojlarini mustaqil boshqara olmaydi. Bola uning ahvoli qanday ekanligini ko'rsatishda va hozir unga nima kerakligini aytishda ota-ona tomonidan qo'llab –quvvatlanmaydi. Xususan, agar men juda ko'p ta'sirlansam, o'zimni chetga olaman va tanaffus qilaman.

Hech mahal onasining ovozi, musiqa, daraxtlarning shovqini, oyoqlari ostidagi qorning g'irchillashini eshitmagan kishi juda ko'p narsadan mahrum bo'ladi. Biroq karlik soqovlikka olib kelmasa, bu ikki o'zaro aloqador nuqson tufayli kar odamning atrofdagilar bilan to'laqonli muloqoti barbod bo'lmasa, karlik inson uchun u qadar katta kulfat bo'lmasmidi... Shu bilan birga, surdopedagogika tarixida tug'ma kar kishilar rivojlanishning juda yuqori darajasiga erishgan, eshitadiganlar bilan erkin muloqot qilgan va hatto chet tillarni o'rganganiga misollar ko'plab topiladi. Bu mo'jiza emas. Har kunlik, har soatlik mehnat, iroda, muvaffaqiyatga ishonch, hamda ota-onalar, pedagoglar namoyon qilgan chidam, muloyimlik, ortiq mas'uliyat hissi va muhabbat bu kishilarga shunchalik ko'p narsaga erishish imkonini berdi. Tug'ma kar kishilar hatto maxsus ta'lim olmasdan ham, savodsiz yoki ma'lumoti past bo'la turib ham, turli mehnat ko'nikmalarini egallaganlariga misollar ko'plab topiladi. Ularning ko'pchiligi turli korxonalarda mehnat qilib, el-yurt hurmatini qozongan, davlat mukofotlariga loyiq topilgan. Oliy ma'lumot olgan kar kishilar: muhandislar, o'qituvchilar, rassomlar, haykaltaroshlar bor. Kar kishilarning yuqori darajada aqliy rivojlanishi holatlari tahlili ko'rsatadiki, deyarli hamma vaqt bu ta'limni erta boshlashning natijasidir. Karlarni o'qitishda erta boshlashning ahamiyati juda katta. Maktabgacha yosh davri – inson hayotida muhim, aytish mumkinki, hal qiluvchi palla. Bu davrda asosiy odatlar, ko'nikmalar shakllanadi, xarakter belgilanadi, ya'ni butun keyingi hayot asoslari quriladi, barpo etiladigan har qanday imorat uchun poydevor nima ekanini juda yaxshi bilamiz... Tarbiyani erta boshlashning ahamiyati haqida ko'plab faylasuf va olimlar fikr bildirgan. Psixologlar tadqiqotlari ham hayotining ilk kunlaridan maqsadga yo'naltirilgan, ya'ni maxsus tashkil etilgan tarbiya insonning rivojlanishi uchun katta ahamiyat kasb etishini isbotlamoqda. Mana shuning uchun ham maktabgacha tarbiya xalq ta'limi umumiy tizimining, jumladan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar

tarbiyasining ham birinchi bo'g'ini sanaladi. Mamlakatimizda maktabgacha tarbiyaning bola tug'ilganidan boshlab to maktabga qabul qilinguniga qadar davrni qamrab olgan yagona tizimi (yasli - bog'cha), eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun esa maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari joriy etilgan. Kar va zaif eshituvchi bola uchun maktabgacha tarbiya alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ilk davrida, taxminan bir yoshgacha, hali bolaning tili chiqquniga qadar eshitadigan va kar bolalar o'rtasidagi tafovut u qadar ko'zga tashlanmaydi. Asta-sekinlik bilan, eshitadigan bola nutqni egallagani sari bu farq ortib boradi. Kar bola gapirishni boshlamaydi, uning rivojlanishi esa, hamonki tilsiz kechar ekan, cheklangan bo'ladi. Bolaga biror narsani aytib yo tushuntirib bo'lmaydi. Uni gapirish va nutqni tushunishga maxsus o'rgatish kerak. Shunday ekan, bolani nutqqa o'rgatishni qanchalik erta boshlasangiz, uning rivojlanishida eshitadigan bola bilan farq shunchalik kam va keyingi ta'lim imkoniyatlari shunchalik ko'p bo'ladi. O'qitishni boshlashni paysalga solmang. Shifokor hamda surdopedagog tashxisi va xulosasi asosida bolani kar bolalar uchun maxsus maktabgacha muassasaga qabul qilishadi. Bolalar bog'chasida surdopedagog va tarbiyachilar uni shu yoshdagi eshitadigan bolani o'rgatishgan hamma narsaga: rasm solish, yopishtirish, qurish, sanash va hatto raqs tushishga o'rgatishadi. Hamma bolalar kabi uni ham mehnatga, ozodalikka, muloyimlikka o'rgatishadi. Bunda *meniki-bizniki, mumkin-mumkin emas, rost-yolg'on* kabi ko'plab hayotiy muhim, ilk yoshda shakllantiriladigan va bevosita tarbiya natijasi sanalmish tushuncha va ko'nikmalar shakllantirila boshlaydi. Bolalar quloqsiz yoki itoatkor, ishchan yoki dangasa, muloyim yoki qo'pol bo'lib tug'ilmaydi. Tarbiya ularni shu kabi qiladi. Bu eshitadigan bolalar kabi kar bolalarga ham taalluqli. Biroq, bundan tashqari, kar bolalar tarbiyachisi oldida o'ziga xos vazifalar ham turadi. Bolalar bog'chasida bolalarni gapirish va nutqni tushunishga o'rgatishadi, uning qoldiqli eshitishini rivojlantirishadi. Kar bolani gapirishga o'rgatish uni tovushlarni talaffuz qilishga o'rgatishgina emas, garchi bu kar bola tarbiyasida o'ziga xos sanaladi va alohida malakalarni talab qiladi, biroq asosiysi nutq mazmunini tushunishga o'rgatish va muloqotda og'zaki nutqdan foydalanishga, so'zlovchining lab harakatlariga ko'ra tushunishga va o'zi tushunarli qilib gapirishiga o'rgatish sanaladi.

MASLAXAT

Unutmang, qo`shimcha nuqsonlari bo`lmagan, ikki yoshdan yetti yoshgacha bo`lgan kar bolada ta`lim muvaffaqiyatli kechsa, ikki mingtagacha so`zni o`zlashtira oladi, siz unga ko`maklashishingiz kerak bo`ladi. Qolaversa, bolangiz maktabga qabul qilish paytiga kelib, o`ziga tanish so`zlardan iborat bo`lgan kichik matnlarni mustaqil o`qish, ularni aytib berishga o`rganishi kerak. Bu eshitadigan bola uchun majburiy bo`lmagan talab, biroq kar bola uchun bu eshitishning yo`qolganligi tufayli yetkazilgan zararni qoplash uchun zarur. Bu katta va murakkab dastur.

Ijtimoiy, ya`ni maktabgacha tarbiya muassasasidagi bilan bir qatorda oilaviy ta`lim ham muhim o`rin tutadi. Bu, oilada bolaga zaruriy parvarish va e`tiborni ta`minlaydigan sharoitlar bo`lgani holda, eshitmaydigan bolalarga ham aloqador. Eshitishida nuqsoni bo`lgan bolalarni uy sharoitida tarbiyalash mumkin bo`lsa-da, biroq bu mutaxassisning qo`shimcha ishtirokini talab etadi va ota-onalardan, farzandi maxsus muassasaga joylashtirilgan holda ham, eshitmaydigan yoki yaxshi eshitmaydigan bolaning rivojlanishi va tarbiyasining asosiy xususiyatlarini bilishni talab etadi. Xo`sh, ota-onalar qanday yordam bera oladi? Garchi kar bolalar o`qitish dasturini bolalar bog`chalarida mutaxassis-surdopedagoglar amalga oshirsa-da, bu ota-onani o`z farzandi bilan shug`ullanish mas`uliyatidan xoli etmaydi. Ota-onaning o`z bolasiga atrof olamni bilishdagi yordamiga ortiqcha baho berish qiyin. Bolani o`zi uchun qulay vositalar yordasida tarbiyalar ekan, ota-ona mutaxassisga bolada maxsus ko`nikmalar, masalan, talaffuzni shakllantirish imkonini beradi, bu esa ota-onalardan egallash anchagina murakkab bo`lgan malakalarni talab qiladi. Shu bilan biga, kar bolalarni tarbiyalash asoslarini bilib, ayrim usullarni o`zlashtirib olgan ota-onalar bola maktabgacha tarbiya muassasasida egallagan og`zaki nutq ko`nikmalarini, ya`ni talaffuz va labdan o`qish ko`nikmalarini mustahkamlashda yordam berishi mumkin. Pedagog-tarbiyachilar bilan uzviy aloqada bo`lgan, ularning maslahatlariga amal qilgan, eshitadigan

bolalarni tarbiyalashga oid umumiy va kar bolalarda nutqni shakllantirishga oid maxsus adabiyotlarni mutolaa qilgan ota-onalar o'z bolasiga tom ma'noda ikkinchi hayot baxsh etadi. Kar bolaning ota-onalari bolani maxsus maktabgacha ta'lim muassasasiga tayyorlash uchun ta'lim-tarbiyaga oid elementar bilimlarni egallashi zarur. Masalan, tashxis qo'yilgan, bolalar bog'chasigacha besh oy muddat bor. Bola kasal bo'lib qolsa-chi? Oila kar bolalar uchun maktabgacha ta'lim muassasasi bo'lmagan olis joyda bo'lsa-chi? Ta'limni kechiktirib bo'lmaydi. Chunki bu davr ichida eshitadigan bola eshitib va eslab qolgan har bir so'z bilan kar bola hamda eshitadigan bola o'rtasidagi farq ortib boraveradi. Bola bog'chaga kelgan vaqtda unga ko'rsatiladigan yordam xarakteri o'zgaradi. Biroq ota-ona ishtirokining ahamiyati ortib boradi. Bolalar bog'chasida ta'lim olayotgan bolaga qo'shimcha yordam ko'rsatilganida uning ta'limdagi natijalari shubhasiz ortadi, biroq bu ota-ona o'qituvchi bo'lishi mumkin va kerak degani emas, albatta. Tabiiyki, ota yoki ona o'zini shu faoliyatga bag'ishlashga tayyor, bu bola uchun foydali, biroq aslo shart emas. Odatiy sharoitlarda o'z ishi, oilasi bilan mashg'ul ota va onalarga kar bolaning ta'lim va tarbiyasini o'z zimmasiga olish, ayniqsa boshlang'ich davrda (bola o'qishni va asosiy tovushlarni o'zlashtirganiga qadar) juda qiyin. Qolaversa, bu holda ko'pincha bolaning ota yo onasi bilan muammo yuzaga keladi. Buni pedagoglar oson hal qiladilar. Buning sababi – bolaning ustanovkasi ham, ya'ni uning ota-onasiga munosabati, ularda maxsus pedagogik malakalarning yo'qligi ham. Maktabgacha ta'lim muassasasi o'rnini bosish emas, balki unga yordam berishni ota-ona va oilaning boshqa, ayniqsa u qadar band bo'lmagan a'zolari uddalay oladi. Kar bolani maxsus tarbiyalash kabi jiddiy vazifani zimmasiga olib, bunga puxta tayyorlanish lozim. Bola ta'limi va tarbiyasiga to'g'ri yondashish uchun mutaxassislar tavsiyalari asosini tashkil qiladigan tarbiya tamoyillarini bilib olish kerak. Ularni o'zlashtirgach, bolaning individual xususiyatlari va yashash sharoitlariga mos tarzda ongli ravishda shu tavsiyalarga amal qilish mumkin bo'ladi.

Kar bolalarni nutqning bu noodatiy shaklidan o'qitishda foydalanish zarurati ko'pincha ota-onalarning e'tirozi va qarshiligiga sabab bo'ladi.

Ba'zan onaning ovozida chinakam qo'rqinch va ilojsizlik ko'zga tashlanadi: «Nahotki, bolam barmoqlari bilan gapiradi?».

Daktil nutq – kar bolalarni o‘qitishning qudratli vositasi, u lug‘at boyligi va nutqni o‘zlashtirish sifatini, shuningdek kar bolalarning umumiy rivojlanish darajasini bir

Daktil nutq nima va uning ta‘limdagi roli nimadan iborat?

necha barobar oshirishi mumkin. Kar bolalarni tarbiyalayotgan ota-onalar va boshqa kishilar uni bola bilan muloqotda to‘g‘ri qo‘llash uchungina emas, balki fikrlari, aniqrog‘i, bilib-bilmay chiqaradigan hukmlari bolaning to‘la qonli tarbiyasiga xalal beradigan kishilarga uning ahamiyatini tushuntirib berish uchun ham daktil nutqning ahamiyatini tushunib yetishlari kerak. Daktil nutq nima? Daktil nutqni ba‘zilar imo-ishora nutqi (mimika yoki imo-ishora nutqi) bilan qorishtirishadi, mutaxassislar esa daktil nutqni savodi chiqmagan kar bolalarda og‘zaki nutq o‘rniga imo-ishora nutqini nutqining intensiv rivojlanishining oldini olish uchun keng qo‘llashni tavsiya qilishadi.

Daktil nutqni bizga ma‘lum bo‘lgan og‘zaki nutqning boshqa shakllari bilan taqqoslasak, u yozma nutqqa ko‘proq yaqin keladi. Xuddi yozuv kabi undan faqat savodli odam foydalana oladi. Qolaversa, daktil nutqni o‘zlashtirish bilan inson savod o‘rganadi, zero daktil nutq, xuddi yozma nutq kabi lisoniy nutq shaklidir. Daktil nutqning yozuvdan farqi shundaki, yozuv belgilari o‘rniga so‘zlovchi barmoqlari yordamida makonda (bo‘shliqda) aks ettiriladigan belgilardan foydalanadi.

Daktil alifboda xuddi harflisidagi kabi 33 ta belgi mavjud. Har bir daktil belgi alifbo harfiga to‘liq mos keladi. Daktil tasvirdagi ko‘plab belgilar bosma va qo‘lyozma harflarni eslatadi. Masalan, : ***o, l, m, s, sh.***

Mimika yoki imo-ishora nutqi. U lisoniy qismlarga bo‘linadigan nutqqa qarshi qo‘yiladi. Bu nutqda so‘z va hatto butun bir jumla bitta ishora bilan «aytiladi». Bunda predmetlar, alohida harakatlarga ishoralardan, yuz imosidan foydalaniladi. Imo-ishoralar lisoniy nutqqa xos bo‘lgan grammatik shakllarga ega emas, ya‘ni turlanmaydi, tuslanmaydi va sh.k. Farqiga yetmaydigan kishilar imo-ishora va daktil nutqning o‘xshashligi haqida gapirar ekan, ularning faqat tashqi belgilariga, ya‘ni har ikkala nutq shaklida qo‘llardan foydalanilishiga e‘tibor qiladi. Biroq bu o‘rinda ham e‘tiborliroq bo‘lgan kuzatuvchi jiddiy tafovutlarni ko‘ra biladi.

Daktil nutqdan foydalanuvchi faqat bitta qo'l barmoqlaridan foydalanadi (ayrim mamlakatlar, masalan. Angliyada daktil nutq har ikkala qo'l barmoqlari yordamida ifodalanadi). Imo-ishora nutqi nutqida har ikkala nutq qatnashadi, ular harflarni emas, balki turli ishoralarni o'ziga xos kuchli yuz imosi bilan ifoda etadi (ularning miqdori imo-ishora nutqi bilan gapirayotgan kishining tushunchalari miqdoriga teng keladi).

Biroq lisoniy nutqqa ega bo'lgan va lisoniy tafakkuri rivojlangan karlarning imo-ishora nutqini savodi chiqmagan kishilar, ayniqsa nutqni egallamagan kichik yoshdagi bola imo-ishora nutqi bilan farqlash kerak.

Eshitmaydigan, biroq labdan o'qiydigan va gapira oladigan kishilar uchun imo-ishora nutqi – tezroq va osonroq o'ziga qaratilgan so'zni idrok etish va boshqalarga fikrini yetkazish vositasi. Nutqni egallagan karlarga imo-ishora ularga qaratilgan nutqni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Imo-ishoralar og'zaki so'z bilan birga qo'llanilganda, ular go'yo kattalashtiruvchi oyna vazifasini o'taydi. Imo-ishora nutqili nutq qurilishi bu holda og'zaki nutq qurilishiga bo'ysundiriladi, so'zni idrok etishga ko'maklashadi.

Lisoniy nutqni o'zlashtirmagan kishilarning imo-ishora nutqi o'zgachadir. Ularning imo-ishoralari ko'pincha so'z emas, balki alohida tasavvurlar, ba'zan fikrni ifoda etadi. Ularning nutqi juda sodda. Imo-ishoralari jo'n. Aynan bir ishora vaziyatga ko'ra turli tushunchalarni ifoda qiladi. Bu kabi imo-ishora nutqili nutqda gaplar mutlaqo boshqacha quriladi.

Tramvayda, ko'chada imo-ishora nutqi bilan gaplashadigan kishilarni uchratish mumkin. Ko'pchilikda, asosan savodi chiqmaganlarda ko'rimsiz chiqadi va hatto qo'rqitadi ham. Lisoniy nutqni egallagan kishining imo-ishora nutqi uning umumiy rivojlanishiga xavf solmaydi. Biroq lisoniy nutq o'rniga qo'llanadigan imo-ishora nutqi xavfli. Gap imo-ishora nutqini taqiqlash va u bilan kurashish haqida emas. Gap rivojlanayotgan kishiga muloqot va tafakkurning nisbatan to'laqonli vositasini imkon qadar tezroq berish haqida boradi.

MASLAXAT

Albatta, imo-ishora nutqili nutq sodda, tashqaridan xunuk ko'rinadi, faqat imo-ishora nutqini egallagan kar odam eshitadiganlar bilan to'laqonli muloqotdan mahrum, uning rivojlanishi cheklangan bo'ladi. Shu sababli bolani lisoniy nutqqa o'rgatishni imkon qadar tezroq boshlash kerak. Biroq, unutmazlik kerakki, kar bola uchun imo-ishora bilan gapirish eshitadigan bola uchun og'zaki nutq kabi tabiiy. Karlar jamoasida u imo-ishora nutqini osonroq o'zlashtiradi. Ma'lum muddat imo-ishora nutqi uning uchun atrofdagilar bilan muloqotning yagona usulidir.

Kuzatishlar ko'rsatadiki, kar ota-onalarning bolalari maktabgacha ta'lim muassasasiga kelganida odatda yaxshiroq rivojlangan bo'ladi, ular bilan aloqaga kirishish osonroq. Ular tushuntirish va ularga qo'yiladigan talablarni eshitadigan ota-onalarning, muloqotda imo-ishoralardan keng foydalanishga odatlanmagan, bolalariga qaraganda tezroq ilg'ab oladi. Shu sababli mutaxassislar o'qitishning ilk davrida imo-ishora nutqidan mohirlik bilan foydalanish foydadan xoli bo'lmasligini uqtiradi. Lisoniy muloqot o'rnini bosadigan imo-ishora nutqining xavfi bola lisoniy nutqni egallagani sari kamayib boradi.

Imo-ishora nutqi, karlarning tabiiy tarzda rivojlanadigan muloqot shakli o'rniga kar bolalarning maktabgacha va maktab ta'limida daktil nutqdan foydalaniladi. Daktil nutq – lisoniy nutqning bir ko'rinishi. Undan foydalanish – so'zlarning ma'nosini tushunish, tilning grammatik qurilishini egallash demak. Bu nutqni ham og'zaki ham yozma shaklda egallashga ko'maklashadi.

Daktil nutq imo-ishora nutqidan farq qiladi: uning yordamida so'zni aniq yetkazib berish mumkin, gaplar xuddi yozilgani yo aytilgani kabi quriladi.

Daktil belgini nafaqat idrok etish, balki tovushga qaraganda qayta yaratish ham ancha oson. Hatto ikki yarim yoshli bola ham daktil alifboni o'zlashtira oladi. Uch yoshli bolalar uni 15-30 kunda o'zlashtiradi. Bu juda muhim, chunki bu tarzda bolaga so'z yordamida murojaat qilish,

eshitadigan bolaga kabi istalgan predmetni aytish mumkin. Bu soʻzni ovoz chiqaribgina emas, balki barmoqlar yordamida ham «talaffuz qilish» kerak. Bunda bola har bir soʻzning harf tarkibi va grammatik qurilishini aniq idrok etadi. Shu tariqa uni nutqqa va muloqotga oʻrgatish boshlanadi. Bunda xuddi eshitadigan boladagiga oʻxshash jarayon kechadi. Vaqt oʻtishi bilan, tovushlarni talaffuz qilishga oʻrgangan bola barmoqlari yordamida «ayta oladigan» soʻzlarini va iboralarini ogʻzaki shaklda ham qoʻllaydi.

Yana bir farq shundaki, imo-ishoradan bolalar ularni oʻrgatishmasa ham, hatto buni taqiqlashsa ham, foydalanaveradi. Imo-ishora – soʻzni bilmaganlar uchun muloqotning yagona usuli. Daktil nutq bilan muloqot lisoniy muloqotga tenglashtiriladi, unga maxsus oʻrgatish kerak. Unutmang, daktil shakl – lisoniy nutqni oʻzlashtirishda koʻmakchi vosita xolos. Odatda, daktil nutqqa qarshi fikrlar bildiriladi. Bolalarni daktil nutqqa oʻrgatmaslik kerak, chunki, ogʻzaki nutqqa oʻrgangan kar bolalar qilganidek, undan eshitadiganlar bilan muloqotda foydalanish mumkin emas. Bu eʼtiroz ikki yoqlama anglashilmovchilik natijasida yuzaga keladi. Birinchidan, daktil nutq maqsad emas, balki bolalarda ogʻzaki va yozma shakldagi umum tomonidan qabul qilingan lisoniy nutqni shakllantirish vositasi. Ikkinchidan, karlarni oʻqitish tizimi ularni lisoniy nutqqa oʻrgatish maqsadini koʻzlaydi, bunga tayyorgarlik bolalar bogʻchaga kelgan birinchi kundan boshlanadi. Daktil nutqdan oʻqitishda, lisoniy nutq rivojlanishini tezlashtirish, imo-ishora rivojini cheklash ifodalaniladi. Bunga kar bolalar daktil belgilarni qanchalik erta oʻzlashtirsa va daktil nutqdan foydalana boshlasa, shunchalik yaxshiroq erishiladi. Qolaversa, mohirlik bilan foydalanilgan daktil nutq ogʻzaki nutqning rivojlanishi, labdan oʻqishga yordamlashadi. Bir qarashda gʻalati tuyuladi: qanday qilib soʻzlarni labdan oʻqib olish va uni daktil shaklda avvaldan oʻzlashtirish oʻrtasida aloqadorlik boʻlishi mumkin? Maʼlum boʻlishicha, bolaning lugʻat zaxirasi qanchalik katta va umumiy rivojlanishi yuqori boʻlsa (bunga daktil nutq koʻmaklashadi), bolaning labdan oʻqishi shunchalik osonlashadi, u nomaʼlum yoki labdan notoʻgʻri oʻqilgan soʻzning maʼnosini fahmlash imkoni ortadi. Taniqli surdopedagog F.A. Rauning kuzatishlariga koʻra, bunda xuddi biz hamma vaqt telefonda gaplashgandagiga oʻxshash jarayon oʻrin tutadi. Maʼlumki, telefon orqali hamma tovushlarni ham farqlab boʻlmaydi, biroq tanish soʻzlarda buni biz

his qilmaymiz. eshitib idrok qilingan tanish soʻz konturidan, suhbat kontekstidan kelib chiqib, aniq eshitmagan tovushni fahmlaymiz. Biroq notanish familiyani talaffuz qilishganida, uni harflab aytishlarini soʻraymiz, toki eshitib idrok qilish qiyin boʻlgan tovush ismlarning tanish birikmasida birinchi boʻlib chiqsin. Kar bolalarda ham shunday. Soʻz bilan daktil nutqda tanishib, uning maʼnosini oʻzlashtirib, harf tarkibini egallab, bola bu soʻzni labdan ancha oson oʻqiydi, aniq koʻrinmagan yoki umuman koʻrinmagan tovushlarni xotirada toʻldiradi.

Gap shundaki, labdan oʻqiyotib, talaffuz qilingan tovushlarning faqat bir qismini idrok qilish mumkin. *a, o, u, i, e* unilari oson farqlanadi. *p-b-m* undoshlar guruhi *t, n, d* yoki *sh, ch, j* undoshlaridan farq qiladi. biroq bu guruhlar har birida harflar, masalan, *p-b-m* koʻrinishdan bir xildek idrok etiladi. *k, g, x* undoshlari esa umuman koʻrinmaydi. Shu oʻrinda avvaldan daktil nutqda oʻzlashtirilgan soʻzning ijobiy roli namoyon boʻladi.

Baʼzida daktil nutq undan foydalanish estetik emasligi bois otionalarning noroziligiga sabab boʻladi. Bunda maʼlum maʼnoda haqiqat bor. Biroq daktil nutq kar bola uchun noqulay boʻlgan muloqotning umum tomonidan qabul qilingan shakli oʻrniga emas, balki atrofdagilarning eʼtiborini yanada koʻproq jalb qiladigan imo-ishora oʻrniga taklif qilinadi. Koʻpchilikni daktil nutqdan foydalanish bolalarning talaffuziga zarar yetkazishi, daktil muloqotga oʻrganib qolib, bolalar eng kam qarshilik yoʻlidan borib, ogʻzaki nutqdan foydalanmasligi xavotirga soladi. Koʻp yillik kuzatishlar bu xavotirlar asossiz ekanidan dalolat beradi. Bolalarni daktilologiyadan foydalanish bilan parallel tarzda talaffuzga toʻgʻri, malakali oʻrgatilganda, labdan oʻqishni muntazam mashq qildirilganda, bolalarning ogʻzaki nutqi ularning individual imkoniyatlariga mos tarzda rivojlanadi. Bolaning ogʻzaki nutqi qanchalik tushunarli boʻlsa, bola daktilologiyadan oʻzini tiyib, ogʻzaki nutqdan shunchalik tez foydalana boshlaydi. Bundan tashqari, bolaning nutqda yaxshi oʻzlashtirilmagan tovushlardan foydalanishi (bolalar shunday qilishga majbur, soʻzni boshqacha ifoda qilish imkoni yoʻq) talaffuzni buzadi, hali aniqlashmagan talaffuzni mustahkamlaydi. Daktil belgilar tovushlarni qoʻyishni tezlashtirish zaruratini yoʻqqa chiqaradi, talaffuz ustida batafsil ishlash imkonini beradi.

MASLAXAT

Unutmaslik kerakki, belgilarni mohirlik bilan ko'rsata olish (daktillash) birinchi dastlabki shart. Buning uchun ayrim qoidalarni bilish kerak: o'ng qo'l bilan «so'zlash» kerak. Qo'lni ko'krak qafasi darajasida tutiladi. O'ng tirsak o'ng yonga siqilgan. Qo'l bilan «gaplashganda», asosan, barmoqlar harakatlanishi lozim. Bunda yozish va o'qishdagi jarayon bilan ma'lum umumiylik ko'zga tashlanadi: so'zlarni daktillab, yozuv jarayoni o'ziga xos tarzda takrorlanadi, uni idrok qilayotgan bola esa o'qish jarayonini takrorlaydi. Yozuvda bo'lgani kabi so'zlarda harflar alohida belgilar sifatida emas, balki yaxlit joylashadi (buning uchun harfni ko'rsatayotib, qo'lni xayolan keyingi belgi holatiga tayyorlash kerak bo'ladi). So'zlar orasida sukut qilinadi, u yozuvda bir so'zni boshqasidan ajratib turadigan bo'sh makonga mos keladi. Yozuvda harflar chiziqda tekis yozilgani kabi, bu o'rinda ham qo'l bir xil darajada (balandlikda) bo'lishi, belgilar aniq va ravshan ko'rsatilishi kerak. biroq yozuvdagidan farqli o'laroq, qo'l harakatsiz qoladi. Bu kabi aniqlikni bolada avval boshdan tarbiyalab borish lozim. To'g'ri, bolani bunga o'rgatish uning taqlid ko'nikmalarini rivojlantirish uchun mashqlardan boshlanadi. Qo'l to'g'ri turishi kerak; kaft harakatsiz, faqat barmoqlar harakatlanishi lozim. *i, sh, s* kabi harflarni ko'rsata turib, kaftni yengil buring. *i* ni ko'rsatganda, barmoqlarni vertikal qo'yish shart emas, qo'lni gorizontal holatda saqlash mumkin, zero bu belgini, odatda, boshqalari bilan adashtirishmaydi.

Boshqa sharoitlar bir xil bo'lgani holda bolaning yomon og'zaki nutqi uning talaffuziga ehtiyotsizlik bilan munosabatda bo'lish, kattalar tomonidan har kunlik e'tibor va nazoratning yo'qligi natijasi sanaladi. Biz og'zaki nutqdan foydalanishga qarshi e'tirozlarni inkor etishga, ularning asossiz ekanini isbotlashga urinib ko'rdik. Maqsadimiz – kar bolani o'qitishda uning samaradorligini va zaruratiga ishonch hosil qilish. Bu masalani anglab yetish kar bola tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan ota-onalar

uchun juda muhim. Biroq ogʻzaki nutqning ahamiyatini anglab yetishning oʻzi yetarli emas. Natija kar bola bilan muloqot qiluvchilarning hammasi daktil alifbodan qanchalik toʻgʻri foydalana bilishiga bogʻliq. Ota-onalar oldida ikkita vazifa turadi: har bir belgini toʻgʻri koʻrsatish va u alifbodagi qaysi harfni anglatishini bilish.

Bir paytning oʻzida gapirilsa va daktillansa, buning uchun daktillash texnikasi juda yaxshi rivojlangan boʻlishi talab qilinadi, talaffuz biroz sekinlashtiriladi, biroq boʻgʻinlab talaffuz qilinmaydi, aks holda bu bolaning ogʻzaki nutqida, uning labdan oʻqishida va talaffuzida salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Daktilologiya – kar va zaif eshituvchi bolalar nutqining oʻziga xos shaklidir. U soʻzlashuv nutqi, imo-ishora nutqiga nisbatan yaqindir. U yozma harakatga koʻra yozma nutqqa oʻxshab ketadi. Uning vositalari grafik belgilar harflar emas, balki qoʻl, barmoq harakatlari hisoblanadi. Oʻzbek tilining har bir harfi oʻzining harakatli ifodasiga egadir. Daktil belgilarini uch guruhga tasniflash mumkin:

1. Chizuvchi harflar (z, b, d);
2. Harf shaklini ifodalovchi harflar (o, l, m, t);
3. Shartli belgilar (v, j, n).

Daktil nutqi soʻzlashuv nutqining barcha qoidalariga koʻra shakllanadi va uni kar bola egallashi mumkin. Bogʻcha davrida kar bola daktilologiyaga savod oʻrganish uchun murojaat qiladi. Tadqiqot koʻrsatishicha, daktilologiya eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar soʻzlashuv nutqini shakllantirish uchun yordamchi vosita boʻlib xizmat qiladi. Ye.N.Marsinovskaya tadqiqot natijalariga koʻra, bu nutq formasining quyidagi belgilarini ochib beradi. Eshituvchi bolalarda daktillash 2,5 marta ogʻzaki nutqni bayon qilishga nisbatan orqada qoladi. Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarda ogʻzaki nutqni bayon etish va daktillash tempi bir xil boʻladi, baʼzan daktillash ogʻzaki nutqni bayon etishda oldindan oʻtib ketish hollari ham kuzatiladi. Daktilologiya ogʻzaki nutqni oʻzida namoyon qiladi, lekin suhbat jarayonini eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar daktil nutqiga nisbatan imo-ishora nutqidan keng doirada qoʻllaniladi. L.A.Novikova va Ye.N.Marsinovskaya tomonidan oʻtkazilgan maxsus tadqiqotlarga koʻra daktilologiya ham ogʻzaki nutq kabi kinestetik sezgilar asosiga quriladi. Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar fikrlash operatsiyalarida faqat

artikulyator apparatlarda, balki qo‘l, barmoq muskullarida ham impulslar yuzaga kelgani kuzatilgan. Lekin, artikulyator apparatdagi nutqiy kinestiziyalar, qo‘l kinesteziyalariga nisbatan puxta bo‘lib, tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish talab etiladi. Ye.N.Marsinovskiy daktillash tempi og‘zaki nutq talaffuzi yaxlitligiga ta‘sirini o‘rgatgan. Bu tajribalar ko‘rsatishicha kar bola daktillash texnikasini yaxshi o‘rganganda daktilologiya og‘zaki nutq tempi va yaxlitligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Daktillash texnikasini yaxshi darajada egallamaslik, talaffuz to‘g‘riligi, nutqni tushunarlilikiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Daktilologiyani yaxshi egallagan o‘quvchilar so‘zning tovush tarkibini to‘liq egallaydi. Ularda so‘zning tovush va daktil obrazi o‘rtasida shartli aloqalar o‘rnatiladi. Lekin so‘zning talaffuzi yozilishdan uzoqlashsa tovush tarkibini o‘rganishda daktilologiya ta‘sir ko‘rsatadi. Daktilologiyani va yozma nutqning o‘zaro munosabati juda murakkabdir. S.A.Zikov tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda, bu muammo tadqiq etilgan. Eshituvchi bola savodga o‘rgatishning boshlang‘ich etapida nutqni akustik va harakat obrazlariga tayanadi. Bolani so‘zli yozishidan avval uni ichida yoki ovoz chiqarib o‘qishini ko‘rish mumkin. Kar bola og‘zaki nutqqa ega bo‘lganligi uchun savodga o‘rgatish davrida daktilologiyaga tayanadi. So‘ng bu jarayon bir vaqtda amalga oshadi, bola ham yozadi va daktillaydi. So‘zlashuv nutqini egallash darajasiga ko‘ra daktil kinesteziyalari asta-sekin siqilib, artikulyator kinesteziyalar bilan almashinadi. U ham bola singari so‘zni talaffuz etib, so‘ng yozadi. Daktilologiya atrofdagilar nutqini labdan o‘qishda ham muhim vosita sanaladi. Chunonchi, ayrim tovushlar labdan yomon o‘qiladi, shu o‘qishda daktilologiyadan foydalaniladi. Lekin labdan o‘qish jarayonida daktilologiyadan foydalanish ham ijobiy samara beradi. Labdan o‘qishning koloreya tizimida o‘z ifodasini topgan. Eshitish qobiliyatida nuqsoni bor bolalar maktablarining tayyorlov sinflarida maxsus maktabgacha muassasalarda tarbiyalanmagan, nutqi mavjud bo‘lmagan bolalar o‘qitiladi. Bu kategoriyadagi bolalarni o‘qitishda juda katta qiyinchiliklarga duch kelinadi, chunki bunday bolalarda nutqini shakllantirishning qulay vaqtlari boy berilgan, nutqning yo‘qligi esa bolaning psixik rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan bo‘ladi. Maktabga borish, yangi sharoit bilan tanishish, yangi do‘stlar, bular hammasi bolalarga o‘zaro muloqotga kirishishi talab etadi. Tarbiyachi va o‘qituvchining

vazifasi – ularning atrofdegilar bilan muloqot qilish ehtiyojini qondirishdir. Buning uchun ularni ogʻzaki nutq bilan muloqot vositasi sifatida qurollantirish koʻzda tutiladi. Agar maktablarda soʻzlashuv nutqiga yaxshi ahamiyat berilgan boʻlsa, butun pedagogik jamoa faoliyati nutqni muloqot vositasi sifatida oʻqitishga qaratilgan boʻlsa, bunda bolalar kommunikatsiyaning bu turidan koʻproq foydalanadilar. Jonli muloqotdan notoʻgʻri foydalanish bolalarda imo-ishora bilan gapirish yoʻlini tanlashga olib keladi. Maxsus oʻqitish jarayonida kar bolalarda tovush bilan ishlash, nutq nafasi, ayrim tovushlar ustida ishlash, talaffuzini shakllantirish amalga oshiriladi. Ogʻzaki nutqni talaffuz qilish va shakllantirish oʻqituvchi hamda bolalardan katta mehnat talab qiladi. Eshituvchi oʻquvchilar kabi, eshitish qobiliyatida nuqsoni bor oʻquvchilar uchun ogʻzaki nutq muloqot uchun juda ahamiyatlidir. Oʻrgatish, daktil formasida egallangan soʻzlarini ovoz chiqarib aytish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Talaffuzni oʻzlashtira borish bilan birgalikda oʻquvchilar tomonidan daktillangan soʻzlarni gapirish aniqligi ortib boradi. Ogʻzaki nutq xatolarini toʻgʻrilash talaffuz qilingan tovush namunalarini koʻrsatish orqali amalga oshiriladi va unga mos ravishdagi daktilemani koʻrsatish bilan mustahkamlanadi. Daktil nutqni egallash, oʻqish va yozishga oʻrgatishda yordam beradi. Daktil orqali soʻzlashganda, bolalar soʻzni va oʻqish soʻzlarini analiz va sintez qiladi. Bu esa oʻqish va yozish koʻnikmalari asosini tashkil qiladi. Qoʻl harakatlari yoki katakcha orqali daktillangan soʻzni qabul qilganda kar bolalar daktil shriftini oʻqishni oʻrganadi. Asta-sekin daktil belgilarini oʻrganadilar, harflar yozish va oʻqish malakasini egallab boradilar. Oʻquvchilar oʻz daktillariga suyangan holda yozma soʻz va iboralarni oʻqishni boshlaydilar, xatolarini toʻgʻrilaydilar. Daktil nutqidan foydalanish savodga oʻrgatish jarayonini yengillashtiradi va tezlashtiradi. Shunday qilib, kar oʻquvchilar nutqini shakllantirish jarayonida daktil nutqidan foydalanish soʻzlashuv nutqini muloqot quroli sifatida tez va samarali shakllantirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Boshlangʻich sinfda kar bolalar muomala (muloqot) sifatida soʻz nutqi bilan tanishadilar, ularda atrofdegilar bilan aloqada boʻlish, oʻz istak va ehtiyojlarini ifoda etish uchun nutqdan foydalanishning dastlabki

Bolalar ogʻzaki nutqini idrok etishga oʻrgatish

ko'nikmalari yuzaga keladi. Kar bolalarni nutqqa bo'lgan ehtiyoj ruhida tarbiyalamasdan, bu masalalar yechimini topish mumkin emas. Og'zaki nutqni ko'ruv orqali idrok etish surdopedagogikada o'z sinonimlariga ega (Labdan o'qish, yuzdan o'qish). Karlar tomonidan og'zaki nutq – nutq organlari harakatlariga ko'ra qabul qilinadi. Og'zaki nutqni labdan o'qish orqali idrok etish jarayoni murakkab, chunki bunda karlar tez o'zgarib almashinuvchi artikulyatsion organ harakatlarini kuzatib borishlari lozim. Ammo barcha qiyinchiliklarga qaramasdan, karlar labdan o'qish malakalarini o'zlashtiradilar, ularning ko'pchiligi esa nutqni artikulyatsiyasiga ko'ra qabul qiladi. F.F.Rau ta'kidlashicha labdan o'qish asosida og'zaki nutqni qabul qilish, avvalan bor kar bola xotirasida joylashgan nutq harakat obrazlarining aktuallashuvi hisobida amalga oshiriladi. Ular butun so'z va so'z birikmalariga mos kelishi, karlarning nutqiy va hayotiy tajribalari ma'lumotiga tayanadigan ongli kombinatsiya hisobiga moslashishi lozim. Kar bolalar artikulyatsion organlarning alohida harakatlariga mo'ljal qiladilar. Bu bog'liqlikda labdan o'qish sifati ko'p jihatdan karlar nutqiy rivojlanganlik darajasidan kelib chiqadi. So'zlashuv nutqini rivojlanganlik darajasi yuqori bo'lgani sayin, labdan o'qish malakasi ham shuncha yaxshi bo'ladi. Tilga o'rgatishning kommunikativ tizimi shakllanish davrida kar bolalarda labdan o'qish malakasi daktil nutqiga tayanib shakllangan. S.A.Zikov e'tirof etishicha, o'quvchilarda birinchi kunlardayoq analitik-sintitik faoliyatning predmeti bo'lgan daktil nutqiga tayanish og'zaki nutqning shakllanishiga asos bo'ladi. To'liqligicha qabul qilinadigan so'z obrazi daktillash asosida qismlarga ajratiladi. So'zlarni daktillashda o'z bayon etilgan so'z artikulyatsion harakatlariga bog'liq bo'ladi. So'zlarni qabul qilish (idrok) ni osonlashtiradi. Labdan o'qishga o'rgatish avval daktilda o'zlashtirilgan nutqiy materialda quriladi. Nutqiy materialni tushunish, labdan o'qish ko'nikmalarini egallashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Labdan o'qishga o'rgatish og'zaki nutqiy shakllantirishning muvaffaqiyatini ta'minlovchi muhim omil, bu nutqni muloqot quroli sifatida shakllantirish umumiyligida mujassam bo'lgan. Muloqotga kirishish, atrofdagilar nutqini qabul qilish zarurligi, boshqalar bilan muloqotga kirishishni rivojlantirib borish og'zaki nutqning ko'rish idroki rivojlantirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq labdan o'qish

jarayonida daktillashning katta yordamiga qaramay uning qo'llanilishi o'qitish (ta'lim) ning ma'lum bosqichida chegaralangan. O'qituvchi tomonidan so'zni daktil va og'zaki berilgani asosida, so'zni qabul qilish mashqlaridan so'ng bolalar nutq materialini faqat yuzdan o'qishga o'tkazilgan. S.A. Zikov ta'kidlashicha bola nutqni avval bir vaqtda ikki shaklda (og'zaki va daktil) so'ng faqat og'zaki qabul qilishga o'rgatish ushbu tizimning yuzdan o'qishga o'rgatishni asosiy yo'li hisoblanadi.

MASLAXAT

Labdan o'qish malakasining ishlatilishi kar bolalar eshitish qoldig'ini keng qo'llash sharoitlarida nutqqa o'rgatish tizimida ham qo'llaniladi. Agar karlar tomonidan og'zaki nutqni qabul qilish, nafaqat ko'rishga (bolalar nafaqat daktillashdagi barmoqlar harakatini va og'zaki ifodalash artikulyatsion harakatlarni qabul qilishadi) balki nisbatan zararlangan bo'lsada, eshitishga ham asoslanadi. Aynan shuning uchun ko'rish organi orqali nutqiy qabul qilish eshitish bilan to'ldirilgan pedagogik jarayonda jamoa va yakka eshituv apparatlaridan keng foydalanishda og'zaki nutqiy eshitish, ko'rishning idrok faoliyati samarali bo'ladi. Kar o'quvchilarni eshitish qoldig'idan foydalanish va rivojlantirish tizimini ishlab chiqish (Ye.P. Kuzmicheva) tilga o'rgatish kommunikativ tizim sharoitlarida o'tkazilgan. Og'zaki nutqni shakllantirishning barcha tamoyillar nutqni shakllantirish yo'llari amalda saqlanib qoladi, bundan tashqari eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha ishning barcha tizimi og'zaki nutqni shakllantirishga va tilni muloqot quroli sifatida shakllantirishga ta'sir etuvchi faktorlarni inobatga oladi.

Labdan o'qishga o'rgatishning asosiy yo'llarini amalga oshirish uslubi yuqorida keltirilgan S.A.Zikov yoki F.F.Raularning ishlarida keltirib o'tilgan. 70 – yillarda o'tkazilgan kar bolalar eshituv idrokini rivojlantirish sohasidagi kuzatishlar, izlanishlar yuqorida tasvirlangan ish tizimiga o'zgartirish kiritdi. Ye.P.Kuzmichyova izlanishlari karlarning eshituv qoldig'ini rivojlantirishda va karlar nutqining shakllanishida hatto chuqur zarurlangan, eshituvining muhim rolini isbotlab berdi. Uning

fikricha kar o'quvchilarda eshituv idrokini rivojlantirish bo'yicha ishning asosiy vazifasi ularning eshituv qoldig'ini maksimal rivojlantirish. ular tomonidan og'zaki nutqni qabul qilish uchun rivojlanayotgan bazaga ko'ra yangi eshituvni ko'ruv asos yaratishini ko'zda tutadi. Rivojlanish butun o'quv tarbiyaviy jarayonda ovoz kuchaytirgach apparatlarini keng qo'llash asosida qurilgani uchun, ushbu ish labdan o'qishga o'rgatishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Dastlabki nutq shakli daktil hisoblanadi, biroq o'qituvchi tomonidan nutqiy materialni daktil shaklida bayon etilishi, og'zaki so'zlashni ovoz kuchaytirgich apparatlaridan foydalanishi bilan birga kechadi, ya'ni o'qituvchi og'zaki daktilda so'zli ifodani ko'rsatib, har bir so'zni mikrofondan talaffuz etadi. So'zni o'zlashtirib borish darajasiga ko'ra so'zli ifodalar qo'llanilishi olib tashlanadi. O'qituvchi daktil nutqini istisno etadi va bolalar materialni eshitish, ko'rish asosida idrok (qabul) etishadi (O'qituvchi doim mikrofon, bolalar esa naushniklardan foydalanadi). Daktil nutqida materialni ifodalashda foydalanilgan metodik usullar nutqni eshituv-ko'ruv idrokini o'rgatishda ham qo'llaniladi. Ulardan biri u yoki bu so'z, ibora qo'llanilishini talab etadigan vaziyatlar yaratish (Masalan: predmet-amaliy ta'lim darsida "Ol" fe'li ustida ish olib boriladi. Avval bolalarga (og'zaki daktilda). "Qog'ozni ol" (qaychi...) kabi vazifalar beriladi. So'ng ushbu vazifalar boshqa o'quvchilarga daktilsiz beriladi. Ko'rsatmalar kombinatsiyalangan tarzda ham berilishi mumkin: ishlab chiqilayotgan so'z – og'zaki, qolganlarning bari (o'quvchilar tomonidan ham egallanmaganligi) – og'zaki daktilda beriladi). Agar bolalar materialni o'zlashtira olmasalar, o'qituvchi tomonidan vazifa daktillab takrorlanadi. Boshqa usul – vaziyatlardan foydalanish, ular predmet-amaliy faoliyat sharoitida tabiiy kelib chiqishi kerak va nutqiy material qo'llanilishini talab etish lozim. Masalan, o'quvchining qalami sinib qoldi, o'qituvchi eshituv-ko'ruv idrokiga mo'ljallangan vazifa beradi. O'xshash vaziyatlarni qo'shimcha yaratish, maxsus mashqlarning o'tkazilishi, o'qituvchi nutqini daktil qo'llanishsiz qabul qilish malakalarini yetarlicha tez rivojlanishini ta'minlaydi.

MASLAXAT

Ogʻzaki nutqni eshituv-koʻruv orqali idrok etishga oʻrgatish butun oʻquv tarbiyaviy jarayon va maxsus ajratilgan vaqt mobaynida amalga oshiriladi. Butun nutqiy material dastlab oʻqituvchi tomonidan ovoz kuchaytirgich apparatlaridan foydalangan holda ogʻzaki daktilda keyinchalik daktillashsiz beriladi.

Shuningdek, nutqiy eshitish-koʻrish idroki malakalarini rivojlantirish uchun didaktik oʻyinlar keng qoʻllaniladi. Nutqni eshituv-koʻruv idrokini shakllantirish boʻyicha ishlar barcha qolgan darslarda, daktil nutqi darslarni kiritganda oʻtkaziladi. Avval oʻqituvchi bolalarga yangi materialni eshituv apparatlaridan foydalangan holda ogʻzaki daktilda taklif etadi, soʻng u daktilsiz amalga oshiriladi. Ogʻzaki, nutqiy eshituv-koʻruv idroki tayyorlov sinfi kar bolalari uchun sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi va ulardan katta diqqat – eʼtiborni talab etadi. Nutqiy eshituv-koʻruv orqali idrok etishga oʻrgatish uchun maxsus vaqt ajratish (haftasiga ikki soat) maqsadga muvofiqdir. U ogʻzaki nutq darslaridan ajratiladi. Bu vaqtni daktil nutq darslari boʻyicha taqsimlangani maʼqul. Kombinatsiyalashgan darslarni oʻtkazish, yarim dars daktil nutqiga oʻrgatish, yarim dars – ogʻzaki nutqiy eshituv-koʻruv orqali idrok etishga oʻrgatish yaxshi samara beradi. Bunday darslarni oʻtkazish oʻquvchilar ish qobiliyatini saqlash, taʼlim sifatini oshirish imkonini beradi. Oʻqituvchi uchun ushbu darslarni tashkil etish ham qiyinchilik tugʻdirmaydi, chunki mavzuning maqsad birligi saqlanadi. Darsning birinchi va ikkinchi qismi uchun material umumiy boʻlishi mumkin va farqlanishi faqatgina uning berish usuliga taʼluqli boʻlishi mumkin. Avval ogʻzaki daktilda, soʻng oʻqituvchining daktillashsiz oʻquvchilarni ogʻzaki nutqiy eshituv – koʻruv orqali idrok etishni oʻrgatishda, oʻqituvchi soʻzi yaxshi yoritilgan boʻlishi zarur. Noaniq artikulyatsiyaga yoʻl qoʻymaslik kerak. Agar 2-3 marotaba qaytarilgandan soʻng oʻquvchilar soʻzni iborali (idrok) etilmasa, oʻqituvchi ularni mos daktillash bilan qaytaradi, soʻng yana bir marotabadan usiz qaytaradi. Nutqni koʻruv-eshituv orqali idrok etishga oʻrgatish yakka mashgʻulot soatlarida ham yaʼni darsdan tashqari vaqtlarda amalga oshiriladi.

2.3. Subhatning muhim tavsifi

Berilgan vaziyatga ko'ra dialog tuzish mashqlarning qiziqarli turi hisoblanadi. Bu mashqlar bolani ijodiy tasavvurlari, shaxsiy ta'surotlari asosida insho va bayon yozishdan avval o'tkazish mumkin. Bu esa o'z navbatida mavzu yuzasidan lug'atni faollashtirish va dialogik nutqni og'zaki va yozma shakllarini to'g'ri tuzishga imkon beradi. So'zlashuv nutqini rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan mashqlar barcha darslarda va

Bolalar dialogik nutqini rivojlantirishda mashqlar muhim ahamiyatga egadir.

darsdan tashqari vaqtlarda o'tkazish zarurdir. Bunda tabiiy vaziyatlardan va maxsus vaziyatlardan foydalaniladi. Bu jarayonda qo'shimcha usul mavjud bo'lib, u

bolalarni savol berishga undaydi va "O'qituvchining to'liqsiz vazifalari" deb nomlanadi. Bu vazifalarda gapning biror bo'lagi tushurib qoldiriladi. Bu holatlarda tabiiyki bolalarda savollar tug'iladi va o'qituvchi bu savollarni tuzishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan so'zlashuv nutqini shakllantirish usullariga ko'ra kar bolalar maktabida so'zlashuv nutqini rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan ishlar tizimi va usullari turlichadir. Ularning hammasi bolalarda nafaqat o'qituvchi balki o'zaro muloqotni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi kar bolalarga dialogning tayyor sxemasini berish mumkin emasligini doim yodda tutish lozimligi, aksincha uning (dialogni) borishida yo'l qo'yilgan eng kichik o'zgarish ham katta qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bolalarga dialogni ochib berish mashqini o'rgatish lozim. Buning uchun ularni jonli muloqot davomida eng asosiy narsani ajratib olishga, bundan so'nggina muhim bo'lmagan narsalarni ajratishga o'rgatiladi. Hozir nimani so'rash muhimligini undan keyin nima so'rash kerakligini bolaga o'rgatib borish so'zlashuv nutqini shakllantirishda ijobiy samara beradi.

So'zlashuv nutqini rivojlantirish jarayoni asosan og'zaki shaklda olib boriladi. Barcha so'zlashuv material bolalar tomonidan eshituv-ko'ruv orqali idrok etilishi lozim. Bolalarda dialogik nutqni shakllantirish ustida ishlab turib, pedagog og'zaki nutqning barcha tomonlarini (og'zaki nutqning mazmuni, uning to'g'ri ifodalanishi, ko'ruv-eshituv idrokining aniqligi va to'g'riligi, nafas olish, ovoz, urg'u, tovushlar va so'zlarni to'g'ri,

yoshi kattaroq bo'lgan bolalar nutqiy rivojlanishining dastlabki bosqichida u bilan suhbatlashish jarayonida bolani ismi bilan chaqirish va bu orqali uning diqqatini jalb etish maqsadga muvofiqdir. Nutqiy rivojlanishning keyingi bosqichlarida bu holatga qaytilmaydi, lekin bolaning chalg'igan holatlarida qaytish mumkin. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning og'zaki nutqni muloqot quroli sifatida shakllantirish maxsus tashkil etilgan ta'lim tarbiya tizimining bosh maqsadi sanaladi. Chunonchi, og'zaki nutqni mustaqil qo'llashga o'rgatish ikki yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchi yo'l, butun o'quv tarbiyaviy jarayon davomida o'qituvchi nutqini eshitish va eshituv – ko'ruv asosida idrok etish bilan amalga oshadi. Bu holatda talaffuz malakalarini shakllantirish maxsus o'qitishlarsiz informal tarzda amalga oshiriladi. Talaffuzga o'rgatish informal yo'li – nutq harakat organlarini faollashtirishga xizmat qiladi, ba'zi talaffuz malakalarini egallashga zamin yaratadi. O'qituvchi o'z diqqatini nafaqat bolaning nutq tovushlari talaffuziga, balki ovozigacha, bolalar nafasiga, nutqning bog'liqligiga qaratadi. Ushbu ishda katta yordamni ovoz kuchaytirgich apparatlari ko'rsatadi, ular o'quvchilarga o'qituvchi nutqni qabul qilish imkonini beradi. O'qituvchi bilan birga yoki uning ortidan barcha materialni ko'rish, eshitish orqali qabul qilib bolalarni gapirishga doimiy undash nafaqat ularning nutqiy apparatini faollashtiradi, balki ularda og'zaki nutqni qo'llashning doimiy malakasini tarbiyalaydi. Biroq, nutqning talaffuz tamoyilini shakllantirish uchun birgina informal yo'lning o'zi kifoya emas. Ikkinchi yo'l ham darkor – talaffuz malakalarini maxsus, rejali shakllantirish. Ushbu ish og'zaki nutq darslarida, yakka mashg'ulotlarda, fonetik mashqlar davomida amalga oshiriladi va o'z ichiga tovushlarni, so'z iboralarni ishlab chiqishni normal ovoz va to'g'ri nutqiy nafasni ishlab chiqishni qamrab oladi. Talaffuzni shakllantirish nutq ifodalashning aniqligini rivojlantirishda katta o'rni musiqiy – ritmik mashg'ulotlarga ajratiladi. Og'zaki nutq darslarining mazmuni nafaqat talaffuz ustidagi ishlarni, balki ushbu nutq shaklidan muloqotda foydalanishga o'rgatishni nazarda tutadi. O'qitish materiali og'zaki nutq dasturiga ko'ra ajratilgan va Rau, Slezinalar tomonidan ishlab chiqilgan talaffuzni o'rgatishni ishlab chiqishning ma'lum izchilligini hisobga oladi. Og'zaki nutq darslarida so'zning tovush tarkibi ustida ish olib boriladi. Shuning o'zida so'zning ma'nosi yoritiladi, bolalar uni talaffuz

qilishni, muloqotda qo'llashni o'rganishadi. Talaffuz ustidagi ish uning ma'nosini yoritib berilgandan so'nggina boshlanadi. Shu maqsadda og'zaki nutq darslarida daktil nutqiga o'rgatish metodik usullarida qo'llaniladi. Bu sharoitlarda kerakli so'z qo'llanilishi shart. Predmetning rasmini ko'rsatish, rasmni nomlash, so'zning grafik elementlariga ko'ra so'zni og'zaki shaklda ifoda etish (xarf, bo'g'in, so'zlarni o'qish, harakatga ko'ra so'zni ifodalash). So'zni berish uslubiyati (metodikasi) quyidagicha: O'qituvchi predmet (rasmni) ko'rsatadi, uni og'zaki daktilda nomlaydi, o'quvchilarni birgalikda talaffuz etishga undaydi. Bolalar uni eshituv – ko'ruv orqali idrok etadilar, og'zaki – daktilda ifodalaydilar. So'ng har bir o'quvchiga so'zni mikrafon orqali talaffuz etish imkoni beriladi va o'qituvchi ishlab chiqilayotgan tovushning talaffuzini baholaydi. O'quvchilar tovush tarkibini o'zlashtirib olganlaridan so'ng ular so'zni daktillashsiz talaffuz etadilar. Olingan talaffuz malakalari yakka mashg'ulotlarda mustahkamlanadi. Shunday qilib, tovush talaffuzi ustidagi ishning boshlang'ich materiali uchun butun so'z xizmat qiladi. U avval butunligicha, so'ng qismlarga bo'lib talaffuz qilinadi. O'qituvchi bolalar diqqatini, fonemalarni bo'g'inlarda va yakka talaffuz etishga qaratadi. Bunday analizdan so'ng so'zni sintez qismi ustida ish boshlanadi, ya'ni fonemalarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni so'zlarga bog'lash. Talaffuz ustida ishlashning bunday yo'li talaffuzga o'rgatish analitikosintetik metodiga mos tushadi. Og'zaki ekspressiv nutqqa o'rgatish qisqartirilgan fonemalar tizimida qabul qilingan tovushlarni qo'yish tartibiga ko'ra tanlangan materialda olib boriladi. Talaffuzga o'rgatishning konsentrik metodi qisqartirilgan fonemalar tizimini qo'llashga asoslanadi. Talaffuzning barcha bilimlari bo'yicha talabalarning ortib borish izchilligini nazarda tutadi. Boshlang'ich (ilk) o'qitish ikki konsentrdan iborat, ularning birinchisi tayyorlov sinfi bilan mos tushadi, ikkinchisi birinchi va ikkinchi sinflarni qamrab oladi. Tayyorlov sinfida o'quvchilar asosiy 17 fonemaning aniq talaffuzini egallaydilar: “a”, “o”, “u”, “e”, “u”, “p”, “t”, “k”, “f”, “s”, “sh”, “x”, “v”, “m”, “n”, “l”, “r” – va ikki jarangli tovushlarni: “b”, “z”. Ushbu tovushlardan tuzilgan so'zlarni artikulyatsiya bo'yicha yaqinlarning o'rindoshi hisoblanadi, masalan, “s”, “z”. Tovush ustidagi ish izchilligi dasturda keltirilgan, darslik betlarida o'z ifodasini topgan. Tayyorlov sinfini 4 – choragiga kelib kar o'quvchilar asosiy

tovushlar talaffuzini egallashadi. Ogʻzaki nutq darslarini bu davrdagi material boʻlib daktil nutqida egallangan ibora, soʻzlar hisoblanadi. Bu esa 4 – chorakka kelib darslarning nutqiy mazmuni ancha kengayishini anglatadi va bu bolalarga ogʻzaki nutqni muloqot quroli sifatida oʻqitish ishlarini ancha jadal kechishi imkonini beradi. Bu davrda oʻqituvchi talaffuzni ikki turlanishlarini ifodalovchi bolalar nutqini sinchkovlik bilan kuzatib borishi kerak. Birinchisi – 17 asosiy tovushlarni soʻzlarda aniq talaffuz etish (ogʻzaki va daktil nutqi dasturidagi soʻzlar), ikkinchisi – qisqartirilgan fonemalar tizimiga koʻra asosiylari bilan almashtiriladigan tovushlarni oʻz ichiga oluvchi soʻzlarni talaffuz etish. 4- chorakka qadar bolalar nutqida talaffuzning uchinchi turi ham mavjud boʻladi. Hali egallanmagan asosiy fonemalar va tovushlar imkon darajasida talaffuz etiladi. Bu holatda kerakli tovush oʻrnida oʻquvchilar faqat artikulyatsiya elementini berishadi yoki tovushni butkul tushurib qoldirishadi, qisqartirilgan fonemalar tizimida keltirilmagan tovush bilan almashtiriladi. Ogʻzaki nutq darslarida va yakka mashgʻulot soatlarida shakllangan talaffuz malakalari barcha oʻquv – tarbiyaviy jarayon mobaynida takomillashib boradi. Shu maqsadda oʻqituvchi bolalar bilan muloqotda ogʻzaki nutqiy material qoʻllashga ishlatiladi. Hatto bolalar oʻzlashtirgan elementar soʻzlar ham (“ana”, “shu yerda”,) ular nutqiga kiritilishi lozim. Bundan tashqari, ogʻzaki nutqning chegaralangan materialida shakllangan talaffuz malakalarini daktil nutqida egallangan soʻz va iboralaraga yoyish lozim. Karlarning ogʻzaki nutqini shakllantirish boʻyicha oʻqituvchining maqsadga yoʻnaltirilgan sistematik ishi yaxshi natijalarga olib keladi.

Shunday qilib, ogʻzaki nutqning talaffuz malakalarini shakllantirish oʻzaro bogʻlangan ikki yoʻl orqali amalga oshiriladi. Birinchisi – informal (maxsus oʻqitishsiz) – butun oʻquv tarbiyaviy jarayon mobaynida oʻz oʻrniga ega va barcha darslarning nutqiy materialida amalga oshiriladi. Ikkinchi yoʻl fonetik tamoyilga koʻra tanlangan materialda talaffuz malakalarini ravon ishlab chiqishni nazarda tutadi va yakka mashgʻulotlarga oʻtkazish bilan ogʻzaki nutq darslarida amalga oshiriladi. Tovushlarni qoʻyishda bolalarning barcha saqlangan analizatorlari mavjud eshituv qoldigʻidan foydalaniladi.

Demak, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning og'zaki nutqini muloqot quroli sifatida shakllantirishda maqsadga yo'naltirilgan, tizimli ish olib borish maqsadga muvofiq.

Og'zaki nutq inson jamiyatida ilk nutq shakli sifatida namoyon bo'lgan. Dastlabki so'zlar tovush komplekslari shaklida bo'lib, tarixiy rivojlanish davrida ma'lum tushunchalar sifatida aniqlanib, mustahkamlanib borgan. Lekin dastlab imo – ishora nutqi mavjud bo'lgan degan fikr ham mavjud. Bu ma'lumotga ko'ra, og'zaki nutq keyinroq paydo bo'lgan. Imo – ishora nutqi va imo-ishoralar orqali o'z fikrini ifodalashda tovush taqlid so'zlarni ham qo'llaganlar. Keyinchalik tovush bo'linmalar imo – ishoralardan ajralib, mustaqil ma'noga ega bo'la boshlagan. Lekin tadqiqot natijalari tahliliga ko'ra bu ta'limot tanqidga uchragan va mustaqil emas deb tan olingan. Og'zaki nutq psixologik nuqtai nazardan jaranglanishiga ko'ra faoliyat ko'rsatadi. So'zning tovush qobig'i sanaladi. Tilning tovush tarkibi turlicha bo'ladi. O'zbek tilida fonemalar tavsiflanadi. Bunda jarangli – jarangsiz tovush variantlari ham farqlanadi. Fonema nutqning eng kichik birligi bo'lib, so'z ma'nosi va ahamiyatini farqlash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Har bir tilda o'ziga xos tovush tarkibi bo'lib, buni bola nutqiy amaliyot jarayonida egallab boradi. Biz kattalar tomonidan so'zlarni bir necha marta takrorlanishi hamda uni bolalar tomonidan idrok etilishi asosida amalga oshadi. Psixologik nuqtai nazardan og'zaki nutq yengil sanaladi. Uning faoliyatiga kirishish vositasi tovush fonemadir. Yozma nutqning fonemaga kirishish vositasi – grafik belgi harfidir. Og'zaki nutqni idrok etish eshituv analizatori asosida, yozma nutqni idrok etish ko'ruv analizatori asosida amalga oshadi. Ularning ifoda vositalari ham turlichadir. Og'zaki nutqda bu imo – ishora, urg'u, yozma nutqda – bu uslub, so'zlarni alohida tanlash usullari hisoblanadi. Og'zaki nutq, yozma nutq ham monologik va diologik shaklda bo'ladi. Monologik nutq psixologik nuqtai nazardan murakkab bo'ladi va auditoriyani hisobga olish tayyorgarligini talab qiladi. Analogik nutq yengilroq bo'ladi. Bolada og'zaki nutq atrofdegilar bilan muloqotda rivojlanadi. Eshituv idroki yordamida bola atrofdegilar og'zaki nutqini idrok etadi, 5-6 yoshlardagi eshituvchilar tovushlarning to'g'ri talaffuzini egallaydilar. Lug'at boyligi va gapning grammatik qoidalarini amaliy egallaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola bu

yo'l bilan nutqni egallay olmaydi, chunki u atrofdagilar nutqini eshitmaydi. Agar eshituvchi bola bog'chaga, maktabga shakllangan nutq bilan borsa, maktabgacha yoshdagi kar bola og'zaki nutqi mavjud bo'lmagan holda boradi. Unda nutqni boshidan boshlab shakllantirish kerak. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, maktabgacha yoshdagi kar bola eshituvchi bolaga nisbatan nutqiy nafas olishda bir qator xususiyatlarga egadir. U bo'lingan havo oqimidan foydalana olmaydi va frazalarni qismlarga bo'la olmaydi. Maxsus mashqlar davomida maktabgacha yoshdagi kar bolalarda nutqiy nafas olish shakllanadi. Ularning ovozi ustida ham ish olib boriladi. Ko'p miqdordagi maktabgacha yoshdagi karlarda ovoz bo'g'iq, modullashmagan bo'ladi. Maxsus mashqlar jarayonida tarbiyalovchi kar bolani ovozini eshituvchi bola ovoziga yaqinlashtirishga harakat qiladi, lekin bu har doim ham kerakli natijalarga olib kelmaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola nutqi ovoziga butun hayoti davomida o'ziga xos bahoga ega bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi kar bolalarni og'zaki nutqqa o'rgatishning muhim qismi ularda turli talaffuzni shakllantirishdir. O'zbek tilidagi har bir fonema maktabgacha yoshdagi kar bolada maxsus usullar bilan qo'shiladi. Saqlangan analizatorlar ko'ruv, sezgi, harakat analizatori faoliyatini qo'llab, tarbiyachi old tovush talaffuzini ko'rsatadi va taqlid asosida talaffuz etiluvchi tovushlar "p", "b", "m" qo'shiladi, so'ng bo'g'in, so'z birikmalariga o'tiladi. Shu tartibda boshqa nutqiy tovushlar talaffuziga o'tiladi.

Bu jarayonni amalga oshirishda eshituv qoldig'iga tayaniladi. Maktabgacha yoshdagi kar bolada og'zaki nutqni shakllantirishda ko'ruv, harakat va sezgi analizatorlari yordami bilan maydonga chiqiladi. Eshituvchi bola o'z talaffuzini eshitish orqali nazorat qiladi, xato qilsa, bu xatoni eshitib so'ng to'g'rilaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola talaffuzini dastlab oyna oldida, so'ng ko'ruv va harakat sezgilari orqali nazorat qiladi. Tovush artikulyatsiyasi qanchalik aniq va yaxshi bo'lsa, kinestik sezgilar shunchalik differensiyalashgan bo'ladi. Bu sezgi turi maktabgacha yoshdagi kar bola talaffuzini shakllantirishda muhim o'rin hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi kar bolaning og'zaki nutqini shakllantirishda eshitish qoldig'i ham katta ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy muloqot jarayonida maktabgacha yoshdagi kar bolalar nutqini shakllantirish va qisqartirilgan fonemalar tizimi asosida talaffuzga o'rganish tamoyilini ko'rib chiqamiz. S.A.Zikov tadqiqotlariga ko'ra maktabgacha yoshdagi kar bolalarda nutqni ularning hayotiy ehtiyojlar hisobga olinib, shakllantirish kerak. Til insonlarning mehnat faoliyatidan yuzaga kelib, shakllana borgan. U insonlarning fikr almashinuvi, ong quroli sanaladi.

Chunonchi, maktabgacha yoshdagi kar bolalar pedagogik ta'limi ularda so'zlashuv nutqini shakllantirish asosida tashkil etiladi. Agar oldin nutqiy ta'limotdan amaliyotga o'tsa, so'zlashuv nutqini shakllantirish, muloqotni shakllantirishga o'qitiladi, lekin bu amaliyot grammatik jihatdan tashkil etilgan. Qisqartirilgan fonemalar tizimi asosida og'zaki nutqqa o'rgatishda tezroq maqsadga erishish uchun talaffuzni yengil bo'lgan, hosil bo'lish o'rniga ko'ra o'xshash fonemalar o'zaro almashtirib o'rgatiladi. Bu lug'at boyligi oshirish so'zlarni muloqotga kiritish, maktabgacha yoshdagi kar bola nutqiy amaliyoti imkonini oshiradi. Bunday psixologik yondashuv maktabgacha yoshdagi kar bolalarni tilga o'qitishning boshlang'ich bosqichida saqlangan bo'lishi mumkin. Shunga o'xshash holat eshituvchi bolaning nutqiy rivojlanishida ham kuzatiladi. Eshituvchi bola 2-5 yoshlar o'rtasida ma'lum tovushlarni to'g'ri talaffuz eta olmaydi. Bu bosqich bolaning nutqiy apparati to'liq shakllanmaganligi va hosil bo'lishiga ko'ra murakkab bo'lgan tovushlar talaffuziga tayyor emasligi bilan almashtiradi, tushirib qoldiradi. Bunda so'zning tovush tarkibi o'zgarsa ham u o'zining mazmunini o'zgartirmaydi. Vaqt o'tishi bilan bu xatolik o'z – o'zidan yo'qolib ketadi. Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi kar bolada og'zaki nutqni shakllantirish faqat tarbiyachi rahbarligida maxsus tashkil etilgan sharoitlarda amalga oshadi. Bu jarayon quyidagini ko'zda tutadi:

- Nutqiy nafasni shakllantirishni;
- Modullashtirilgan ovoz qo'yish ustida ishlashni;
- Talaffuzga o'rgatishni;
- Labdan o'qishni;
- Lug'at ishini;
- Grammatik tizimni shakllantirishni;

MASLAXAT

Bolangizni erkalatmang, unda mustaqillikni tarbiyalang, uy ishlarini, masalan, kimningdir chaqirishini, o'rnini to'g'rilashini, idish-tovoqni olib borib qo'yishni va sh.k. mayda ishlarni bajartiring. Mustaqil kiyinib yechinishga odatlantiring. Hamma topshiriqlarni og'zaki nutq bilan birga olib boring, shoshmasdan, sabr bilan gapiring, bola topshirig'ingizni tushunishi va bajarishiga erishing. Bolangiz sizni tushunmasa, uning qo'lidan tutib birgalikda ishga kirishing, qanday qilish kerakligini ko'rsating. Bolaga nisbatan hamma vaqt adolatli bo'ling, uni jazolamang, chunki farzandingiz ko'p hollarda undan nima xohlayotganingizni tushunmagani bois aytganingizni qilmaydi.

Bolangiz qaysar va quloqsiz bo'lsa, uni o'zi uchun qiziqarli bo'lgan biror mashg'ulot bilan erkaligidan chalg'itish mumkin. Siz band bo'lgan va ishingizni kechiktira olmagan vaqtda biror narsani so'rab turib olish odatidan bolangizni, sizga shu paytda xalal bermasligi kerakligini tushunishga o'rgatadigan, «keyin» degan so'zni tushunishga o'rgatib xoli bo'lishingiz mumkin. Ishingizdan bo'shagan vaqtingizda bolangiz so'raganini qilishingiz kerak, shunda bolangiz o'z istagani «keyin» olishini biladi.

Va'dani bajarish kerak, aks holda bolangizning sizga bo'lgan ishonchi yo'qoladi.

Bola bilan hamma vaqt bir xilda va xotirjam munosabatda bo'ling. Bolani qaychi va qalam bilan ishlashga o'rgatib borish, unga erkin chizish va qirqish imkonini berish muhim. Plastilin bilan ishlashga o'rgating. Hamma vaqt qanday chizish, qirqish, plastilindan yasash mumkinligini ko'rsatib bering. Bolangizning mehnati maqsadli bo'lishi uchun uning ishlarini saqlab qo'ying, bu bolangizda ijodiy ishga qiziqish uyg'otadi.

Bolangizga maxsus «burchak» jihazlab bering. Stol va stulcha qo'yib, stolda uning sevgan o'yinchoqlari, qalam, kitobchalar, plastilin, gullar qo'yib qo'ying. Devorga hayvonlar va bolangiz nomini atay oladigan

predmetlar rasmlarini ilib qo'ying; stol ustida javon o'rnatib, unda bolangizning ishlarini qo'yib qo'ying. Bolangizni o'z «burchagida» tartibni tutib turishga o'rgatib boring.

Maktabgacha yoshdagi bola uchun unga tanish so'zlar rasmlarini tagida jadvalchalari bilan osib qo'yish mumkin; bu jadvalchalarda yirik bosma harflar bilan rasmlar nomini yozib qo'ying.

Bolangiz uchun «qo'lbola-kitobcha»lar yasab bering. Alifbo va turli bolalar uchun kitobchalardan farzandingizga tanish bo'lgan hayvonlar, o'yinchoqlar, buyumlar rasmlarini qirqib oling. Bu rasmlarni bo'yab, rasm daftariga yopishtiring, tagiga bosma harflar bilan yozing. Bolangiz bilib olgan har bir yangi so'zni shu kitobchaga kiritib boring.

Bu kabi qo'l'bolla kitobchalar bolangiz lug'at zaxirasining ro'yxati sifatida xizmat qiladi. Ularni bolangiz o'zlashtirgani sari ma'lum ketma-ketlikda tuzib boring. Kitobchalarni varaqlar ekan, bolangiz unda chizilgan narsalarni ataydi, shu tariqa so'zlarning bosma obrazlarini bilib boradi va talaffuz ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Bolaning og'zaki nutqini rivojlantirishda muvaffaqiyat, siz unda tarbiyalay olgan ko'nikmalarga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Shu sababli siz kundalik hayotda bolangiz uchun tushunarli bo'lishni, uning savollari va ehtiyojlarini tushunishni, uning hamma kechinmalarini va taassurotlarini hisobga olishingiz, ularni jonli og'zaki nutqqa kiritib borishni o'z vazifangiz deb bilishingiz kerak.

Shunday qilib, ertalab bolangizni kiyintirayotib, unga kiyish uchun bergan narsalaringizning nomini ayting. Masalan, «Ko'ylaging qani? Mana u. Darrov kiyib ol. Mana shunday». Yuvinish chog'ida «Qo'lingni ber. Mana sovun. Kel, qo'lingni yuvamiz. Shunday, endi burunni. Qani burning?» va sh.k.

Har kuni bolangiz ozodalik bilan, shoshmasdan nonushta qilib olganidan keyin u bilan o'yin-mashg'ulotlarini boshlashga odatlaning. Mashg'ulotlar kun davomida bir necha marta 10-15 daqiqadan o'tkazilishi kerak. Ularning davomiyligi bolaning yoshiga ko'ra uzaytirib boriladi. Maktabgacha yoshdagi bola bilan mashg'ulotlarni 45 daqiqagacha yetkazish kerak. Mashg'ulotlardan maqsad nutqni, eshitishni (agar bolada qanday bo'lmasin, qoldiqli eshitish mavjud bo'lsa), hid bilish, his qilishni,

didni rivojlantirishdan iborat, asosiysi – diqqat, kuzatuvchanlik, taqlid va motorikani (qo‘l va oyoq harakatlarini) rivojlantirish.

Bolaning har bir kechinmasi va taassurotidan foydalaning. Mayli bu kichik bir hodisa: singan o‘yinchoq, mushukchaning qochib ketishi bo‘lsin. Bularning hammasiga e‘tibor berish, bolaning hamma kechinma va taassurotlarini nutqqa kiritish zarur. Masalan, «Voy, Anvar yiqildi!». «Esiz, Saida o‘yinchoqni sindirib qo‘ydi»...

To‘g‘ri tashkil qilingan eshitadigan bolalar bilan nutqiy muloqot farzandingizning og‘zaki nutqi va aqliy rivojlanishiga ko‘maklashadi.

Eshitadigan bolalar bilan oldindan suhbatlashsangiz va ularga sizning bolangizga «gapirishga o‘rganishda» yordam berishlari mumkin ekanini tushuntirsangiz, shubhasiz, bu bolalarda ham qiziqish uyg‘onadi va ular bolangiz bilan jonli lisoniy muloqot o‘rnatishlariga rag‘bat bo‘ladi.

MASLAXAT

Bolangiz nutq ritmiga ko‘nikadi va jonli og‘zaki nutqdan tobora ko‘p foydalanadi. O‘z his-tuyg‘u va kayfiyatini u orqali ifoda qiladi. Bolangiz va uning atrofidagi normal eshitadigan bolalar o‘rtasida to‘g‘ri o‘zaro munosabatlarni yo‘lga qo‘yishingiz juda muhim. Bu bolalarga farzandingizning nuqsoni haqida aytib, u bilan qay tariqa muloqot qilish mumkinligini tushuntiring. Aks holda bolalar va farzandingiz o‘rtasida faqat, normal eshitadigan bolalar beixtiyor murojaat qiladigan, imo-ishora orqali muloqot o‘rnatilishi mumkin.

Eshitish idrokining buzilishi oqibatida insonning nutqni egallay olmasligi, shu bois jamiyat a‘zolaridan yakkalanib qolishi uning ijtimoiy hayotda o‘z o‘rnini topishida qator muammolarni yuzaga keltiradi. Bular o‘zaro bir-biriga tobe bo‘lgan turli sabablarga bog‘liq bo‘lib, bu xususda L.S.Vigotskiy: «Ijtimoiy tarbiya nutqning rivojlanmaganligiga, nutqning rivojlanmasligi jamoa (kollektiv)dan yakkalanib qolishga, jamoa (kollektiv)dan ajralib qolish esa, o‘z navbatida, ijtimoiy tarbiya hamda nutqning rivojlanishini tormozlaydi», - deydi

Eng oson va shu sababli birinchi soʻz-boʻgʻinlar *p, f, t, m, v, b, l, n* tovushi bilan boshlanadigan va undoshlardan iborat uy hayvonlari, ayrim oʻyinchoqlar va harakatlarning nomi gʻoʻldirash boʻlishi mumkin. Ogʻzaki nutqni rivojlantirish boʻyicha boshlangʻich mashgʻulotlarda bolaga u koʻrib oson idrok etadigan va talaffuzi qiyin boʻlmagan soʻzlarni berishingiz mumkin:

<i>pr</i>	(ot)
<i>pa-pa</i>	(qush)
<i>mu</i>	(sigir)
<i>pi-pi-pi</i>	(sichqon)
<i>bobov</i>	(it)
<i>fu</i>	(kir, iflos)
<i>tata</i>	
<i>bosh</i>	
<i>qoʻl</i>	
<i>u-u-u</i>	(poyezd) va sh.k.

Bola lab harakati boʻyicha oʻz ismini, atrofdagilarning ismini, predmetlar nomini oʻqishi va *tur, oʻtir, buyoqqa kel, yur, ovqatlanamiz, uxlaymiz, qoʻlingni yuv, burningni art* kabi soʻzlarni tushunishi kerak.

Bola maʼlum soʻz zaxirasiga ega boʻlsa, ulardan turish predmet va harakatlarni atashda mustaqil foydalansa, muntazam mashgʻulotlarga koʻnikib ulgurgan boʻlsa, diqqati barqaror boʻlsa, unga aniq talaffuz koʻnikmalarini singdirishga kirishishingiz mumkin.

Bunga tovushlarni talaffuz qilishga oʻrgatish yoʻli bilan erishiladi.

Kar bolani ovoz apparatidan foydalanishga oʻrgatish uchun u bilan maxsus mashqlar olib borish (yaʼni uni ovoz chiqarishga oʻrgatish) zarur. Tovushlarni chaqirish mashqlarini 2-2,5 yoshdan boshlash mumkin, mashqlarni izchillik bilan, oson *p, m, f, t* tovushlaridan boshlab olib borish kerak. Bola toʻgʻri talaffuzni birdan egallamaganidan xavotirga tushmang, mashgʻulotlarni muntazam olib boring, asosiy eʼtiborni bolaning aqliy rivojlanishiga, uning fikrlash doirasini kengaytirishga, nutqiy zaxirasini toʻldirishga, lisoniy nutqni tushunishga qarating.

Taʼkidlash kerakki, tovushlarni chaqirish boʻyicha mashgʻulotlar bolada maʼlum qiziqish va faollik uygʻotish, uni toliqtirmaslik maqsadida

o'yin shaklida tashkil qilish kerak. Masalan, bolangizni qarshingizga o'tqazib, qo'llaringizni stolga qo'ying, bolangizdan ham shunday qilishni so'rang. Stolni ritmik taqillatgan holda, u yoki bu tovush qatnashgan bo'g'inlarni talaffuz qiling: *pa-pa-pa*, *po-po-po*, *pu-pu-pu*, *pi-pi-pi*. Oxirgi bo'g'inda qo'llarni yuqoriga ko'taring va oxirgi unlini cho'ziq talaffuz qiling (*pa-pa-pà*). Bolaning tovushi tabiiy bo'lishini, baqirmasligi va zo'riqmasligini nazorat qiling.

Bola uzoq vaqt tovush chiqarmasa, bitta qo'lini yanog'ingizga, boshqasini uning yanog'iga qo'ying, *m* tovushini cho'ziq talaffuz qiling. Bola katta odamning yanog'ida vibratsiyani his qilib, uni oson qayta yaratadi, o'z yanog'iga qo'ygan kafti bilan jarangni nazorat qiladi. Bola *m* tovushini cho'zayotganini payqaganingizda, uni *a* unli tovushi bilan bog'lang (*m... a...*). Bola sizga ergashib *ma* bo'g'inini yaxlit talaffuz qilganiga qadar takrorlang.

Istalgan o'yinni so'z bilan bog'lang, masalan, bola bilan kubiklardan uycha qurayotib, unga o'yinchoqlarni: hayvonchalar, qo'g'irchoqlarni «o'tqazib qo'ying» (ular bo'lmasa, qog'ozdan qirqib oling). ularni atang: «Bu Vali, valining *qu-qusi* bor. Vali uyda. Vali, ol, non ye» va sh.k.

Devorga bolangizga tanish hayvon va predmetlar rasmini ilib qo'ying. Bolangizdan so'rang «Myau-myau qani? Avto qani? Vali qayerda yuguryapti?» va sh.k. bola u yoki bu rasmni qo'li bilan ko'rsatsin.

Bolaga yangi so'z va tushunchalarni lablan o'qish uchun berganda, undan shu narsalarning nomini aniq qayta yaratishni talab qilmang. Vazifangiz bola shu so'zlarni tushunishi va ularning ma'nosini bilishidan iborat. Bolaga shu so'zlarni yaxlit idrok etishga o'rgating. Masalan, «tramvay», «samolet», «buyoqqa kel», «yur, ovqatlanamiz». Bola bu so'zlarni qaytarishga urinadi, albatta, ularni o'zicha o'zgartiradi, masalan «avay», «baqa ke» va sh.k.

Bolaga kuniga bir-ikki yangi tushuncha berish kerak. Yangisini berayotib, eskisiga qaytishni unutmang, imkoni boricha o'tilganlarni mashg'ulot va o'yinning yangi shakllarida mustahkamlang. Bolangizning talaffuzi boshlanishida tushunarsiz bo'lishidan cho'chimang; asta-sekinlik bilan unga so'zlarni talaffuz qilganingizda lablaringiz harakatiga diqqat bilan qarashga va aytganingizni sizga ergashib bir necha marta takrorlashga

o'rgating. Tez-tez takrorlash yo'li bilan bolaning talaffuzi mustahkamlanadi va ma'lum darajada aniqlak va yengillik kasb etadi.

Yangi so'z va tushunchalarni berishda ularning kundalik hayotda tez-tez qo'llanishiga va bolaning qiziqishlari va shaxsi bilan bevosita bog'liqligiga e'tibor qiling.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bola o'z talaffuzini eshitish orqali nazorat qilish imkonidan mahrum, biroq buni ko'rish va his qilish orqali amalga oshira oladi. Masalan, *p* va *t* tovushlarini talaffuz qilganda bola qo'lining ich tomonida havo «turtkisini» his qiladi, *f* tovushida havoning uzoq oqimini, *m* va *n* tovushlarida esa yanoqlar va burun qirralarida vibratsiyani sezadi.

Tovushlarni chaqirishni talaffuziga ko'ra oson va ko'rish idroki uchun qulay bo'lgan *p* tovushidan boshlagan ma'qul. Tovushlar ketma-ketligi quyidagicha bo'lishi maqsadga muvofiq: *p, f, t, m, v, l, k, s, r, sh*, shuningdek, barcha unli tovushlar.

Jarangli undoshlar *b, d, g, z, j*, odatda, ularning jarangsiz juftini o'zlashtirgandan keyin o'rganiladi.

P – tovushini chaqirishda paxta bilan o'yin shaklidan foydalanish mumkin. Stol ustiga paxta qo'ying, uni puflab uchiring, bolangizni chuqur nafas chiqarish bilan paxtani puflashga o'rgating (nafas mashqi). Keyin paxtani qo'lga olib, labingizga yaqin keltiring va uzuq-uzuq talaffuz qiling: *p-p-p*, lablaringizni siqib, ular yordamida keskin portlash hosil qiling. Bunda paxta uchib ketadi, bu esa bolada qiziqish va shunday qilishga istak uyg'otadi. Bu kabi o'yin natijasida bolangiz *p* tovushini talaffuz qiladi, buni shu zahoti mustahkamlash kerak. Masalan, *pi-pi-pi* (sichqoncha), *papa* (jo'ja) so'zlarida.

Keyinroq bolani *pi-pi-pi* o'rniga *i-i-i*, *papa* (jo'ja) o'rniga *o'-a* talaffuz qilsa, darov lablari oldiga paxtani olib keling, bolangiz shu zahoti *pi-pi, papa* deb aniq talaffuz qiladi.

F – tovushi ustida ishlaganda bolaning e'tiborini lablaringiz holatiga qaratishingiz kerak bo'ladi. Bola, qo'lini labingizga qo'yib, pastki labingiz yuqori old tishlar tomon tortilganini ko'radi, chiqayotgan havo oqimini qiladi. Bolangizga lablarini shunday «qo'yishni» taklif qiling.

Nazorat uchun lablari oldiga paxtani keltiring. Bola chiqarayotgan oqim ta'sirida paxtaning silkinishini sezadi. Havo oqimini lablari oldiga keltirib, o'z kaftida qilishi mumkin. Tovushni *fu* (kir, iflos) *uf* (issiq) so'zlarida mustahkamlang.

Bolaga tovushni aniq talaffuz qilishga o'rgatish uchun tilingiz uchi old tishlarga tegib, portlash hosil qilishini ko'rsatish kerak. Yana paxtadan yo bolangizning kaftidan foydalaning. Paxtani lablaringizga yaqin keltiring, bolangiz *t* tovushini talaffuz qilganida uning uchib ketganini ko'radi. Yoki kaftini lablaringizga qo'ying, bola havo oqimini his qilsin. Keyin shu harakatlarni qaytarishni undan so'rang. Shu tariqa bolangizni *t* tovushini talaffuz qilishga o'rgatasiz. Uni *tu-tu* (tovuq) so'zida mustahkamlashingiz mumkin.

Bolada *m*, *n*, *v* tovushlarini to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini ishlayotib, bita kaftini yanog'ingizga, boshqasini uning yanog'iga qo'ying. Bola tovush talaffuz qilingandagi vibratsiyani his qilsin. *P* va *m* tovushlari talaffuzida lablar holati o'xshash, shuning uchun labdan o'qiganda ular farqlanmaydi. Kar bolalar anchagacha ularni ajrata olmasligi mumkin. Vibratsiyani his qilish yordamida (bola kaftini yanoqqa qo'yib) uni shu harflarni ajratishga o'rgatish mumkin.

N – tovushini talaffuz qilganda til uchi old tishlarga siqiladi, biroq vibratsiya xuddi *m* tovushidagi kabi. *v* tovushi talaffuz qilinganda lablar shakli xuddi *f* talaffuz qilingandagi kabi. Biroq uni talaffuz qilganda bola kaftini halqumingizga qo'yib, undagi vibratsiyani sezishi mumkin.

M, *n*, *v* tovushlarini mustahkamlashda siz *myau*, *non*, *vov-vov* kabi bo'ginlardan foydalanishingiz mumkin.

L – tovushini ishlaganda til uchi old tishlarga ich tomondan tiralishini bolaga ko'rsatishingiz kerak. Bolaga halqumni his qilish orqali (bola kaftini iyagingiz ostiga qo'ying) tilning bu holati tovush bilan, ya'ni halqumda vibratsiya bilan birlashishini tushuntiring. Bu tovushni *lya-lya* (chaqaloq) so'zida mustahkamlash mumkin.

K – tovushi til yuqori tanglayga tiralgandaga portlashdan hosil bo'ladi. Bu og'iz ichida bo'lib, bola uni deyarli ko'ra olmaydi, shu sababli bola bu tovushni faqat taqlidan talaffuz qilishidan umid qilish noo'rin. Biroq bolangiz *t* tovushini ancha aniq talaffuz qilishga o'rganib olgan bo'lsa, uni

quyidagicha usulda ishlashingiz mumkin: *ta-ta-ta* bo'g'inini bir necha marta talaffuz qiling, bolangizga uni siz bilan birga aytishni taklif qiling. Bola shu bo'g'inni talaffuz qilgan vaqtida choy qoshiq bilan til uchini biroz bosib, uni og'iz ichiga salgina itaring.

Bunda avval *kya-kya*, keyin qattiq *ka-ka* eshitiladi.

Bolalarga bu manipulyatsiya yoqadi. Va *k* tovushini ular odatda tez o'rganib oladi. Bu tovushni *kofe*, *kaka* (kir, iflos) so'zlarida mustahkamlang.

S – tovushini chaqirishda bola kaftini lablaringizga olib kelib, shunchaki unga puflang, keyin til uchini tishlar orasida hosil bo'lgan tirqishga «tiqing». Keyin tishlar orasidagi deb ataladigan *s* hosil bo'ladi, keyin til uchini pastki old tishlar ostiga tushiring, *s* tovushi toza jarang sochadi. Bola sizga taqlidan shu harakatlarni bajaradi. Kaftida havo oqimini qiladi. Bu tovushni *sut*, *soch* kabi so'zlarda mustahkamlashingiz mumkin.

S – tovushini yetarlicha mustahkamlagandan keyin bola bilan *z* tovushi ustida ishlash mumkin bo'ladi. Bola e'tiborini halqumdagi vibratsiyaga qaratish lozim. Bolangizga shu tovush qatnashgan *zo'r*, *zirak* va sh.k. so'zlarni taklif qiling.

R – tovushini chaqirayotib, bolaga *t-t-t* tovushini talaffuz qilishni taklif qilishingiz mumkin. Bu paytda til ostiga qo'yilgan choy qoshiq uchi bilan tez-tez silkinish hosil qiling, old tishlar orqasida til uchida vibratsiya yuzaga keladi. Dastlab tovushsiz do'rillash paydo bo'ladi, keyin his qilish orqali jaranglashadi (*r* tovushini talaffuz qilayotib, bola kaftini yanog'ingizga yo halqumingizga qo'ying).

Odatda, bolalar bu tovushni oson ilg'ab oladi. Bu tovushni *rom*, *rost*, kabi so'zlarda mustahkamlash mumkin.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishda syujetli-rolli o'yinlarni qo'llash o'quv faoliyatini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. U tafakkur faollashishiga, tanqidiy mushohada qilishga, nutqning rivojlanishiga, u yoki bu vazifani bajarishga qiziqish uyg'otadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning qiziqish va qobiliyatlarini faollashtirish, ularning yangi materialni o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda maqsadga erishishni ta'minlovchi ta'lim usullari kuchli motivlashtiruvchi omildir.

Hozirgi vaqtda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini o'zaro muloqotlar orqali rivojlantirish va eshitish idrokini rivojlantirishda shaxsiy munosabatlarni hisobga olgan holda o'qituvchi va o'quvchilar guruhi (o'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'quvchi) faoliyat ko'rsatishlari zarurligi ma'lum. Chunki guruhdagi faoliyatlar o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zaro muloqot eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda fikr almashish va so'zlashuv malakasini shakllantirishga imkon yaratadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini muloqot quroli sifatida rivojlantirishda *syujetli-rolli* o'yinlarni qo'llash zarurati mazkur usullarning samaradorligini, kerakli bilim va ko'nikmalar egallashda ahamiyatli ekanini dalillamoqda

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar shaxsiy sifatleri shakllanishida nutqiy rivojlanishni va nutqiy muloqotni amalga oshirish eshitish idrokini rivojlantirishda didaktik o'yinlarning ahamiyati katta. Ma'lumki, rolli o'yinlar obyektiv olamdagi inson amaliy faoliyatini shartli ravishda aks ettirishda, ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rollarga asoslangan o'yinlar eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini faollashtiradi va motivlashtiradi. O'yin o'quvchilarning tabiiy va sevimli faoliyatidir. Shuning uchun ta'lim-tarbiya berish, ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishda mashg'ulotlarni yosh xususiyatlariga muvofiq o'yin tariqasida uyushtirishga e'tibor berilmoqda. Haqiqatan ham, bola har qanday mashg'ulotga qaraganda, o'yinga tez intiladi va qiziqadi. Rollarga asoslangan o'yin ta'lim usuli sifatida o'quvchilarni uyushtiradi va bilim imkoniyatlarini kengaytirib, shaxs sifatida shakllantiradi. Rolli o'yinlar bolaning erkin fikrlashi, suhbatdoshiga nimanidir aytishi, so'rashi, isbot qilishi, tushuntirishiga imkoniyat yaratadi. Dialogdan farqli ravishda, rolli o'yinlar nimaga (motiv) va nima uchun (maqsad, sabab) kabi savollarga javob beradi. Shunday qilib, o'yinda qatnashayotgan o'quvchilarning asosiy diqqatini suhbat mazmuniga qaratadi. O'quvchilar o'yin jarayonida suhbatni boshlash, suhbatdoshiga savollar berish, savollarga javob berish kabi malakalarni egallaydilar.

Bolalar o'yinni aniq maqsadga yo'naltirgan holda amalga oshirsa, kutilgan natijaga erishishi mumkin.

Rolli o'yin bolalar guruhi tomonidan qiziqib qabul qilingan, ularga tanish bo'lishi kerak. Oldindan har bir obrazni izohlab berish lozim. O'quvchi o'yin jarayonida ikkilamchi darajali rollarda ishtirok etishi mumkin, lekin bosh rolda emas. Chunki bu holda rolli – o'yin ta'limning an'anaviy usullaridan biriga aylanib qoladi. Muloqotda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni o'yin jarayonida emas, balki undan keyin muhokama qilish maqsadga muvofiqdir. Bolalar nutqini rivojlantirish davomida mustaqil fikrlashga, izlanuvchanlikka va umumlashtirishga undovchi usullarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, soddalik, bir xillik, xohishsiz takrorlashlar bolalarni toliqtirib, befarq qilib qo'yadi. O'yin davomida «Kim tez bajaradi?» - deb faolliklarini oshirish ularda qiziqish uyg'otadi. Shuningdek, topshiriqlarni bajarishda bolalar g'olib chiqish, boshqalardan orqada qolmaslik, ularni bajarishga qodir ekanini ko'rsatish hissi bilan harakat qiladilar.

Bolalarning aqliy va *jismoniy* rivojlanishida o'yin *muhim* dolzarblik kasb etadi. *Chunki u keng tarbiyaviy* muammolar bilan uzviy bog'liqdir. Bola hayotining asosiy qismi o'yin bilan o'tadi. O'yinlar faqat didaktik vosita bo'lib qolmay, bola faoliyatining asosiy shakli ham hisoblanadi. Shuning uchun biz o'yinning nozik tomonlarini hisobga olmay, o'yin faoliyatini boshqarishni o'rganmay tuib, oldimizda turgan mas'uliyatli vazifalarni hal qila olmaymiz.

Syujetli-rolli o'yinlarni rollarga bo'lib bajarish, biror qoida asosida bajarish, ijodiy ravishda bajarish kabi turlar berilgan. Bundan maqsad bolalarning so'z boyligini oshirish, tasavvur va tafakkur doirasini kengaytirish, ularda jamoa munosabatlarini tarbiyalashdan iborat.

Maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning so'z boyligi mashg'ulotlar davomida yangi so'z va iboralar hisobiga boyib boradi. O'yinchoqlar, o'quv qurollarini, kiyim – kechak va poyafzallar, uy – ro'zg'or anjomlari, hayvon va hasharotlar, qushlar, yovvoyi hayvonlar hamda bolalarni ko'proq qiziqtiradigan suhbatlar ularning narsalar haqidagi tushunchalarini kengaytiradi. "Xola —xolakam", "Shifokor qabulida", "Do'konda" kabi syujetli – rolli o'yinlar ana shunday o'yinlar jumlasiga kiradi.

Ma'lumki, nutq faoliyatiga psixologik nuqtai nazardan yondashsak, fikrni bayon qilish jarayoni bir necha bosqichdan iborat ekanini ko'ramiz ular: motiv, maqsad va niyatdir. Ular so'z va jumlar orqali suhbatdoshga yetkaziladigan fikr unga iltimos qilish, buyruq berish, uning fikrini ma'qullash yoki unga e'tiroz bildirish, uni ishontrish, gapni inkor qilish kabilar tarzida namoyon bo'ladi.

Mavjud hayotiy vaziyatda motiv, maqsad va niyat tabiiy muloqot tarzida amalga oshiriladi. Biroq, maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar so'z boyligini oshirishda fikr va xohish istaklarini bildirish va ma'lumot olishga undash uchun maxsus vaziyatlarni tashkil qilish zarurati paydo bo'ladi. Bu vaziyatlar ularning ehtiyojidan kelib chiqishi kerak. Bunday vaziyatlarning mavjud holatlariga maksimal holda yaqinlashish o'yinlar tufayli amalga oshadi. Shu bois ham o'yinlarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. L.S.Vigotskiy ta'kidlaganidek, "Bola o'yinining o'ziga xosligi shundaki, u amalga oshirib bo'lmaydigan istaklarni o'yin orqali amalga oshiradi.

So'z boyligini rolli o'yinlar yordamida oshirish ham bolaning so'zlashga, ya'ni hayotiy vaziyatga qarab harakat qilishga asoslanadi. Agar o'yinda har bir tovushlar, so'zlar va nutq modellari ma'nosini anglash uchun yaxshi sharoit bo'lsa, bola ularni puxta o'zlashtiradi.

Maxsus o'yinlar yordamida eshitishda nuqsoni bo'lgan bola nutqini eshitib tushunishga, to'g'ri talaffuz qilishga, kundalik muloqotga oid iboralarning ohangini ham o'zlashtirib olishga imkoniyat yaratish mumkin. Leksik o'yinlar lug'atiga kiritilgan so'zlarning ma'nosini yaxshiroq tushunishga, ularni mustahkamlash va faollashtirishga yordam beradi. O'yin jarayonida bolalarning so'z boyligi ortib boradi va ular yangi kiritilgan so'zlarni o'zlashtirilgan so'zlar bilan bog'lab, ularni nutqda qo'llashga o'rganadilar.

Maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning lug'at boyligini oshirishning dastlabki bosqichlarida, har xil faoliyat turlarini shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlarida nutq o'stirish ishlariga katta ahamiyat beriladi (ayniqsa predmetli va o'yin faoliyatlarida). Qo'g'irchoq bilan o'ynash alohida o'rin egallaydi: tadqiqotchilar eshitishda nuqsoni bo'lgan bolani ma'lum bir o'yin harakatini bajarishga o'rgatishga,

shuningdek, qiz (qo'g'irchoq) va ona o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatishga harakat qilganlar. Bolalarga turli xil o'yin syujetlarini namoyish qilishda pedagog o'z harakatlarini «qiz-qo'g'irchoqqa» muloyimlik bilan nutq orqali birgalikda olib borgan. Pedagogning nutqi o'yinni rivojlantirish uchun faqatgina tayanch bo'lib emas, balki uning borishini boshqaradi, shuningdek, inson o'ziga xos hislarini namoyon etishning alohida vositasi sifatida keladi.

Bolalarning ko'z o'ngida qo'g'irchoq bilan harakat qilib va so'zlashib pedagog ularga ona bilan bola o'rtasidagi adekvat nutqiy aloqaning aniq namunalarini nutqiy aloqaning aniq namunalarini berib, shu bilan birga o'yinning mazmunini chuqurlashtirib, mantiqni boyitib boradi. Pedagogning xatti-harakatini kuzatib, bola faqatgina o'yin usullarini emas, balki o'yin va nutqiy xulqni egallab boradilar. Katta guruhlarda pedagog o'yinni ko'rsatmasdan, namoyish etmasdan, bolalar bilan o'yinda hamroh sifatida ishtirok etib ular bilan teng xulqli muloqotga kirishadi (pedagog bu vaqtda o'z diqqatini, harakatni nutq bilan birgalikda bo'lishini boyitishga, dialoglarda so'z vositalarini faollashtirishga qaratadi).

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarga o'yinning mazmuni, uning borishini avvaldan rejalashtirish, rollarni taqsimlash, bir mavzudagi o'yinni o'zgartirishni, rollarning mazmunini kengaytirishga o'rgatishga diqqatlarini qaratganlar.

O'yinga o'rgatish tadqiqotchilar tomonidan bolalarning nutqiy materiallarini faollashtirish uchun eng samarali, omilkor yo'llar sifatida qaraladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning leksik va frazeologik zaxirasini faollashtirish vazifalari o'yin faoliyati mexanizmlariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish sharoitida amalga oshiriladi.

Tadqiqotchilar bolalarning u yoki bu jumlaning takrorlashlari, tengdoshiga to'liq jumla bilan murojaat qilishlarini talab qilib ularning o'yinlarini to'xtatmadilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun hal qilinayotgan vaziyatga kirish va tegishli xulqni talab etadigan rolni o'ziga olish uchun (shu jumladan nutqiy rolni) katta qiyinchiliklar bilan yuzaga keladi. Shuning uchun kattalarning har qanday o'xshovsiz aralashishlari o'yin jarayoniga putur yetkazadi. O'yinni to'xtatishi, yodlab olingan shtamp-jumlalarni takrorlashni eksperiment vaqtida qo'llamaganlar.

Muloqotni ragʻbatlantirish, rolni ijro etayotgan bolaga murojaat qilish yoʻli bilan amalga oshirilib oʻyinning keyingi rivojlanishi, uning mazmunini davomi programmalashtirildi (Qizingdan soʻra-chi, vannadagi suv juda issiq emasmi? Qizingga qara-chi, balki u seni ertak aytib berishingni istayotgandir? Sen tushgacha shuncha ishni qilishga ulgurmayсан. Dadangga doʻkonga borish lozimligini ayt. Unga nimani va qayerdan olishni tushuntirib ber... va h.z). Oʻyinga boshchilik qilish toʻgʻridan-toʻgʻri koʻrsatma berishdan iborat boʻlmay (buni qil, bunday qil), balki bola ushbu vaqtda bajarayotgan oʻyin harakatlarini davom ettirishiga tavsiya qilish orqali amalga oshiriladi. Bunday tavsiyalarda qoidagi koʻra «Soʻra» yo «Ayt», «taklif qil», va hokozalar, yaʼni bolani mustaqil soʻzlashiga va qoʻgʻirchoqqa oʻyindagi sherik sifatida murojaat qilishga undaydigan soʻzlar mavjud edi.

Tadqiqotchilar produktiv faoliyatni boshqarishga alohida ahamiyat berganlar. Rasm chizish, yasash, qurish jarayonida eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar belgi va munosabatlarni aks ettiradigan maxsus soʻzlarni bilib oldilar, bolalar bajargan harakatlari, topshiriqlarni bajarish ketma-ketligi haqida hisobot berish oʻrgatilgan. (Avval men yoʻl rasmini, keyin avtobus rasmini chizdim. Men avval gavadani, soʻng boshini yasadim. Boshdan keyin oyoqlarini yasadim. Hammasini yasab boʻlib, boshini birlashtirdim). Katta guruh tarbiyalanuvchilari ish bosqichlarini oldindan rejalashtirishga oʻrgatiladi.

Produktiv (samarali) faoliyat mashgʻulotlarida bolalarga savollar berishga, bir-birlari bilan gaplashishga ruxsat berilib qolmasdan, balki ularning nutqiy faolliklari har qanaqasiga ragʻbatlantirilib, ularning diqqatlari toʻgʻri berilgan tanbehlar, yordam soʻrab qilingan murojaatlar, ishning borishi boʻyicha takliflarga qaratiladi. Bolalarning bir-birlariga beradigan turli xil yordamlari qoʻllaniladi (Unga qanday toʻgʻrilashni koʻrsat. Nima qilish kerak? Nima qilishni unga ayt. Xatosini tushuntir. Birga qilinglar, yordam ber va aytib ber...). Topshiriqni toʻgʻri bajargan bolalarga oʻrtoqlariga ishni bajarishning usuli va ketma-ketligini tushuntirib berish taklif qilinadi (Anvar bunday qildi, Shokir sen ham shunday qildingmi? aytib ber...)

Nutq oʻstirish boʻyicha maxsus mashgʻulotlarning mazmuni va metodikasini ishlab chiqishda tadqiqotchilar oldida yana bir muhim vazifa – har bir konkret holatda zarur boʻlgan nutqiy faoliyat motivatsiyasini taʼminlash turar edi. Bolaning oldida doimo suhbatdosh boʻlishi, muloqot obyektining mavjudligi – taʼlimning shartlaridan biridir. Ikkinchi shart koʻrgazmali (rasmli) material bilan ishlashda toʻgʻri nutq konstruksiyalaridan keng foydalanishdir.

Maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarni dialogik nutq malakalariga oʻrgatishda tadqiqotchilar tomonidan uch seriyali topshiriqlar ishlab chiqilgan. Topshiriqni bajarayotib bola kattalar, boshqa bolalar bilan muloqot qilish asosini tashkil etadigan nutq materialini oʻzlashtirib oladi.

Taklif qilingan vaziyatlar yordamida eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar tanish konstruksiyalardan foydalanganlar va yangi konstruksiyalarni oʻrganganlar. Bunda bolalar amalda kundalik hayotdagi nutqiy aloqa uchun zarur boʻlgan sintagmatik bogʻlanishlarni oʻzlashtirganlar.

Defektolog bolalar koʻz oʻngida doskada mel bilan voqeaband rasmlar chizadi. Rasmlar bolalarning mashgʻulotlari, ularning birgalikdagi oʻyinlar, sayrlari, ekskursiyalarini aks ettiradi. Tasvirlarning bevosita obyektlari boʻlib ushbu guruhlarining tarbiyalanuvchilari boʻladi. Tadqiqotchilarning taklifiga koʻra kattalarning faoliyatini bunday kuzatish, paydo boʻlayotgan tasvirni, oʻzini maʼlum bir tanish boʻlgan holatda koʻrish bolalarning ishga boʻlgan qiziqishlarini oshirish, rasmga, personajlar munosabatlariga, imo-ishoralarga diqqatini yigʻishga yordam beradi. Ammo, eng muhimi bolalarda rasmning soʻz ifodasini faoliyati rasm, nutqiy faolligini oshirish, nutqiy muloqotni egallashning alohida koʻrinishdagi faoliyat turi sifatida ragʻbatlantirish lozim.

Rasm solayotib, pedagog oʻz harakatlarini nutq bilan qoʻshib boradi. Yaʼni tushuntirib, tarbiyalanuvchilarga savollar bilan murojaat qiladi, kommunikativ soʻzlashuvlarning barcha turlaridan foydalanadi. Tasvirni muhokama qilib pedagog doimo uning harkatlari bolalar tomonidan izohlanishini ragʻbatlantirib boradi. Boshqacha qilib aytganda, pedagogning vazifasi chizilayotgan tasvir boʻyicha bolalarning muloqotini tashkil etishdir.

Bolalar uchun «tasvir» paydo bo'lish jarayoni juda qiziqarli bo'ladi. Ular rasmning har bir elementi paydo bo'lishini sabrsizlik bilan kutadilar va bu kimligini va nima qilayotganini, qanday qiynalganligini, kim bilan o'ynayotganligini «tanib» olishga shoshiladilar. Bolalar kattalarning savollariga javob beradilar, ularning fikricha yana nimalar tasvirlanmaganini aytib berganlar. Bunday mashg'ulotlarda nutqiy faollik juda yuqori bo'lgan. Bundan tashqari eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar izohlovchi rasmlar yordamida savollar berishga, bir-birlariga turli takliflar bilan murojaat qilishga o'rgandilar. Nutq ustida ishlashda individual korreksiyalash mashg'ulotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning mazmuni, bolaning nutqiy va psixik rivojlanishi xususiyatlaridan kelib chiqib, har biri alohida holatda aniqlanadi. Bunday mashg'ulotlar bolalarda fonematik eshitishni rivojlantiradi; ular so'z o'zgartirish va so'z yasashda, sinonimlar va antonimlar tanlashni mashq qiladilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning lug'at boyligini kengaytirishga, so'zlarning ma'nosini aniqlashga, talaffuzini korreksiyalashga e'tibor beriladi.

Bolalar nutqidagi o'zgarishlar o'yinda, o'yin bilan qo'shib borishda yorqin namoyon bo'lgan. Bolalarning nutqidagi sezilarli o'zgarishlar rasm chizish va qurish-yasash bo'yicha topshiriqlarni bajarish vaqtida kuzatilgan. Bolalar faoliyat jarayonini adekvat nutq bilan birga olib bora boshlaganlar. Nutq, faoliyatining boshidan oxirigacha mavjud bo'lib, ayniqsa bola yakunlaganida va uni ko'rishga berganida faollashgan. Bolalar kattalarga murojaat qila boshlaganlar, ya'ni muloqotning muhim ko'rsatkichi – kattalar tomonidan baholanishi, o'z ishini boshqa shaxs uchun tushunarli va qiziqarli qilishga intilish paydo bo'lgan. Tarbiyalanuvchilar nutqiy qobiliyatini rivojlantirishda surdopedagogning predmetli va nutqiy xatti-harakatlariga taqlid qilishga o'rgatish, ularning diqqatini so'zlayotgan shaxslarga jalb qilish, taqlid asosida so'zlashish ko'nikmalarini shakllantirish ko'zda tutiladi. Ularda bolalar turli-tuman harakatlar va tana holatlari, yuz mimikasi va emotsional holatni takrorlashga o'rgandilar. Nutqning motor-harakat asosini yaratish, shuningdek, keyinchalik daktil nutq shaklini o'zlashtirish maqsadida asosiy e'tibor mayda qo'l motorikasiga qaratiladi.

Nutqni rivojlantirishga oid mashg'ulotlarga ko'plab didaktik o'yinlar

kiritildi. Ularning borish jarayonida bolalar syujetli va didaktik o'yinchoqlar vositasida turli xatti-harakatlarga taqlid qilishga, pedagogning faoliyatini kuzatishga, uning tabiiy qo'l ishoralari va yuz mimikasi bilan uyg'unlashib ketgan nutqiga javob berishga o'rganadilar.

Nutqni rivojlantirishga oid mashg'ulotlar mavzuviy tamoyilga rioya qilingan holda tashkil etildi. Ma'lumki, dasturda berilgan mavzular mazmunining bolalar hayotiga yaqin va bog'liqligi («O'yinchoqlar», «Oila», «Mevalar va sabzavotlar», «Oziq-ovqatlar», «Kiyimlar», «Oyoq kiyimlar», «Tana a'zolari», «Hayvonlar», «Jihozlar», «Idish-ovoqlar», «Bayram», «Ob-havo»), ta'lim muddatlari, muayyan mavsumiy davr bilan bog'liq holda yil davomida takrorlanib keladi. Tevarak-atrof bilan tanishish, o'yinlar, tasviriy faoliyat jarayonida mana shu mavzular birdek e'tibor markazida bo'ldiki, bu nutqiy material mazmuni ustida ish olib borishda puxta ko'rgazmali asos yaratishga imkon berdi. Taqdim etiluvchi lug'at materialini turli maishiy vaziyatlarda, bolalarning erkin faoliyatida, tarbiyachi va surdopedagogning barcha mashg'ulotlarida ishlatildi. Muayyan mavzu bo'yicha nutqiy material hajmining uncha katta bo'lmasligi e'tiborga olib borildi. Bu materiallarning bolalardan turli fikriy va nutqiy faolligni talab qiladigan turli xildagi o'yinlarda, shuningdek, boshqa qator ish turlarida ishtirok etishlari jarayonida ko'p martalab takrorlanishiga alohida e'tibor qaratildi. Masalan, «Kiyimlar» mavzusi bo'yicha mashg'ulot o'tkazishda har xil kiyimlarni ularning nomlarini atagan holda ko'rib chiqish, turli ko'rinishdagi ko'ylaklar, shimlar va h.k. tasvirlangan rasmlarni tanlash, qirqilgan rasm qismlarini joy-joyiga qo'yib chiqish, kiyimlarning yetishmagan qismlarini chizib to'ldirish, qo'g'irchoqlarni kiyintirish kabi usullardan foydalanildi. Ana shunday pedagogik texnologiya bilan so'z ma'nolari va iboralar mazmunini asosli o'zlashtirish uchun shart-sharoit yaratildi.

Nutqiy muloqotni shakllantirish yetakchi masalalardan biri bo'lganligi tufayli, o'rganish uchun taqdim etilgan so'zlar, ularning ma'nolari aniqlashtirilganidan so'ng, nutqiy muloqot uchun xos bo'lgan sintagmatik aloqalar ustida ishlash maqsadida iboralar tarkibiga qo'shib borildi. Bolalar bilan muloqotda pedagoglar o'z nutqlarini cheklamadilar, hatto, ancha sodda va kundalik turmushda ko'p takrorlanadigan iboralarni tushunish

bolalar uchun qiyinchilik tug'dirishini hisobga olib, u yoki bu jihatdan keng qo'llanadigan bazaviy konstruksiyalarning ma'nolarini aniqlashtirish va ular ustida ishlashga ko'proq diqqat qaratdilar. Bunday konstruksiyalar asta-sekin murakkablashuv asosida qo'llanildi. Avvalo, bolalarning kundalik faoliyatini tashkil qilishga yordam beruvchi oddiy da'vat konstruksiyalari qo'llanildi: *Aylanishga chiq(-ing)*. *Uxla(-ng)*. *Qo'lingni yuv (art)*. *Qo'g'irchoq (mashina, shar)ni ber (ol, ko'rsat)*. *Kel. o'ynaymiz (rasm chizamiz, uy yasaymiz)*.

Ta'lim-tarbiya jarayonida muloqotga oid (kommunikativ) umumlashmalarni tushunishga o'rgatish tanish so'zlar va iboralar bilan kattalarga murojaat qilish usuli orqali amalga oshirildi: *Halima opa, bering (ko'rsating, oling)*.

Ikkinchi yarim yillikda nutq jarayoniga jumlar ma'nolarini aniqlashtirish va o'zlashtirish uchun tarkibida hozirgi zamon fe'li bo'lgan ibora-xabarlar kiritib borildi: *Ana u bola (xola, qiz bola) yiqilib tushdi (uxlayapti, ovqatlanayapti, yuguryapti, o'tiribdi)*. Bunday konstruksiyalarning tushunilish xatti-harakatini rasmda ko'rsatish va uning imitatsiyasi (taqlidi) ni og'zaki va yozma shakldagi global idrok etilayotgan ibora bilan qiyoslash jarayonida ta'minlanishiga, shuningdek, fe'llarning leksik ma'nolarini shakllantirish uchun har bir so'z bildirgan xatti-harakatning turli tasvirlari namoyish etilishiga diqqat qaratildi.).

Yalpi va yakka mashg'ulotlarda, ilgari o'zlashtirilgan nutqiy ko'nikmalarning tez unutilishining oldini olish maqsadida, ta'limning dastlabki bosqichida egallangan lug'atning muttasil faollashtirib borilishiga e'tibor qaratib borildi. Lug'at yangi so'zlar hisobiga ham, tanish so'zlarning yangi shakllarini qo'llash hisobiga ham boyitib borildi. Bunda so'zlarning mavzulararo aloqalari, antonimik aloqalari (*kiyin-yechin, yoq-o'chir*), konversiyali aloqalari (*tashla – il, yuvintirayapti – yuvinayapti*) hisobga olindi.

Turli mavzularga oid mashg'ulotlarda bolalarga tanish bo'lgan so'zlarning ko'plab takrorlanishi hamda yangilarining kiritilishi va o'zlashtirilishiga alohida ahamiyat berildi. Fe'llar va sifatlar boshqa turkumdagi so'zlarga nisbatan faolroq kiritib borildi. Shuningdek, bolalar tomonidan umumlashtiruvchi so'zlarning ma'nolarini yaxshiroq

o'zlashtirib olishlari uchun og'zaki nutqda «O'yinchoqlarni olib kel». «Idishlarni yig'ishtir (ko'rsat)» kabi iboralarni qo'llash ko'paytirildi.

So'zlarning ma'nolarini yaxshiroq egallanishi maqsadida tarbiyalanuvchilar nutqiga antonimlar (*kitoblarni oching – yoping, ruchkalarni tarqat – yig'ib chiq*), butun va uning qismlarini bildiruvchi so'zlar (*tulkining boshi, tanasi, oyoqlari, dumi bor*) ham asta-sekinlik bilan kiritib borildi.

Bolalarning nutqiy ko'nikmalarini faollashtirish, muloqot jarayonida o'zlashtirilgan nutq vositalaridan foydalanish maqsadida pedagoglar bolalarning so'z vositasida muloqot qilishiga bo'lgan intilishlarini qo'llab-quvvatlab borishlari yo'lga qo'yildi. Bunga pedagoglarning bolalarga nutqiy xulq-atvor namunalarini namoyish qilish: salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik bildirish, bolalarga iltimoslar va xabarlar bilan murojaat etishlari orqali erishib borildi. Bolalarning «*Necha yoshdasan? Qayerda yashaysan? Oilangizda (uyingizda) kimlar yashaydi? Onangning ismlari nima?*» kabi og'zaki va yozma savollarga javob berib borishlari shu maqsadga yo'naltirildi.

Mashg'ulotlar, shuningdek, ulardan tashqaridagi ishlarda savollarni idrok etishga, javoblarda o'zlashtirilgan nutqiy materialdan foydalana olish ko'nikmalarining shakllanishiga alohida e'tibor qaratildi. Shu maqsadda ishning yashirin (yashirib qo'yilgan) predmet bilan, keyinchalik esa yopiq rasm bilan ishlash kabi usullaridan foydalanishga ham keng o'rin berildi. Avvalo bolalar yashirib qo'yilgan predmet haqida so'rab surishtirishga o'rgatilsa («*U yerda nima bor?*», «*U qanday?*», «*U kattami (kichikmi)?*», «*Rangi qanaqa?*» kabi), so'ng kattalarning parda ortida bajarayotgan xatti-harakatlari («*Ulug'bek nima qilayapti?*»), shuningdek, rasmlardagi qahramonlar haqida («*U yerda kim bor?*», «*U bola nima qilayapti?*», «*Qaysi bola?*», «*Uning ismi nima?*» va h.k.) so'rashga o'rgatib borildi. Bunga dastlab bolalar tablichkalarni o'qish va pedagogga taqlid qilish orqali jalb qilindi.

Xo'sh, ishni erta boshlash deganda nimani tushunish kerak? Surdopedagogika fanida buni shifokor bolaning eshitishi pasayganligini aniqlagan vaziyatdan boshlab maxsus yordamni tashkil etish sifatida tushuniladi. Ayrim hollarda ota-onalar yoki shifokorlar eshitishning

pasayganligini bola hayotining birinchi yilidayoq aniqlaydi. Biroq amaliyot ko'rsatadiki, ko'p hollarda eshitishning og'ir darajada buzilganligi bola hayotining birinchi yilidan keyin aniqlanadi. Umumrivojlantiruvchi va korreksiya ishlari qanchalik erta boshlansa, uning natijalari shuncha yaxshi bo'ladi.

**Umumrivojlantiruvchi va
korreksiya ishlari qanchalik erta
boshlansa, uning natijalari
shuncha yaxshi bo'ladi.**

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning ilk yoshdagi rivojlanishining asosiy sharti eshitishni protezlash sanaladi.

Ota-onalarga to'g'ri tanlangan

eshitish apparatlarining afzalliklarini tushuntirish zarur: atrof olamdagi tovushlarni idrok etish imkoniyati predmet va hodisalarning xossalarini bilish; bola xulqini boshqarish uchun juda zarur. Erta protezlash nutqni ko'rib-eshitib idrok qilishning rivojlanishi uchun (buning samaradorligi ko'rib idrok etishga qaraganda ancha yuqori); eshitish idroki, o'z nutqini nazorat qilish uchun alohida ahamiyatga ega.

Ota-onalarga to'g'ri protezlashning muhimliginigina emas, balki apparatdan foydalanish qoidalarini: individual eslatmalarning mavjudligi, apparat ish rejimini to'g'ri tanlanishi, undan foydalanish va unga to'g'ri qarashning muhimligini tushuntirish zarur. Ta'kidlash kerakki, apparatni shunchaki taqib yurish o'z-o'zidan nutqni to'laqonli idrok etishni ta'minlay olmaydi, faqat eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli ish natijasidagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

2.4. İlk rivojlanish darslari

Ilk rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlar bu bolani quvontiradigan oddiy o'yinli darslardan ko'ra kattaroq mashg'ulotdir. Ilk rivojlantirish bo'yicha mutaxassis siz va farzandingizga nafaqat nutqni rivojlantirish, balki, tarbiyalash va rivojlantirish bo'yicha ham maslaxat beradi. Har bir oilaning individual ehtiyojiga asoslangan ishonchli hamkorlik ilk rivojlanishning garovidir.

Bola bilan oilada nutqiy muloqotning zarurati alohida uqtiriladi. Rivojlanishning ilk bosqichlarida, ya'ni go'daklik va ilk bolalik davridagi muloqot bolaning rivojlanishida hal qiluvchi omil sanaladi. Zero u predmetli, keyinchalik o'yin faoliyatini shakllantirish vositasi, harakat turlarini egallash uchun rag'bat, nutqni tushunish va undan foydalanishning rivojlanish shartidir. Ota-onalarning eshitadigan bola bilan muloqoti - spontan jarayon bo'lib, asosan bolani parvarishlash va o'yin bilan bog'liq. Eshitadigan ota-onalarga eshitmaydigan bola bilan muloqot qilish oson emas. Ko'pincha ularning nutqiy xulqi notabiiy bo'lib, ular nutqni soddalashtiradi, notabiiy ishorlardan foydalanadi, ba'zan, aksincha jim qoladi.

Shu sababli ota-onalarga normal, emotsional, tabiiy imo-ishoralar bilan to'ldirilgan nutqdan foydalanishning ahamiyatini tushuntirish lozim. Nutq bolani parvarishlash bilan bog'liq barcha vaziyatlarda: ovqatlantirish, cho'miltirishda hamroh bo'ladi. Katta odam zarur predmetlar va bajarilayotgan harakatlarni ataydi. Nutq ko'p so'zli bo'lmasligi: bir xil vaziyatlarda aynan bir xil iboralardan foydalanish kerak, shunda bola ularni tushunishga tezroq o'rganadi.

Eshitmaydigan bola bilan muloqotda ayrim maxsus holatlarni hisobga olish kerak. Kichkintoy hamisha gapirayotgan kishining yuzini ko'rib turishi, uning e'tiborini lablar harakatiga qaratish kerak. Bolada eshitish apparati bo'lsa, u bilan 1 metrgacha masofadan turib muloqot qilish kerak, bunda bola nutqni ko'rish – eshitish asosida idrok etadi. Ba'zan so'zning, masalan, o'yinchoq nomining jaranglashini

aniqlashtirish uchun uni bir necha bor takroran talaffuz qilish, shuningdek, uni eshitish uchun taqdim qilish, yuzni qo'l bilan to'sish, so'zni bolaning yonida yo orqasida turib talaffuz qilish (toki bola so'zlovchining lablarini ko'rmasin) maqsadga muvofiq. Bola bilan uyda, ko'chada muloqot qilish jarayonida uning e'tiborini jarang sohadigan predmetlarga qaratish, tovushga taqlidni qaytarish, jarang sohadigan predmetlarni atash (kuchukcha vovullaydi: Vov-vov; mashina vizillaydi: viz-viz) kerak. Bola so'z yoki tovushlarni qaytarishga uringanda katta odam ularni qo'llab-quvvatlaydi, qaytaradi, bolaning harakatlarini ma'qullaydi, u bilan birga quvonadi.

Bolaning amalda butun faoliyati kattalar tomonidan tashkil etilishi va bolaga pedagogik ta'sir bilan bog'liqligiga qaramay, bolalar bilan muntazam mashg'ulotlar o'tkazish kerak, ularning mazmuni umumiy rivojlantirish ishi, nutqni, eshitish idrokini rivojlantirishga oid maxsus o'yin va mashqlardan iborat bo'ladi. Mashg'ulotlar davomiyligi va miqdori bolaning yoshi, psixofiziologik holatiga bog'liq. Mashg'ulotlar kun davomida bir necha marta o'tkaziladi. Mutaxassislar bir yoshgacha bo'lgan bolalar bilan bir kunda uchta 3-5 daqiqalik; ikki yoshgacha bolalar bilan ikki-uchta 10 daqiqalik; ikki yoshdan besh yoshgacha bolalar bilan 15-20 daqiqalik mashg'ulot o'tkazishni tavsiya qiladi. Mashg'ulotlar, odatda, kunning birinchi yarmida va kunduzgi uyqudan keyin o'tkaziladi. Turli yo'nalishdagi mashg'ulotlar o'zaro almashtirib boriladi. Mashg'ulot o'tkazish joylarini: gilamda, o'yin burchagida, stol atrofida aniqlash kerak. Mashg'ulotlarga tayyorgarlik: har bir mashg'ulot maqsadini o'ylab olish, uning rejasini ishlash, turli xil didaktik materialni tanlash katta ahamiyatga ega. Ota-onalarga eshitmaydigan bola bilan oilada mashg'ulotlar o'tkazish yuzasidan batafsil maslahatni, odatda ota-onalarga pedagogik yordam ko'rsatadigan supdopedagog berishi lozim.

Go'dak va ilk bolalik yoshidagi bola bilan mashg'ulotlar harakatlarni, predmet va o'yinchoqlar bilan harakatlarni, idrokni (ko'rib, taktil-harakat), vibratsiya sezgirligini rivojlantirishga oid mashqlarni, atrofda predmet va hodisalar bilan tanishtirish, rasm chizish, yopishtirish, konstruksiyalashni o'z ichiga olishi kerak. Albatta, bu faoliyatlarning ayrimlari, masalan, chizish, yopishtirish va

konstruksiyalash bola hayotining uchinchi yilidagina paydo bo‘ladi. Bola hayotining birinchi yilidanoq eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolani musiqiy tarbiyalash bo‘yicha maqsadli va muntazam ish olib borish ham maqsadga muvofiq. Bolani umumiy rivojlantirish bo‘yicha ishlar, bir tomondan, bolaning bilishi rivojlanishini rag‘batlaydi, faoliyat turlari rivojlanishiga ko‘maklashadi, bu muloqotning rivojlanishi va nutqiy rivojlanish omillari shakllanishi uchun muhim. Ikkinchi tomondan, bu ishlarni amalga oshirish jarayonida katta hajmdagi nutqiy materialdan foydalaniladiki, buni bola asta-sekinlik bilan o‘zlashtira boradi.

MASLAXAT

Bolangiz uyqudan uyg‘oq vaqtida istalgan paytda unga murojaat qilib, imo-ishoralardan foydalanmaslikka harakat qiling – bolangiz bilan gaplashing, xuddi shu yoshdagi normal eshitadigan bolalar bilan gaplashgandek gaplashing, faqat balandroq ovozda gaplashing, aniq, bolangizning yuziga qarab gapiring, toki u o‘ziga qaratilgan nutqni ko‘rsin, toki asta-sekin yuz ifodangizga, lablaringiz harakatiga e‘tiborini qaratsin. So‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lmang, tabiiy ritmni saqlagan holda yaxlit frazalar bilan gapiring, bola keyinchalik sizga to‘g‘ri tadqid qila olsin.

FARZANDINGIZNING RUHIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI HAQIDA TO‘LIQ MA‘LUMOTGA EGA BO‘LING

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ruhiy rivojlanishi – bu ruhiy jarayonlarning ma‘lum qonuniyatlarga mos ravishda rivojlanishi bo‘lib, u davriy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Bolalarning rivojlanishi turlicha bo‘lib, bunday turfalik har bir bolaning bosh miyasidagi bo‘limlarning rivojlanish davrlari va xususiyatiga bog‘liqligidan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra bola ruhiy jarayonlarining shakllanishi va rivojlanishi

**Farzandingizning ruhiy
rivojlanish xususiyatlari haqida
to‘liq ma‘lumotga ega bo‘ling**

har xil yoshda turli darajada bo'lishi kuzatiladi. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishidagi o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish: kar va sog'lom bola ruhiy rivojlanishidagi umumiy va xususiy tomonlarini aniqlash; kar bolalar bilish jarayonining, alohida shakllarining rivojlanishidagi o'ziga xosligini o'rganish va aniqlash – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq hamda uning shaxs sifatida shakllanish qonuniyatlarini o'rganish; rivojlanishi nuqsonli bo'lgan bola shaxsiga samarali ta'sir ko'rsatadigan metodlar va yo'llarni psixologik jihatdan asoslab berish kabi eshitishida muammolari bo'lgan bolalar ta'limi orqali ularni barkamol tarbiyasini amalga oshirishga qaratilgan ishlar rejalashtiriladi⁷. Barchaga ma'lumki, har yili bizning mamlakatimizda, balki chet elda minglab eshituv organi patologiyasi uchraydigan insonlar aniqlanadi va ularning soni kamaymasdan oshib bormoqda. Quloq, tomoq va burunning ilmiy tekshirish instituti ma'lumotlariga ko'ra (1978), eshitish qobiliyati pasaygan 14 yoshli bolalarning 100 tasi tekshirilganda kasallik aniqlangan bolalar 1,9 ni tashkil etar ekan. Ushbu ma'lumotlar eshitishning buzilish chastotasini asta-sekin o'sib borib, kelajakda orttirilgan zaif eshituvchilikni yuzaga kelishi bilan bog'lanadi. Oxirgi yillarda zaif eshituvchilikning yuzaga kelishi va rivojlanish sabablari tuzilishida sezilarli o'zgarishlar yuzaga chiqdi. Bolalarda zaif eshituvchilikni keltirib chiqaruvchi sabablar orasida o'rta quloqning shamollash kasalliklari va ularning natijalari asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Ko'pincha bu o'zgarishlarga antibiotiklarni noto'g'ri, ortiqcha iste'mol qilish, shuningdek, o'rtnamiyona davolanish yo'llaridan bosh tortish sabab bo'ladi. Oxirgi yillarda yiringsiz quloq kasalliklari o'rta quloqning kataral va seroz kasalliklari bilan xarakterlanuvchi zaif eshituvchilar guruhi ko'paymoqda. Bunday kasallar soni 3 yoshgacha bo'lganlar orasida 1000 ta tekshiriluvchiga 5,3 dan ko'proq to'g'ri keladi (Yu.M.Nikitina 1972). Ana shunday qiziq ma'lumotlarni chet el mualliflari keltirib o'tishgan. H.Anderson, E.Wedenberg (1970) larning ma'lumotlariga ko'ra, Shvedsih maktab o'quvchilarini ommaviy ko'rikdan o'tkazishda genetik asosga ega bo'lgan yaqqol eshitishning pasayishi 2,9% bolalarda kuzatilgan. Angliyada

---

⁷M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

3 yoshgacha bo'lgan bolalarda neyrosensor xarakterga ega eshituv buzilishlariga ega bo'lganlar soni 500ta tekshiriluvchidan 1tani tashkil etadi (Fraser G.R, 1971). AQShda esa nasliy va tug'ma karlik keng tarqalganligi ma'lumdur. Ko'p mualliflarning xuddi shunday ma'lumotlariga ko'ra mamlakatimizda 2000 dan 4000 gacha kar bolalar tug'iladi. Kar va zaif eshituvchilikning yana ham keng tarqalganligi maktab o'quvchilari orasida bo'lib, (29%), ularning 14% maxsus yordamga muhtojlardir (1975). Boshqa davlatlardagi bolalar eshituvini tekshirishlarining statistika ma'lumotlari ham o'xshash muammolarni namoyon etadi (1974, 1977, 1978 va boshqalar). Shunday qilib, yurtimizda va chet elda bolalar eshitish qobiliyatini tekshirish, bolalar kasalliklari orasida karlik ahamiyatli o'rinni egallaydi va yechimini topish uchun ko'p muddat talab etadi. Eshituv patologiyalari bilan bog'liq nuqsonlarni tushunish uchun nafaqat psixologo-pedagogik tekshirishlar natijalariga, balki eshituv patologiyasi diagnostikasini va eshituv organlari kasalliklarida davolash chora-tadbirlarini ta'minlovchi otalaringologlar ma'lumotlariga ham tayanish kerak. Ko'p yillar davomida ko'plab mualliflar fikricha, katta insonga xarakterli barcha xususiyatlar homilaning o'zida mavjud bo'ladi, rivojlanish jarayoni esa o'zida ana shu mavjud xususiyatlarning ochilishi va namoyon bo'lishini aks ettiradi. Inson psixikasi organik birligi va shakllanish jarayonida bosib o'tuvchi turli bosqichlarni hisobga olib shuni qayd etish kerakki, murakkab rivojlanuvchi psixik jarayonlar – ular qatorida boshqariluvchi diqqat, faol eslab qolish, fikrlash faoliyati, shuningdek, xarakter, xulqning rivojlanish, shakllanish jarayonini uzoq muddat bosib o'tadilar (maktabgacha, maktab, o'spirinlik, o'smirlik davrlarda), naslga ko'ra atrofdagi ijtimoiy muhitga bog'liq bo'ladi (bolaga ta'lim-tarbiya berish sharoiti, madaniy-maishiy olam, muloqot qilish xarakteri, faoliyat turi va yo'llari va h. k). Bolaning rivojlanish jarayoni har bir yosh davrida nafaqat miqdoriy o'zgarishlar, balki shaxs sifatlari va xususiyatlari o'zgarishi vujudga keladi. Psixik rivojlanish yuqorida aytib o'tilganidek bir qator davrlarni o'z ichiga oladi. Yosh davrlar rivojlanish xususiyatlarini bilish juda muhimdir, chunki shaxs psixologik sifatlarning shakllanish jarayoni har bir yosh davri rivojida o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Har bir oldingi rivojlanish bosqichi keyingisiga tayyorgarlik yaratib, bola

psixologik rivojining boshi hisoblanadi. U yoki bu yosh davri rivojida nuqsonning yuzaga kelishi keyingi rivojlanish bosqichlariga ta'sir etib qolmaydi. Psixologik tajriba va psixologo-fiziologik tadqiqotlar asosida quyidagi bolalar psixologik rivojlanishining yosh davrlari ajratiladi: ilk bolalik davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha, maktabgacha davr – 3 yoshdan 7 yoshgacha, boshlang'ich sinf davri – 7 yoshdan 11 yoshgacha, o'spirinlik davri – 11 yoshdan 15 yoshgacha, o'smirlik davri – 15 yoshdan 17 yoshgacha. Psixikaning barcha qirralari rivojlanishi bolada o'z faoliyati va atrofdegilar xulqini tanqidiy baholashga ta'sir etadi. Buning o'zi bola shaxsini shakllantiruvchi asos va markaz hisoblanadi. Shaxs sifatlarining rivojlanish darajasi o'z navbatida mustaqil faoliyatning turli ko'rinishlari shakllanishiga ta'sir etadi. Hissiy-irodaviy doira o'z ichiga nafaqat xulq, kechinma, atrofdagi borliqqa munosabat, faoliyatni asoslash, balki subyektning barcha intellektual faoliyatini boshqaradi. Bola shaxsiyati xarakteristikasiga ilmiy materializm tomonidan yondashgan olim, psixologlardan birinchisi L.S.Vigotskiy hisoblanib, u I.P.Pavlovning shartli reflekslar nazariyasiga, shuningdek, uni organizm kompensator imkoniyatlari holatiga tayanib, L.S.Vigotskiy bolalarni dinamik yondashib o'rganishni qat'iy tavsiya etdi. Uning fikricha bola o'tgan hayot yo'lida egallagan natijalarining o'zinigina hisobga olmay, yaqin kelajakdagi imkoniyatlarini ham aniqlash kerak, nafaqat bugungi tugagan rivojlanish jarayonini, nafaqat tugagan davrni, nafaqat mushohada qilingan jarayonlarni, balki yuzaga chiqayotgan, mushohada bo'layotgan va rivojlanayotgan jarayonlarni ham hisobga olish muhimdir. L.S.Vigotskiy bolani o'rganishda bola mustaqil bajara olmaydigan ishlarini sinab ko'rish bilan cheklanmay, yordamdan qanday foydalanish, kelajakda ularga ta'lim va tarbiya berish uchun oldindan tavsiyalar berishni maslahat beradi. Ayniqsa, psixik jarayonlar davom etishining sifati o'ziga xosliklarini o'rnatish kerakligini, shaxs rivojining perspektiv namoyon bo'lishi masalalarini chuqur ko'rib chiqadi. R.M.Boskis eshitishta nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishi qonuniyatlarini har tomonlama o'rganishga, rivojlanishidagi nuqsonlarni aniqlashtirish maqsadida olingan dalillarni solishtirishga asoslanuvchi nuqson tuzilishini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy yondashuvni ishlab chiqdi. I.P.Pavlovning analizatorlar haqidagi

ta'limotiga binoan, his etish organlari munosabatiga bir tizim sifatida qaralib, har bir his etish organi ishi barcha analizatorlar bog'liqligi bilan shartlanadi. R.M.Boskis shuningdek, L.S.Vigotskiyning istalgan analizator nuqsoniga ega bolaning psixik rivojlanishi, murakkab tuzilishi g'oyasini ham qo'llaydi. Birorta his etish organi nuqsoni yoki yo'qolishi barcha tizimga ta'sir etadi, mavjud his etish organlarining har birida turlicha aksini topadi. Eng ko'p qiyinchilikni esa buzilgan analizatorga eng yaqin bo'lgani his etadi. Zararlangan analizator bilan faoliyat jihatidan boshqa analizator qanchalik kam bog'langan bo'lsa, shunchalik yaxshi funksiyallanadi. Bolalik davrida eshitishning buzilishi tasnifining asosiy maqsadi eshitish nuqsoniga ega bolalar ta'lim-tarbiyasini tashkil etishga ko'maklashishdan iborat. Bunday tasnifga asosiy kriteriy bo'lib eshituv funksiyasining buzilish darajasi xizmat qilishi kerak. Tabiiyki, zaif eshituvchi bolalar ta'lim-tarbiya shakli va metodlari bunday bolalarda odatdagi nutqiy muloqotni qiyinlashtiruvchi eshitish pasayganligini yoki eshituv yordamida mustaqil nutq rivojini barbot etuvchi chuqur eshituv burilishi bor yo'qligiga ko'ra turli bo'ladi. Biroq, faqatgina ushbu omilni (eshituv tuzilishi darajasi) hisobga olishning o'zi o'qitishni to'g'ri tashkil etish uchun yetarli bo'lmaydi. Muhim o'rinlardan birini eshituv buzilishiga olib kelgan patologiyaning vujudga kelgan vaqti rivojlanish jarayonini tashkil etadi. Bundan tashqari, eshitishning turg'un tuzilishi bolalarda katta yoki kichik nutqiy rivojlanish qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi. Ushbu buzilishlarning xarakter va darajasi turlichadir-talaffuzdagi oddiy kamchiliklardan, to nutqning umuman bo'lmasligiga qadar. Bundan ko'rinib turibdiki, bir holatda ayrim nuqsonlarga ega bo'lgan so'zlashuv nutqi bo'lsa-yu, boshqa holatda nutq umuman rivojlanmagan yoki mavjud bo'lmasa, ta'lim berish metodikasi va mazmuni ham bunday nuqsonli bolalarga alohida-alohida tanlanadi. O'z navbatida eshitishning turg'un buzilishi tasnifida nafaqat eshituv funksiyasining zararlanish darajasi, balki nutq holati ham hisobga olinishi kerak. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy funksiyasi yetishmasligi xarakter va darajasi 3 ta asosiy omilning o'zaro munosabatiga bog'liq: eshitishning jarohat darajasiga, jarohat yuz bergan vaqtga va jarohat yuzaga kelgandan keyingi sharoitga. Bu esa umumiy quyidagicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin: Bola qanchalik yomon eshitsa, shunchalik

yomon gapiradi; nuqson qanchalik erta yuzaga kelsa, sharoitlar ham shunchalik qiyinlashadi; normal nutqni bolada tarbiyalash yoki rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar qanchalik erta boshlansa, shunchalik yaxshi, boshqa o'xshash holatlarda bolaning nutqi saqlanadi yoki rivojlanadi. Eshitish nuqsoniga ega bola nutqining holati, shuningdek, eshituv organlarida nuqsonning o'sib borishiga ham bog'liq. Agar eshitish progressiv ravishda pasaysa, nutq holati va eshituv orasiga mos bo'lmagan holat, aynan nutq rivojlanishining ko'p bo'lmagan buzilishi, eshituvning esa birdan pasayishi kuzatilishi mumkin. Bunday mutanosiblikning buzilishi eshituv buzilish nutq rivojlanish davrida nutqning rivojlanish buzilishiga ta'sir etish darajasiga yetmaganligi bilan bog'liq bo'ladi. Bunga esa qo'shimcha qilib aytish kerakki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining rivoji normal eshitadiganlar kabi ularning o'ziga xosligi bilan, birinchi navbatda esa – intellekti bilan bog'liqdir. Bolani u yoki bu eshitishi buzilish darajasiga kiritishda asosiy e'tiborni eshituv orqali nutqni idrok etishga qaratish kerak. Eshitish sezgisi va idroki ayniqsa nutqni egallashda muhim rol o'ynaydi. Nutqning aktiv va passiv shakllari aynan eshitish sezgisi va idroki asosida amalga oshadi. Atrofdagilar nutqini eshitib, unga taqlid qilish orqali dastlabki so'zlarni ayta boshlaydi. Nutqni eshitib, u orqali asosiy ma'lumotlarni oladi, kattalarning bilim va tajribalarini egallaydi. Chunki kattalarning bilimi, tajribalari bolalarga og'zaki yoki yozma nutq orqali kattalar tomonidan yetkaziladi.

Atrofdagilar nutqini idrok qilish imkoniyatining buzilishi faol nutqning shakllanish imkoniyatini yo'qotadi. Eshitishi buzilgan bola hech qachon o'zi mustaqil ravishda nutqni egallay olmaydi. Agar bunday bola maxsus sharoitda maxsus yondashish va maxsus uslublar bilan o'qitilmasa soqov bo'lib qoladi. Eshitmaydigan bola butun axborotni eshitish apparati analizatorining ishtirokisiz oladi, u hamma narsalarni predmetlar, voqea va hodisalarni ko'rgani holda ular haqida hech

Eshitishi buzilgan bola hech qachon o'zi mustaqil ravishda nutqni egallay olmaydi. Agar bunday bola maxsus sharoitda maxsus yondashish va maxsus uslublar bilan o'qitilmasa soqov bo'lib qoladi.

qanday informatsiya olish imkoniyati yoʻq. Bu esa oʻz navbatida ikkilamchi nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Meʼyorda, bola kattalar va atrofdagilar nutqini takror-takror eshitib, ularga taqlid qilib, uni egallaydi. Eshitmaydigan bola koʻrgan narsalarining nomlarini va hodisalarni soʻz orqali ifodalay olmaydi, munosabat bildira olmaydi. Bunday holat bolani ruhiy jihatdan toʻgʻri rivojlanishiga toʻsqinlik qiladi. Karlik tufayli bolada ikkilamchi nuqsonlar vujudga keladi: soqovlik, ruhiy rivojlanishining orqada qolishi va hokazo. Chunki bu ikkilamchi nuqsonlar eshitmaslik tufayli vujudga keladi, barcha psixik jarayon, tafakkur, xotira, idrok, diqqat va butun bilish jarayoniga taʼsir qiladi. Eshitishni korreksiyalash qanchalik erta tashkil qilinsa, nutqdagi kamchiliklar shunchalik erta toʻgʻrilanadi. Eshitishida muammosi boʻlgan bolalar asab tizimi faoliyatining egiluvchanligi tufayli ular kompensatorlik imkoniyatlariga ega boʻladilar. Bunday bolalar atrofdagilar bilan muloqotda boʻlishda qiynaladi, shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishi, oʻzligini anglashi sogʻlom bolalardan farqlanadi. Eshitishdagi buzilishning har qanday holatida ham axborotni qabul qilish, uni tahlil qilish va munosabat bildirish, uni saqlash imkoniyati mexanizmi qiyinlashgan yoki buzilgan boʻladi. Barcha imkoniyati cheklangan bolalarda tushunchalarning shakllanish jarayoni sekinlashgan holda korreksiyalanadi, eshitmaydigan bolalarda bu jarayon vaqtinchalik sekinlashgan boʻladi va oʻziga xos tarkibiy tuzilishga ega boʻladi. Eshitmaydigan bolaning rivojlanishida ikkita oʻzaro bir-biriga bogʻliq muhim holat kuzatiladi. Eshitmaydigan bolaga taʼsir etuvchi tashqi omil nihoyatda tor, tashqi muhit bilan muloqoti cheklangan, atrofdagilar bilan muomalada boʻlish imkoniyati chegaralangan boʻladi. Buning natijasida bunday bolalarning ruhiy jarayonlari rivojlanishi nihoyatda oddiy tusda boʻlib, tashqi taʼsirlarga reaksiyasi sodda, doimiy bir xillik kuzatiladi. Shu sababli eshitmaydigan bolalarning analizatorlari faoliyatida oʻzaro bogʻlanishlar sogʻlom bolalardan farqlanadi va ularning oʻz fikrini bayon qilish formalari farqli kechadi. Masalan, koʻrgazmali – obrazli, soʻz mantiqiy tafakkuri; yozma nutqning ikkala shakli impressiv(oʻqish) va ekspressiv(yozma) shakllari ogʻzaki nutqdan ilgariroq rivojlanadi va ustunlik qiladi, katta rol oʻynaydi; nutqning impressiv shakli ekspressiv nutqdan ilgariroq rivojlanadi. Taʼlim jarayonida aynan mana shu holatning

inobatga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishi bilan me'yordagi bolani ruhiy rivojlanishidagi farq asosan uning jadalligi va sifatida namoyon bo'ladi. Har qanday bolaning ruhiy rivojlanishi uning analizatorlarining sog'lomligi, umumiy salomatligi, o'sayotgan muhitiga bog'liq. Sog'lom va eshitmaydigan bolaning antogenezdagi rivojlanishida kam farqlanadi, farqlanish rivojlanishining keyingi bosqichlarida ortib boradi. Bolaga ilk yoshidan surdopedagogik yordam tashkil qilinib uning kompensatorlik imkoniyati rivojlantirilib borilsa, bu farq katta bo'lmasligi mumkin. Bola imkoniyatini rivojlantiruvchi ta'sir va muhit qanchalik o'z vaqtida va izchillik bilan amalga oshirilsa, farq shunchalik sezilmaydi. Aynan mana shu shart-sharoitlar eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limining mazmuni, davomiyligi va zaruriy tashkiliy formalarini belgilashda hisobga olinadi. Bu bolalar umumiy kamchiligining tarkibiy tuzilishi haqidagi tasavvurdan kelib chiqqan holda uni tahlil qilishda birinchi o'rinda ularning nutqining rivojlanish xususiyatida boshlash maqsadga muvofiqdir. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar dastlab nutqni bevosita emas balki, maxsus tashkillashtirilgan sharoitda alohida vositalar orqali, majburiy muloqot vositasi sifatida egallaydi.

Bunda bolaning ruhiy rivojlanishining kechiktirilmasligini ko'zlab nutqning qo'shimcha kompensator vositasi bo'lgan daktil va imo-ishora shaklidan foydalaniladi. Lekin to'g'ri tashkillashtirilgan pedagogik jarayon natijasida eshitishida muammolari bo'lgan bolalar ma'lum vaqtdan keyin bunday nutqiy imkoniyatdan qoniqmaydilar, natijada muloqotning yangi, to'liq nutqiy muloqot shakliga o'tiladi. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarning nutqiy muloqoti turli faoliyatlar jarayonida shakllanib boradi. Ular bu davrda nutqning turli formalaridan (og'zaki, yozma) foydalanadilar va nutqning ikkala tomoni impressiv (nutqni ko'rib qabul qilish) va ekspressiv tomoni (gapirish, daktillab aytish, yozuv orqali fikr bildirish) dan foydalanadi.

Eshitish buzilishining ikki asosiy ko'rinishiga muvofiq tarzda turg'un eshitish nuqsoniga ega bolalar uch turga: kar va zaif eshituvchi, kech kar bo'lgan bolalarga bo'linadi.

Farzandingiz to'g'ri tashkillashtirilgan pedagogik jarayon natijasida nutqning qo'shimcha kompensator vositasi bo'lgan daktil va imo-ishoradan foydalaniladi, ma'lum vaqtdan keyin bunday nutqiy imkoniyatdan qoniqmaydilar, natijada muloqotning yangi, to'liq nutqiy muloqot shakliga o'tiladi.

Karlik deganda umuman eshitishning yo'qolishi yoki nutqiy muloqot (nutqni egallagan odamlar uchun) nutqni mustaqil egallashi (hali nutqni egallamagan odamlar uchun) umuman mumkin bo'lmagan holatlar ko'zda tutiladi. Umuman, karlik juda kam hollarda uchraydi. Odatda karlikda ayrim baland tovushlarni, bular qatorida ayrim nutqiy tovushlar, shuningdek, ayrim so'z va iboralarni idrok qilish mumkin bo'lgan eshitish qoldig'i mavjud bo'ladi. Kar bolalar qatoriga tug'ma yoki hayotining ilk yillarida orttirilgan mustaqil og'zaki nutqni egallay olmaydigan yoki mavjud u yoki bu darajadagi nutqni yo'qotuvchi bolalar kiritiladi. Ushbu kategoriyada nisbatan kech eshituvni yo'qotgan va mavjud nutqini saqlab qolgan bolalar ajratiladi (maktabgacha yoki maktab davrida). Bu guruh bolalar kech kar bo'lgan bolalar nomini olgan. Juda ham kam miqdordagi bolalarda eshitishning umuman bo'lmasligi kuzatilishi mumkin, shuningdek, baland ovozlarga reaksiyaning ham yo'qligi, ayrimlari esa quloq suprasining oldidan oddiy muloqot balandligidagi ovozni ham idrok eta oladilar. Baland yoki muloqot balandligidagi ovozni idrok etish ma'lum darajada nutqiy tovushlarni ajratishga ham mos kelishi mumkin. Faqatgina quloq suprasining yonida baland ovozlarni eshitish nutqiy tovushlar, so'zlar va iboralarni eshitish imkonini bermaydi. Muloqot balandligidagi ovozga quloq suprasida yonida bo'lsa ham reaksiya bildirish ahamiyatli darajada nutq elementlarini ajratish imkonini beradi. Ushbu guruhdagi bolalarning ko'pchiligi 2 yoki 3 ta unli, «r» undoshi bilan ayrim so'z va iboralarni ajratadilar. Kar bolalarni audiometrik tekshirishda ma'lum bo'ldiki, turli bolalarda eshituv qoldig'i bir xil emas. Ayrim bolalar faqatgina past tovushlarni idrok qilsalar, boshqalari pastlardan tashqari o'rta balandlikdagilarni ham, uchinchilari esa baland tovushlarni idrok etadilar.

Qabul qilinayotgan tovushlar intevsivligida eshitish yoʻqolishi yuqori darajada boʻlsa ham barcha karlarning (eshitish yoʻqolishi, nutq zaxirasida 80-85 dB dan oshadi) idrok etishi va noqulaylik chegarasi unchalik katta emas (25-30 dB dan oshmaydi) va shuning uchun ayrim karlar orasidagi farq bu borada nisbatan yengildir. Oʻz navbatida karlar atrof olam tovushlarini ajratishlarida karlarning mavjud imkoniyatlari, shuningdek, nutqning ayrim elementlarini ajratish asosan qabul qilinuvchi chastotalar diapazoniga bogʻliq, shunga mos ravishda karlarning eshitish qoldigʻi mana shu belgi asosida

tasniflanadi. Eshitish qoldigʻiga ega kar bolalar idrok etuvchi chastotalarini tavsiya etayotgan tasnifimiz boʻyicha quyidagi 4 ta eshituv guruhiga boʻlish mumkin. I

Zaif eshituvchilik- eshitishning turgʻun pasayishi boʻlib, unda ushbu eshitish qoldigʻi asosida nutqiy zaxirani minimal holatda mustaqil ravishda egallash, murojaat etilgan nutqni quloq suprasiga yaqin masofada idrok etish imkoniyati boʻladi.

guruh – eng past chastotalarni idrok etuvchi bolalar (125-250 gs); II guruh – past chastotalarni idrok etuvchi bolalar (500 gs gacha); III guruh – past va oʻrta chastotalarni idrok etuvchi bolalar (1000 gs gacha); IV guruh – keng diapazondagi chastotalarni idrok etuvchi bolalar (2000 gs dan ortiq). Aynan shunday eshituv doirasi chegaralarini belgilash quyidagi fikrlar bilan asoslaniladi. Eshituv idroki diapazonini eng past chastotalar, 250 gs dan oshmaydigan chegaralash u yoki bu nutq tovushlarini ajratish imkonini bermaydi. 500 gs eshituv kengligi chastotasi ayrim nutq tovushlarini, masalan, «o», «u» anglash imkonini beradi. Eshituv kengligining 1000 gs gacha kengayishi nutqiy tovushlarning, asosan unililarni «a» «o» «u» ajratishga imkoniyat yaratadi. Keyingi kengayish esa nutqiy tovushlar ajratishni yanada kengayishini taʼminlaydi. Bir tomondan chastota kengligini va ikkinchi tomondan nutq tovushlarini ajratish orasida bogʻliqlik boʻlib, ana shunga koʻra bolalarni u yoki bu chastota kengligidagi guruhga kiritish amaliy ahamiyat kasb etadi. Birinchi guruhga kiruvchi bolalardan hech biri nutqiy tovushlarni ajrata olmaydi. Ikkinchi guruhga kiruvchi bolalarning koʻpchiligi ayrim unililarni ajratadilar. Uchinchi guruhga

kiruvchi barcha bolalar 3-4 ta unlini, tanish soʻz va iboralarni ajratadilar. Toʻrtinchi guruhga kiruvchi bolalar esa barcha unlinilarni, shuningdek, tanish soʻz va iboralarni ajratadilar. Shunday qilib, chastota kengligining kengayib borgan sari nutqiy tovushlarni ajratish qobiliyati aniq kengayib boradi. Zaif eshituvchi bolalar qatoriga eshitishning buzilishi mustaqil nutqni toʻlaqonli oʻzlashtirishlariga toʻsqinlik qiluvchi, lekin baribir eshitish qoldigʻi yordamida hech boʻlmaganda chegaralangan nutqiy boylikka ega boʻla oladigan bolalar kiritiladi. Mustaqil ravishda nutqni toʻlaqonli oʻzlashtirishdagi qiyinchiliklarni bolada eshitishning 15-20 dB tushganidanoq kuzatilishi mumkin. Eshitish buzilishining ushbu darajasini shartli ravishda normal va zaif eshituvchilik orasidagi chegara deb olish mumkin. Zaif eshituvchilik va karlik orasidagi chegara ham nisbiydir, u 75-80 dB darajasida deb qabul qilingan; ushbu darajadan oshuvchi eshituv buzilishi bolaga nutq boyligiga mustaqil ega boʻlish imkonini qoldirmaydi. Zaif eshituvchilik turli darajada namoyon boʻlishi mumkin – shivirlab gapirishni idrok etish buzilishidan to muloqot balandligidagi nutqiy idrok eta olishning birdan chegaralanishigacha. Nutqiy diapazon doirasida eshitishning yoʻqolish kengligiga koʻra (500 dan 4000 gs gacha) zaif eshituvchi bolalar quyidagi darajalarning biriga mansub boʻlishi mumkin. I daraja – eshitishning yoʻqolishi 59 dB dan oshmaydi; II daraja – eshitishning yoʻqolishi 50 dan to 70 dB gacha; III daraja – eshitishning yoʻqolishi 70 dB dan oshadi. Zaif eshituvchilikni aynan shunday chegaralashga sabab boʻlib quyidagi fikrlar bayon etiladi: 50 dB dan oshmaydigan eshitish yoʻqolishida muloqot balandligidagi nutqni 1 m masofada tushunarli ajratish imkoniyati mavjuddir, yaʼni nutqiy muloqot qilish imkoniyati bor; 50 dB dan to 70 dB gacha eshitish yoʻqolishida muloqot balandligidagi nutqni 1 m dan kam boʻlgan masofada ajratish imkoniyati mavjuddir, yaʼni nutqiy muloqot u yoki bu darajada qiyinlashadi; eshitish yoʻqolishining 70 dB dan oshishida muloqot qilish balandligidagi nutq quloq suprasi oldida ham tushunarsiz va muloqot faqatgina balandlatilgan ovoz bilan oʻrnatilishi mumkin. Zaif eshituvchi bolalarni kar bolalar singari chastota kengligiga tayanib guruhlariga boʻlish maʼnoga ega emas, chunki zaif eshituvchilarning koʻp qismi keng diapazonlarda 4000 gs va undan yuqori qabul qiladilar (L.V.Neyman tasnifi). Eshitish nuqsoniga ega bolalarning R.M.Boskis

tomonidan ajratilgan pedagogik tasnifi eshituv va nutqning psixologik munosabatini o'rganish bo'yicha nazariy asos sifatida eshitish analizatori buzilgan bolalar rivojlanishida o'ziga xoslikni aniqlaydigan tasnifdir.

1. Bolada eshitish analizatori faoliyati buzilishi xuddi shunday kattalardagi nuqsondan farqi asosida ko'rinadi.

2. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola rivojlanishini to'g'ri tushinishda ushbu eshituv holatida mustaqil nutqni o'zlashtirish imkoniyati hisobga olinishi, ya'ni eshituv va nutqning o'zaro munosabatini.

3. Bolada eshituv funksiyasi nuqsonini tanqidiy baholash mezonini sifatida nutq rivojlanishida eshitish qoldig'idan foydalanish qobiliyati olinadi.

Nutq rivojlanishi eshitishning pasayish darajasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqligi kuzatiladi. Eshituvning kam miqdorda pasayishi nutq rivojlanishida ham kam miqdorda kamchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Eshitishning pasayish darajasi qanchalik og'ir bo'lsa, shunchalik ko'p ravishda nutqning fonetik, leksik va grammatik tomonlarida kamchiliklar kuzatiladi, eshitishning og'ir jarohatida esa bola soqov bo'lib qolishi mumkin. Bolada ikkilamchi nuqsonlarning oldini olish, ogohlantirishda eshitish nuqsoni namoyon bo'lgan davrdan boshlab bola qanday pedagogik sharoitda bo'lganligi katta ahamiyat kasb etadi. Turg'un ko'ruv diqqatida xotira eshitish nuqsoni va nutq rivojlanishini kompensatsiya qilish imkonini beradi. Nutqni egallashda tafakkur jarayonlarining harakatchanligi, bolaning faol shaxsi katta rol o'ynaydi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama o'rganish, pedagogik tasnifni yaxshilab borish korreksion, ta'lim-tarbiya ishi darajasi oshishiga hamda kar va zaif eshituvchi bolalarni aniq kriteriyalar asosida saralashga imkoniyat yaratadi. L.V.Neyman eshitish chastotalari maydoni yordamida qabul qilish diapazoniga asoslanib, karlarni to'rtta guruhga ajratadi.

3-daraja. Eshitishni 70 dB.dan yuqori yoʻqotish. Bunday bola quloq oldida va quloq suprasiga aytilgan nutqni ham farqlashi qiyin.

Zaif eshituvchi bolalarni eshitish chastotasi hajmiga qarab kar bolalarnikidek guruhlash toʻgʻri kelmaydi. Chunki koʻpchilik zaif eshituvchilar keng diapazondagi 4000 Gs va yuqori chastotani qabul qiladilar. Har bir guruh zaif eshituvchilar tomonidan ayrim gaplarni eshitish imkoniyatlari boʻyicha belgilanadi. 1-darajali zaif eshituvchilarda tovush diapazonida eshitishning pasayishi 50 dB. dan oshmaydi. Ularning chastotalarni qabul qilishi 125-8000Gs atrofida. 1 m dan ortiqroq masofada soʻzli tovush balandligida gaplarni ajratish imkoniyati bor. Ular bilan muloqotda boʻlish mumkin. 2-darajali zaif eshituvchilarda tovush diapazonida eshitishning pasayishi 70 dB gacha. 1 m dan kamroq masofada soʻzli tovush balandligidagi gaplarni ajratish imkoniyati bor. Ular bilan muloqotda boʻlish birmuncha qiyinroq. 3-guruh tovush dipozonida eshitishning pasayishi 70 dB dan yuqori. Soʻz tovushlari balandligida gaplarni ajratish quloq oldida ham qiyinlashadi; muloqot qilish faqat baland tovushda quloq yaqinida amalga oshiriladi. Zaif eshituvchilarda mustaqil nutq jarayonining qiyinlashuvi, eshitish qobiliyatining pasayishi 15-20 dB da hosil boʻladi. Buni L.V.Neyman yaxshi eshituvchilar bilan zaif eshituvchilar oʻrtasidagi taxminiy chegara deb qabul qilishni taklif etadi. Zaif eshituvchilar bilan karlar oʻrtasidagi taxminiy chegara esa 80 dB dir. Pedagogik tasniflashni har bir surdopedagog uchun puxta bilish, har bir toifa bolalarni keng maʼnoli, maxsus bir maqsadga yoʻnaltirgan ishlarni olib borishga asos boʻlib xizmat qiladi.

Bola hali oʻziga xos muloqot shakllaridan birortasini oʻzlashtirib, oʻzining kamchiligini, hamma kabi emasligini tushunib, his qilib ulgurmagan. Odatda, uch yoshdan oshgan bolalar oʻzlarining nimasi bilandir boshqalardan ajralib turishini angab yetadi, atrofdagilar bilan qiyin muloqot tajribasiga ega, ammo ota-onasi ularning hamma ishoralarini tushunishi, biroq begonalar ularni birdaniga tushuna olmasligi, shu sababli ular bilan muloqot qilish qiyin ekanini fahmlagan boʻladi. Ular eshitish apparatini taqib yurishga uyaladi, chunki uni faqat ayrim hollarda taqqan yoki umuman taqmagan, amalda u bolalarga kerak ham boʻlmagan. Apparat bilan eshitishga koʻnikmagan bola uni shunchaki noqulay predmet sifatida

qabul qiladi. Bu kabi bolalar ko'p hollarda erka, zero ota-onasi ularga kasal bolaga kabi munosabatda bo'ladi. hamma aytganini qilishga intiladi. Ota-onalar bola bilan o'zi shug'ullanishga urinadi. biroq mashg'ulotlar tizim asosida bo'lmay, maktab tipiga quriladi, ya'ni stol atrofida o'tadi. Bunday mashg'ulotlar bolaga yoqmaydi, ularga qarshilik qila boshlaydi. Shunda mashg'ulotlar to'xtatiladi.

Bu kabi salbiy pedagogik tajribani yengib o'tish oson emas, biroq buni uddalash mumkin. Buni defektolog bilan uchrashishdan oldin

Mashg'ulotlarni erta boshlash – shubhasiz, muvaffaqiyat omili.

mashg'ulotlarda qandaydir tizimlilik yetishmaganini his qilgan ota-onalar muvaffaqiyat bilan uddalaydi. Ular o'z xatti-harakatidagi nuqsonlarni o'zlari ko'ra biladi, tushunadi, bola xulqidagi nuqsonlarning kelib chiqish sababi shu ekanini biladi.

Xo'sh, ishni erta boshlash deganda nimani tushunish kerak? Surdopedagogika fanida buni shifokor bolaning eshitishi pasayganligini aniqlagan vaziyatdan boshlab maxsus yordamni tashkil etish sifatida tushuniladi. Ayrim hollarda ota-onalar yoki shifokorlar eshitish pasayganligini bola hayotining birinchi yilidayoq aniqlaydi. Biroq amaliyot ko'rsatadiki, ko'p hollarda eshitishning og'ir darajada buzilganligi bola hayotining birinchi yilidan keyin aniqlanadi. Umumrivojlantiruvchi va korreksiya ishlari qanchalik erta boshlansa, uning natijalari shuncha yaxshi bo'ladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning ilk yoshdagi rivojlanishining asosiy sharti eshitishni protezlash sanaladi. Ota-onalarga to'g'ri tanlangan eshitish apparatlarining afzalliklarini tushuntirish zarur: atrof olamdagi tovushlarni idrok etish imkoniyati predmet va hodisalarning xossalarini bilish; bola xulqini boshqarish uchun juda zarur. Erta protezlash nutqni ko'rib-eshitib idrok qilishning rivojlanishi uchun (buning samaradorligi ko'rib idrok etishga qaraganda ancha yuqori); eshitish idroki, o'z nutqini nazorat qilish uchun alohida ahamiyatga ega.

Ota-onalarga to'g'ri protezlashning muhimliginigina emas, balki apparatdan foydalanish qoidalarini: individual eslatmalarning mavjudligi, apparat ish rejimini to'g'ri tanlanishi, undan foydalanish va unga to'g'ri

qarashning muhimligini tushuntirish zarur. Ta'kidlash kerakki, apparatni shunchaki taqib yurish o'z-o'zidan nutqni to'laqonli idrok etishni ta'minlay olmaydi, faqat eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli ish natijasidagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Bola bilan oilada nutqiy muloqotning zarurati alohida uqtiriladi. Rivojlanishning ilk bosqichlarida, ya'ni go'daklik va ilk bolalik davridagi muloqot bolaning rivojlanishida hal qiluvchi omil sanaladi. Zero u predmetli, keyinchalik o'yin faoliyatini shakllantirish vositasi, harakat turlarini egallash uchun rag'bat, nutqni tushunish va undan foydalanishning rivojlanish shartidir. Ko'pincha ularning nutqiy xulqi notabiiy bo'lib, ular nutqni soddalashtiradi, notabiiy ishorlardan foydalanadi, ba'zan, aksincha jim qoladi.

MASLAXAT

Bolangizni orastalikka – ovqatdan oldin, o'ynagandan keyin qo'llarini yuvishga, o'z sochig'i, o'z ro'molchasini bilishga, ulardan foydalanishga, ovqat paytida ozoda bo'lishga va sh.k.larga o'rgating. Bola harakatlarini tarbiyalashga alohida e'tibor qaring. Bu ayniqsa meningitdan keyin eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalar uchun kerak, chunki boshidan kechirgan kasalligi tufayli ularning yurishi keskin o'zgaradi: bola osonlik bilan muvozanatni yo'qotadi, oyog'ida baquvvat tura olmaydi. Bolangizni tirmashishga, sakrash, yugurish, polda chizilgan chiziq, doira, kvadrat bo'ylab yurishga, to'pni uloqtirish, marsh yurishga o'rgating. Marsh yurishni qo'llarni yonga, balandga, oldinga va sh.k. harakatlari bilan birlashtiring. Eng sodda harakatlar bilan odatiy jismoniy badan-tarbiyani ham bajarish kerak. Hamma harakatlarni bola sizning nutqiy signalingizga ko'ra bajarishi lozim. Bu signallarni bola lablaringiz harakatidan tushunishga asta-sekin o'rganib boradi.

Shu sababli ota-onalarga normal, emotsional tabiiy imo-ishoralar bilan to'ldirilgan nutqdan foydalanishning ahamiyatini tushuntirish lozim. Nutq

bolani parvarishlash bilan bog'liq barcha vaziyatlarda: ovqatlanirish, cho'miltirishda hamroh bo'ladi. Katta odam zarur predmetlar va bajarilayotgan harakatlarni ataydi. Nutq ko'p so'zli bo'lmasligi: bir xil vaziyatlarda aynan bir xil iboralardan foydalanish kerak, shunda bola ularni tushunishga tezroq o'rganadi.

Agar biror sababga ko'ra bolangizni eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maxsus muassasaga topshirish imkoniga ega bo'lmasangiz, bolangiz tarbiyasini uyda tashkil qiling.

1) bolaning yaxshi jismoniy rivojlanishi va tetik, hayotdan quvonish holatining ustun bo'lishini ta'minlash;

2) tafakkur va nutq, diqqat va xotirasini rivojlantirish;

3) bolada atrofdegilar bilan muloqot ehtiyojini tarbiyalash;

4) iroda, haqiqatgo'ylik, mardlik, o'rtoqlik hissini tarbiyalash;

5) bolaga elementar gigiyenik-madaniy ko'nikmalarni singdirish va o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga o'rgatish zarur.

Xo'sh, buni amalga oshirish uchun nimalar qilish lozim?

Eng avvalo, bolangizning maishiy turmushini tashkil qiling. Uning yoshiga mos keladigan tartib o'rnatang. Farzandingiz o'z vaqtida (bolalar poliklinikasi shifokori ko'rsatmasiga muvofiq) uxlashi, ovqatlanishi, o'ynashiga imkon qadar ko'p bo'lishini nazorat qiling.

Bu kabi mashg'ulotlar bolaga to'g'ri yurishni tiklash, harakatlarni mustahkamlash va tashkil qilishga yordam beradi. Kasalliklar, jumladan yuqumli kasalliklarning oldini olish (profilaktikalash) uchun maxsus mashqlar olib boring. Bu maqsadda bolani muntazam ravishda shifokorga ko'rsating va uning tavsiyalarini bajaring. Unutmang, bolaning to'laqonli jismoniy holati uning aqliy rivojlanishiga ko'maklashadi va uning xulqi, xarakteriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Maxsus adabiyotlarda keltirilgan tavsiyalarni ongli tarzda bajarib, oilada bola tarbiyasini to'g'ri tashkil qilib, farzandingiz maktabga qabul qilinguniga qadar uning aqliy va nutqiy rivojlanishi uchun ko'p narsa qilishingiz mumkin. Bolangiz uyqudan uyg'oq vaqtida istalgan paytda unga murojaat qilib, imo-ishoralardan foydalanmaslikka harakat qiling – bolangiz bilan gaplashing, xuddi shu yoshdagi normal eshitadigan bolalar bilan gaplashgandek gaplashing, faqat balandroq ovozda gaplashing, aniq, bolangizning yuziga qarab gapiring,

toki u o'ziga qaratilgan nutqni ko'rsin, toki asta-sekin yuz ifodangizga, lablaringiz harakatiga e'tiborini qaratsin. So'zlarni bo'g'inlarga bo'lmang, tabiiy ritmni saqlagan holda yaxlit frazalar bilan gapiring, bola keyinchalik sizga to'g'ri tadqiq qila olsin. Bolada qoldiqli eshitish bo'lsa, baland nutq uning eshitish idroki rivojlanishiga ko'maklashishi uchun ham baland ovozda gapirish kerak. Kichik bolalar oson va jon-dili bilan taqlid qiladi. Eshitadigan bolalar atrofdagilarning nutqini eshitib idrok qilgani holda unga taqlid qiladi, kar bolalar esa uni ko'rib idrok qiladi, o'zi bilan gaplashganlarning lab va til harakatlariga taqlid qiladi. Har ikkala toifadagi bolalar ham avvaliga nutqni tushunishga, keyin esa undan foydalanishni o'rganadi. Agar bolangiz bilan doim yuzma-yuz turib gaplashsangiz, kundalik muloqot so'zlarini har kuni bir necha martadan qaytarsangiz, bolaning kechinmalari va qiziqishlariga bog'liq savollar bersangiz, u nutqni lab harakatlaridan tushunishga asta-sekin o'rganadi, keyin bu harakatlarni qayta yaratishni, ya'ni gapirishni boshlaydi. Albatta, kar bolaning «gapirishi» avvaliga tushunarsiz bo'ladi, u faqat sizning o'zingiz uchun tushunarli bo'lishi mumkin. Biroq vaqt o'tib, maxsus pedagogik ta'sir ostida bu g'o'ldirash tobora tushunarli so'zga aylana boradi. Bolada gapirayotgan kishining yuziga qarash odati imkon qadar ertaroq shakllanishi muhim, toki bolada atrofdagilar nutqini qayta yaratish istagi paydo bo'lsin.

Hamma topshiriqlarni og'zaki nutq bilan birga olib boring, shoshmasdan, sabr bilan gapiring, bola topshirig'ingizni tushunishi va bajarishiga erishing. Bolangiz sizni tushunmasa, uning qo'lidan tutib birgalikda ishga kirishing, qanday qilish kerakligini ko'rsating.

Har kuni bolangiz ozodalik bilan, shoshmasdan nonushta qilib

olganidan keyin u bilan o'yin-mashg'ulotlarni boshlashni odat qiling. Mashg'ulotlar kun davomida bir necha marta 10-15 daqiqadan o'tkazilishi kerak. Ularning davomiyligi bolaning yoshiga ko'ra

Hamma topshiriqlarni og'zaki nutq bilan birga olib boring, shoshmasdan, sabr bilan gapiring, bola topshirig'ingizni tushunishi va bajarishiga erishing. Bolangiz sizni tushunmasa, uning qo'lidan tutib birgalikda ishga kirishing, qanday qilish kerakligini ko'rsating.

uzaytirib boriladi. Maktabgacha yoshdagi bola bilan mashgʻulotlarni 45 daqiqagacha yetkazish kerak. Mashgʻulotlardan maqsad nutqni, eshitishni (agar bolada qanday boʻlmasin qoldiqli eshitish mavjud boʻlsa), hid bilish, his qilishni, didni rivojlantirishdan iborat. asosiysi – diqqat, kuzatuvchanlik, taqlid va motorikani (qoʻl va oyoq harakatlarini) rivojlantirish. Bolaning har bir kechinmasi va taassurotidan foydalaning. Mayli bu kichik bir hodisa: singan oʻyminchoq, mushukchanning qochib ketishi boʻlsin. Bularning hammasiga eʼtibor berish, bolaning hamma kechinma va taassurotlarini nutqqa kiritish zarur. Masalan, «Voy, Anvar yiqildi!». «Esiz, Saida oʻyinchoqni sindirib qoʻydi»... Bolangiz nutq ritmiga koʻnikadi va jonli ogʻzaki nutqdan tobora koʻp foydalanadi va oʻz his-tuygʻu va kayfiyatini u orqali ifoda qiladi. Bolangiz va uning atrofidagi normal eshitadigan bolalar oʻrtasida toʻgʻri oʻzaro munosabatlarni yoʻlga qoʻyishingiz juda muhim. Bu bolalarga farzandingizning nuqsoni haqida aytib, u bilan qay tariqa muloqot qilish mumkinligini tushuntiring.

III BOB. ESHITUV-NUTQIY IDROKNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY BOSQICHI

Eshituv-nutqiy rivojlanish eshitishda nuqsoni bo'lishidan qat'iy nazar barcha bolalar uchun bir xil tarzda amalga oshadi. Lekin rivojlanishning ma'lum bosqichida bu jarayon o'ziga xoslikni yuzaga keltiradi. Mazkur bo'limda farzandingizning rivojlanish qadamlarini rejalashtirish bo'yicha takliflar bilan tanishasiz. Bu bilimlar farzandingiz amalga oshirgan katta va kichik qadamlarga e'tibor berishni o'rgatadi. Mazkur yondashuv sabr va ishonch bilan birgalikda farzandingizning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

3.1. Rivojlanish qadamlari

Ota-onalar farzandlariga yuqori darajadagi zaif eshituvchi yoki karlik tashxisi qo'yilganidan so'ng, xuddi shunday tashxis bilan uch to'rt yildan beri o'z yoshlariga yarasha to'siqsiz muloqot qilayotganlarini ko'rib, hotirjam bo'ladilar. Shu bilan bir qatorda bu holat ota-onalarning boladan ko'p narsani kutishi orqali o'zlari va farzandlarini qiynab qo'yishlariga sabab bo'lishi ham mumkin. Bugungi kunda

**Marom har xil ko'rinishda
yuzaga keladi.**

bu yuqori “planka” to‘qsoninchi yillar o‘rtalarida o‘ta iqtidorli deb hisoblangan bolalarni hozirda rivojlanish jarayoni sust ekanini ta’kidlamoqda.

Nafaqat kech tashxis qo‘yilgan bolalarga, balki erta tashxis qo‘yilgan bolalarga ham, rivojlanishi uchun turli miqdorda vaqt talab etiladi. Shvetsariyalik pediatr Remo Largo klassik durdonaga aylangan “Go‘daklik davri” va “Bolalik davri” nomli kitoblarida eshituvchi bolalar rivojlanish davri meyorini ajoyib ta’riflagan.

Xatto kech tashxis qo‘yilgan bolalar ham imkoniyatga ega.

Maxsus adabiyotlarda va ilmiy ma’ruzalarda eshituv-nutqiy rivojlanish jarayonida “vaqtinchalik bosh vaqtlar” haqida ko‘p gapiriladi. Bu yerda miyaning eshituv-nutqiy markazi belgilangan yoshgacha rag‘batlantirish olgani holda shakllanishi mumkinligi nazarda tutilmoqda. Bu erta, hayotining birinchi haftasi yoki eshitishdagi nuqson orttilishidan ko‘p o‘tmay, eshitishdagi buzilishni aniqlash nechog‘lik muhim ekanini ko‘rsatadi.

Shu bilan bir qatorda uch yoshida yoki undan ham kechroq o‘zlarining eshituv apparatlarini olayotgan bolalar mavjud. Bu kabi bolalar ota-onalarining “vaqtinchalik bo‘sh vaqtlar” munozarasi o‘z farzandlarining eshitishdagi nuqsoni borligini taxmin qilib, birinchi o‘rinda xavotirni uy‘gotadi. Lekin, diagnostika bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar bilan ko‘p vaqt yo‘qotilgan. Eshitishdagi nuqson tashxisi kech qo‘yilgan bolalar ko‘proq davomli nutqiy rivojlanishga muhtoj bo‘lsalar ham, uzoq muddatli aspektida yaxshi nutqiy rivojlanish darajasiga yetishi tajribalarda isbotlangan.

Ota-onalar farzandlarining nutqiy rivojlanishidan xavotir olib, ko‘pincha boshqa eshitishida nuqsoni bor bolalar bilan taqqoslaydilar. Bu albatta chunarli, ammo har bir bolaning individual rivojlanishi hech qachon takrorlanmaydi. Agar boshqa bir ikki yashar bola allaqachon yuqori natijalarga erishgan bo‘lsa, buning sababi boshqa bo‘lishi mumkin. Masalan, tashxis erta qo‘yilgan, yoki bola tashxis

Turli bolalar rivojlanish darajasini taqqoslash ularga nisbatan adolatsizlik.

qo'yilguncha eshitgan, unda idrok chegarasi o'zgacha yoki u boshqa inson. Hatto har bir eshituvchi bola o'zining rivojlanish tezligiga ega.

MISOL

“Sanjarning uchinchi tu'gilgan kuni qanday o'tdi” – degan savolimga onam tu'gilgan kunga mehmon bo'lib kelgan, Sanjar bilan yoshi teng eshituvchi bolalar bilan taqqoslaganda uning ko'ngli xira bo'lganini aytdi. Hozir esa, Sanjar o'n yoshda va u ingliz va nemis tillarida bemalol so'zlasha oladi.

“Bola uni o'rab turgan olamdan, uning rivojlanish darajasi imkon berganchalik narsani qabul qiladi. Uning ehtiyojlariga kirmaydigan takliflar talab qilinmay qoladi. Chunonchi, uning rivojlanishini sekinlashtiradi.”

Rivojlanishdagi yutuq va kamchiliklar bir – biri bilan o'rin almashadi. Ko'rinishidan yutuqlar ko'zga tashlanmayotgan davr – bu tajriba jamlanadigan, malakalar mustahkamlanadigan, rivojlanishning turli bosqichlaridagi yutuqlarga erishish uchun quvvat saqlanadigan yoki bolaga tanaffus kerak bo'ladigan bosqichdir.

Ramzli o'yinlar nutqiy rivojlanish uchun muhim.

MASLAXAT

Hayotining dastlabki davrlarida bolaning eshituv va nutqiy yoshini hisobga olish zarur. Faqat shu orqali karlik yoki yuqori darajadagi zaif eshituvchilik bilan azoblanayotgan farzandingiz rivojlanishini real baholay olasiz. Eshituv yoshi – bu KI yoki eshituv apparati orqali protez qilishdan boshlangan vaqt. Nutqiy yosh bola birinchi so'zini tilga olgan vaqtdan boshlab hisoblanadi. Shunday qilib, nutqiy yoshi bir yosh bo'lgan to'rt yashar bola nari borsa ikki yashar eshituvchi bolaning nutqiy darajasida gaplasha oladi.

Qo'shimcha nuqsoni mavjud bo'lgan bolalar nutqiy rivojlanishidagi yutuqlar boshqa jabhalarni ham o'rganishda foydali bo'lishi mumkin. Masalan, motor rivojlanish muhim jabhalardan hisoblanadi. Shuningdek, doimiy obyektlar va ramzli o'yinlar nutqiy rivojlanishni hal qiladi: faqat

nimanidir ko'rmadan turib, uni bor deb tasavvur qila olsam. men o'yinda o'sha ishni qila olaman. Misol uchun, karton qog'ozni mashina deya ishlatish. Agar men narsa-buyumlarni ramzlar o'rnida qo'llay olsam, unda ularni chunib, so'zlar ma'nosini ramzlar orqali ishlata olaman.

Nutqiy rivojlanishni tekshirish bo'yicha testlarda ko'pincha quyidagi sifatlar baholanadi: talaffuz, bola anglaydigan so'z boyligi, bola ishlatadigan so'z boyligi va grammatika.

Lekin, eshitishida nuqsoni mavjud bolaning rivojlanishi qay tarzda kechayotganini ko'rsatadigan turli omillar bor.

**Rivojlanish qadamlarini
muddatli rejalashtirib
bo'lmaydi.**

MASLAXAT

Ikki tilda so'zlashadigan eshitishida nuqsoni mavjud bolaning rivojlanishini ikki til o'rtasidagi o'zaro aloqani ko'rib chiqqan holda to'g'ri baholash mumkin.

Eshitishning rivojlanishi

Bu bo'limda biz eshitish rivojlanishining boshqa bosqichlariga ta'rif beramiz va ular nima uchun eshitishida nuqsoni mavjud bolalalarga naqadar muhim ekanligini yoritib beramiz.

- *Bola o'zining eshituv apparati yoki KI dan uzoq vaqt davomida foydalanmoqda:* odatda bu holat bolalar hali ovozga javob qaytarmasalar ham, moslamada foyda olayotganlarini ko'rsatadi.

- *Bola eshituv apparati yoki KI dan foydalanayotgan yoki endi moslamani yoqqan payt ko'proq yoki turli xil variantlarda ovoz chiqarmoqda:* bola shovqin va har xil ovozlar qatorida o'zining ovozini ham his qilishni boshlaydi. Bu holat bolani yana urinib ko'rishga undaydi.

- *Bola shovqinda harakatni, ovoz chiqarishni to'xtatmoqda va ko'zlarini katta ochmoqda:* bu kabi birinchi tasirlanish vaqtinchalikdir: bola hozir bu kabi tasirlanishi mumkin, keyinchalik esa yo'q. Boshlang'ich davrda bu holatlar mutlaqo oddiydir.

MASLAXAT

Oʻz ismiga dastlabki reaksiya qilish bola rivojlanishida muhim hisoblanadi. Ammo ehtiyot boʻling. Oʻz farzandingizga ismi bilan faqat va faqat muhim sabab boʻlganida murojaat qiling. U oʻz ismini bilishini tekshirish uchun murojaat qilmang. Agar bola oʻz ismiga reaksiya qilsa, lekin unga muvofiq hech qanday harakat qilmasa, kelajakda unga javob bera olmaydigan boʻlib qoladi.

- *Bola shovqinga koʻz qarashi yoki bosh burish bilan javob beradi:* shunday qilib, idrok etishning yuqori darajasiga boradi. U shovqin va ovoz sababga egaligini va bu sababni aniqlashtirish kerakligini tushunadi.

- *Bola maqsadga muvofiq gapiruvchiga yoki shovqin manbasiga qaraydi:* u endi koʻp narsalarning qanday ovoz chiqarishini biladi, eshitish qoldigʻi rivojlanadi. Bu faqat ikkala quloq eshitish apparatlari yoki KI bilan protezlashtirilganda amalga oshirilishi mumkin. Agar bola gapiruvchilar bilan suhbatda boshini toʻgʻri bursin, bola oʻz harakatlariga diqqatini toʻgʻri qarata olayotganidan dalolat beradi, bu yaxshi belgi, bola ovozni akustik farqlaydi yoki yaxshi yoʻnaltirilgan eshitishga ega.

- *Bola oʻzi shovqinlarni oʻrganadi:* bu bolani eshitishdan zavq olayotganini koʻrsatadi. U qoshiq bilan stolga uradi, kalitlarni shaqillatadi, konfet qogʻozini oʻynaydi, toshlarni otadi.

- *Bola qattiq shovqinlarni kamroq amalga oshiradi va kam baqiradi:* zaif eshituvchi va kar bolalar eshitish apparatini qoʻyishdan oldin juda baqiroq boʻladilar, chunki ular shunday oʻzlarini eshitadilar. Ularga bunday ovoz kuchi kerakmas boʻlgandan keyin, bola baqiroqlikni tashlaydi.

- *Bola “eshit” ishorasini (qoʻlini quloqqa qoʻyadi) imitatsiya qiladi va endi uni oʻzi qoʻllaydi.* Bola biz anglamagan shovqinga ham eʼtiborini qaratadi.

**Shovqin sabablari
aniqlashtiriladi.**

**Odatiy shovqinlar
eʼtibordan chetga qolishi
mumkin.**

- *Bola eshituv moslamalari yaxshi holatda bo'lishiga qaramay. oldin javob qaytargan kundalik shovqinlarga boshqa e'tibor qaratmaydi:* endi bola odatiy shovqinlarni aniq tasniflay oladi va ayni damda o'zi uchun muhim deb hisoblamasa ularga e'tibor qaratmaydi. Bu dastlabki akustik filtrlash nutqiy rivojlanishdagi muhim qadam hisoblanadi. Bu kabi xususiyat bo'lmaganda, biz kundalik shovqinlardan olingan tasavvur sabab tushkunlikka tushib qolar edik. Keyinchalik bola boshqa ovozlarni va ikkinchi plandagi shovqinlarni eshitgach, faqat gapirayotgan odamga diqqatini jamlashga o'rganadi. Bu eshitishda nuqsoni mavjud odamlar uchun eshituvchilarga qaraganda qiyinchilik tug'diradi va asablarini tarang qiladi. Bu kabi ovozlarni filtrlash ko'nikmasini oshirishda ikkala quloqdagi eshitish qobiliyati bo'lishi muhim.

Bola eshitish va eshituv apparatlari o'zaro bog'liqligini anglatadi.

- *Bola eshituv moslamasining akkumulyatori yoki batareyasining quvvati tugagani ko'rsatishga va gapirishga harakat qiladi, yoki KI apparatining tushib ketgan g'altagini joyiga qo'yishga intiladi:* agar bolalar KI apparatini yechsalar yoki eshituv moslamasining akkumulyatori yoki batareyasining quvvati tugagani sabab ota-onalarining oldiga kelsalar, bu bola o'zi eshitayotgan nutq uning qulog'idagi moslama bilan bog'liq ekanini tushunganliklaridan dalolat beradi. Bundan tashqari bu nutqiy rivojlanishda muhim omil hisoblanadi, chunki bola faqat bitta qulog'i emas, balki ikkala qulog'i bilan eshitayotganini anglatadi.

MASLAXAT

Kundalik hayot eshitishida nuqsoni mavjud odamlarda eshituvchilarga nisbatan tangroq o'tadi, chunki eshitish ulardan juda katta diqqat jalb qiladi va har doim ham qulay eshitish holati bolavermaydi. Shuning uchun agar bolangiz film yoki kitobning qaysidir joyida to'xtab e'tibor qaratmasa, yoki hamma narsadan chetlashsa. uni tushunishingiz kerak.

- *Bola biror soʻzni tushunmay turib, nutqqa javob qaytaradi:* u nutqiy ohangni va urgʻular tushishini eshitadi va shu orqali kimdir uni chaqirayotgani, maqtayotgani, urishayotgani, savol berayotgani, yupatayotganini yoki yoqimli, shirin soʻzlar aytayotganini aniqlaydi. Ehtimol bola bu davrda akasi yoki ukasiga ismini aytib yuzlanilgan payt oʻzining diqqatini tashlashi mumkin.

- *Bola birinchi marta aniq bir holat yuzasidan nutqiy anglashni koʻrsatadi:* bolaning dastlabki soʻzlarni

Dastlab nutq va holatni tushunish oʻzaro aloqador.

anglashi rivojlanishdagi katta qadam hisoblanadi. Bu koʻpincha bola yosh davrida tilga olishi mumkin boʻlgan “u yerda, salom, xayr, yoʻq, tepada, oyi, dada, buva, buvi”, oʻzining yoki oʻzi uchun muhim boʻlgan odamlar ismini talaffuz qiladigan soʻzlardan iborat boʻladi. Dastlab bu nutq va holat qorishmasidan iborat boʻladi. Bola ona va buvisi bilan birgalikda oyinchoq idish-tovoqlar bilan oʻynayotgan vaqt u “Mana bu idishni buvingga ber” – degan nutqni eshitadi va nutq ishtirokchilarini koʻrib turgani uchun tushunadi. Lekin, bolaga buvisi yoʻqligida “Sal turib buving tushlik qilgani keladi” – deya aytilgan nutqni eshitadi ammo nutq ishtirokchilarining barchasini koʻrmayotgani, bu holat bir biriga zid ekanligi sabab anglamaydi, chunki hali bola bu koʻrinishdagi fikr bayoniga tayyor emas.

- *Bola dastlabki odatiy soʻzlarni takrorsiz tushuna boshlaydi:* eshitishdagi diqqat va nutqni tushunish qobiliyati mustahkamlanmoqda. Ayniqsa bu holatni odatiy savdo-sotiq oʻyinida koʻrishimiz mumkin. Boshqa bolalarga oʻyin davomida kerak boʻladigan “Sizda poyabzal bormi? Mening bolamga yangi poyabzal kerak” tarzidagi takroriy nutq talab etilsa, odatiy savdo-sotiq oʻyinida bola soʻralgan narsa-buyumni darhol beradi. Bu bosqichda narsa-buyumlar nomini faqat holat taqazo etganidagina takrorlash muhim. Agar hamma bir necha bor takrorlashsa, bolaning nutqqa qaratilgan diqqati susayadi.

Eshituv diqqati oshib boradi.

Bola unga oldidan turib emas, orqasidan gapirilayotganini anglaydi: uning nutqqa va nutqni

tushunishga qaratilgan diqqati shu darajada yaxshiki, endi bola bilan muloqot qilish uchun, uning ismini aytib, diqqatini jalb qilish shart emas.

- *Boshqa odamlar nutqi o'zlashtiriladi:* endilikda bola aynan u uchun yo'naltirilmayotgan nutqni ham tushuna boshlaydi. Bu sezilarli darajadagi o'sish. Suhbatlashayotganlar eshitishida nuqsoni mavjud bola bilan suhbat qurgandek, sokin, aniqlik bilan emas, tez va noaniq nutqni amalga oshirishadi.

- *Bola sizni hayratga so'luvchi birinchi haqorat so'zlarini ishlata boshlaydi:* bola haqorat so'zlarini faqat kundalik hayotda odamlar o'zaro janjallashayotgan payt ilib oladi. Shu orqali bola kundalik hayotda bo'layotgan voqealarga befarq emasligini ko'rsatadi. Bu bilan bir qatorda birinchi haqorat so'zlar xursandchilikka, shuningdek, bola bilan qaysi so'zlarni nutqda qo'llasa bo'ladi, qaysilaridan esa foydalanmagan maqul deb suhbatlashish uchun sabab bo'ladi.

- *Muloqotda tushunmovchiliklar yuzaga keladi:* agar bolani uning suhbatdoshi tushunmayotganini mimikalar orqali angelayotgan bo'lsa, nutqni qabul qilish sohasida katta yutuqqa erishgan bo'ladi. Nutqiy rivojlanishning dastlabki bosqichida tushunmovchilik bor yo'qligi bolaning harakatlaridan ma'lum bo'ladi: masalan, bola unga shkafdan biron bir narsa-buyumni olib berishlarini ko'rsatadi, lekin u xohlagan narsani olmagach e'tiroz bildiradi. Keyinchalik bola bilan muloqotda uni tushunish va tushunmovchilikni bartaraf etish muhim.

Bola to'g'ri kelmaydigan javob va izohlarni aniqlaydi.

- *Bola kitobdagi suratlil matnlarni o'qib, tushuna boshlaydi:* bola qisqa matnlarni o'qish davomida eshitsu, yoki qayta o'qib berishni talab qilsa, bu uning lug'at boyligi oshib borayotganidan dalolat beradi. Bola kundalik hayotda ishlatilmaydigan so'zlarni va odatiy bo'lmagan nutqlarni tushuna boshlaydi.

- *Bolaga uzun matnlarni o'qib berish mumkin va shunda bola davomli hikoyalarni tinglaydi:* matndagi bezak uchun qo'llanilgan suratlar deyarli yoki umuman o'z ahamiyatini yo'qotadi. Bu nutqni anglash darajasining cho'qqisi hisoblanadi. Davomli matnlarda kerak bo'ladigan nutqiy diqqat, bolada matnning katta qismini tushunishni boshlagan vaqtida paydo bo'ladi. Keyingi bosqichga bolalar maktab davrida matnlarni o'zlari mustaqil o'qiy boshlaganlarida erishadilar.

Ifodalashni rivojlantirish

Ko'plab ota-onalar uchun zaif eshituvchi bolalarda eshitish rivojlanishi va nutqni tushunish bu turli xil narsalar ekanligini bilsalar ham, farzandlarining haqiqiy nutqiy rivojlanishi ularning birinchi tilga olgan so'zlaridan boshlanadi. Dastlabki eshitish boshlanishidan boshlab to nutq rivojlanishigacha bo'lgan davr ko'plab oylardan bir yilgacha cho'zilishi mumkin. Bunday uzoq muddat turli to'siqlar bilan bog'liq va ota-onalarga o'z farzandlarini tushunishlari hamda u bilan muloqot qilishlari uchun malakali ko'mak kerak bo'ladi. Bola uchun bunday uzoq muddat nutqiy tajriba to'plashi, so'zlarni tushunishni boshlashi va vaqti kelganda nutqdan oldin kerak bo'ladigan ekspressiv xususiyatlarga ega bo'lishi uchun kerak bo'ladi.

Masalan, ularga quyidagilar kiradi:

- Ko'z bilan aloqa;
- Jismoniy aloqa, masalan, tanasi bilan yaqinlik qilishi, quchoqlashi;
- Yuz ifodalari va imo-ishoralari;
- Ovoz berish, kulgi, qichqiriq;
- Narsa-buyumlarni olish va qaytarish;
- Biror kishining qo'lini ushlab yurish;
- Ko'rsatish;
- Bosh chayqash.

Ilk so'zlar

Balki o'zingiz allaqachon "Dada deb ayt" so'roviga javob olmagan holatga tushgandirsiz. Ilk so'zlar to'satdan va ongsiz ravishda keladi, shuning uchun, buvi yoki buvasiga farzandingiz qanchalik "dada" so'zini ayta olishini ko'rsatmoqchi bo'lganingizda, bu so'zni takrorlash qiyinchilik tug'diradi.

Ilk so'zlar qiziqarli va mazmun, mohiyatli bo'lishi kerak. Bu so'zlar kundalik hayotda eshitib qaytaradigan yoki labdan o'qiy oladigan so'zlar emas.

Ilk tilga olingan so'zlardan qanchalik xursand bo'lmaylik, bolani haddan ortiq e'tibor va maqtoqlar bilan qiynab qo'yish kerak emas. Chunki bola hali uning ilk so'zlari ota-onasi uchun qanchalik qimmatga ega ekanligi

tushunmaydi. Bolaga ota-onasi tomonidan bexos kelayotgan bosim tufayli, yangidan-yangi soʻzlarni aytib koʻrish oʻrniga, tushkunlikka tushib qolish ehtimoli yuqori. Albatta farzandingizning yutuqlaridan xursand boʻling, ammo oddiy xoldek qarang.

MASLAXAT

Ilk tilga olingan soʻzlar koʻpincha hayvonlar ovozigina taqlid boʻladi. Lekin bolangiz gapirayotgani qanchalik yoqimli tuyilmasin, ilk nutqiy rivojlanish jarayonida til boyligi faqat hayvonlar ovozigina taqlid boʻlib qolish xavfi mavjud. Farzandingizni qiziqtirishi mumkin boʻlgan bu kabi soʻzlardan boshqa yana bir muncha soʻzlar bor. Masalan, fonar (“yorugʻlik”), changyutgich (“changich”) yoki buvisining koʻzoynagi (ochki) (“oki”).

Ayrim bolalar maʼlum jabhada juda erta lugʻat boyligini kengaytiradilar: ular barcha uy hayvonlarining nomi, mashina markalarini va hafta kunlarini bimalol ayta oladilar. Eshitishida nuqsoni mavjud bolaning eshituvchi tenquridan koʻp narsani bilish holati kattalarni hayratga solish bilan bir qatorda, xotirjamlikka ham chorlaydi. Bola oʻzining bu kabi maxsus bilimlari evaziga katta eʼtiborga tushadi va uning yangi bilimlar olishga qiziqishi ortadi. Chunki bola erishgan har bir yutugʻi uchun turli koʻrinishdagi ragʻbatlantirish oladi. Asosan bir mavzu yuzasidan intensiv suhbat olib borish yaxshi. Ammo, bu suhbat davomida bolaning kundalik hayotda foydalanadigan soʻzlardan tashqari yangi soʻzlar bilan lugʻat boyligi oshayotgani yoki yoʻqligiga eʼtibor qarating. Maqsadga aniq yoʻnaltirilgan tarzda turli xil mavzularga kitob oʻqish yoki sayr qilish orqali qiziqting.

Taqlid qilish

Bolalar soʻzning maʼnosini tushungan taqdirdagina uni talaffuz qiladilar va qoʻllay oladilar. Lekin soʻzlarning maʼnosini aniq bilmay, maqsadsiz takror-takror talaffuz qilinadigan bosqichdan ham oʻtishlari zarur. Soʻz yoki gapning bir qismini maqsadsiz takrorlash uch bosqichda kechadi: dastlab vaqti vaqti bilan

Taqlid qilishning uch bosqichi mavjud.

alohida soʻzlar taqlid qilinadi. Keyingi bosqichda bolalar deyarli barcha gapdagi soʻz yoki soʻz birikmasini qiynalmay taqlid qiladilar.

Bu musiqali oʻyin davomidagi kuy yoki sherni taqlid qilish vaqti. Uchinchi bosqichda kamroq taqlid qilinadi. Toʻsatdan takrorlanish holatlari faqat alohida bir soʻzlar yoki bir gap boʻlaklarida kuzatiladi. Asosan bular bola bilmaydigan yoki hali tanishmagan soʻzlar boʻladi.

MISOL

Laylo oʻn bir oyligida ikkita KI ni olgan. Oʻn olti oylik paytida tushungan holda “bu yerda” soʻzini va toʻsatdan tushunmagan holda turli soʻz va soʻz birikmalariga taqlid qila boshladi. Ikki yoshga toʻlganida mustaqil, lekin hali uncha tushunmagan holda taqlid qilish bosqichida edi va taxminan uch yoshga toʻlganida uncha tanish boʻlmagan soʻzlar yoki gap boʻlaklariga taqlid qilar edi.

MASLAXAT

Dastlabki taqlidlar boshlangan vaqt uning faqatgina talaffuziga emas, balki urgʻu va nutqiy ohangiga ham eʼtibor qarating. Agar bola oʻylamay siz qanday aytayotgan boʻlsangiz, shunday taqlid qilayotgan boʻlsa, yaʼni, urgʻu va nutqiy ohangi xuddi siz aytganday takrorlasa, bu holat uning nutqiy rivojlanishidagi yutuq hisoblanadi.

Talaffuz shakllari

MISOL

Gulnora bir yoshligida miningit sabab karlikni ortirib oldi va bir yarim yil davomida KI oldi. Nutqiy rivojlanishning dastlabki bosqichida oʻzini “Nona” – deb chaqirardi, toʻrt yasharliligida “Gulnoa” – deb va faqat yana yarim yil oʻtgach, toʻliq “Gulnora” – deb chaqirishni boshladi.

MASLAXAT

Farzandingiz hali to'liq nutqni egallamagan bo'lsa, uning nutqiy yoshini doimo inobatga oling: uning birinchi aytgan so'zidan to hozirgi kungacha qancha vaqt o'tdi? Talaffuz eshitishda nuqson mavjudligi yoki mavjud emasligidan qat'iy nazar barcha bolalarda ko'p yillik tajriba orqali rivojlanishda davom etadi.

Bola rivojlanishining dastlabki bosqichidagi “gula”, “bui”, “nuy” tarzidagi nutqiy ko'rinish mutlaqo tabiiydir. Eshituvchi bolaning nutqi 5-6 yoshga to'lganida to'liq shakllanadi. Nutqiy ohangning osonroq “a, o, m, b” va qiyinroq “s, sh, k, r” ko'rinishlari mavjud. Bolalar qachon o'zlarining ilk so'zlarini tilga olishganlarida, deyarli hamma hali bu so'zlar to'liq talaffuz qilinmayotganini tushunadilar, shu sababli ham bolani faqat uning ota-onasi, aka-ukasi yoki opa-singlisi tushunadi. Bola katta bo'lgan sari uning lug'at boyligi ham oshib boradi va ular turli so'zlarni qo'shib ishlatishni boshlaydilar. Shunda, ko'pchilik ota-onalar bola bilan nutqning alohida so'zlaridan tashkil etilgan mashqlarni boshlash kerak yoki yo'qligi masalasida xavotirga tushadilar va ikkilanadilar.

**Hikoya qilish
vaqtida talaffuz
aniqligi kamayadi.**

Har bir so'z alohida talaffuz qilinganda, so'zlarni qo'shib, guruh qilib talaffuz qilingandan ko'ra aniqroq boladi. Agarda farzandingiz sizga to'satdan ko'plab so'zlarni xato ayta boshlasa, qandaydir voqeadan hayajonda sizga nimadir tushuntirishga harakat qilsa, bu oddiy xoldir. Siz bolani tushunishga va unga ko'maklashishga intilishingiz kerak.

**“Xatolar” rivojlanish
qadamlaridir.**

MASLAXAT

Farzandingiz to'liq va aniq talaffuz qila olayotgan alohida so'zlardan xursand bo'ling. Bola bu orqali aniq eshitayotgani va talaffuz qilishga harakatini ko'rsatadi. Faqat ota-onasigina emas, balki atrofdegilar ham bolani tushunadigan darajada nutqni egallashi uchun unga vaqt bering.

Nutq ohangi turli daraja va talaffuz qilinishiga qarab o'ziga xos shaklga ega ekanligi haqida o'ylab ko'ring. Bola ovoznı qanday eshıtisa, shunday talaffuz qiladi. Eshıtıshda nuqsonı mavjud bolalar hatto eshıtısh moslaması orqalı ham ilg'ashi qıyın bo'lgan tovushlar mavjud. Masalan, “s, sh, f, x”. Mos ravıshda bola ham bu kabi tovushlar ishtırokıda so'zlarnı talaffuz qılmaydı. Odatda mutaxassislar bolanını nutqıy rıvojanıshıda kerak bo'ladıgan, yuqorıda keltırılğan tovushlarnı ilg'aydıgan moslamalarnı ishlab chıqıshadı.

Nutqiy tovushlar qanday eshıtılsa, shunday talaffuz qılınadı.

Agar siz “farzandım o'z artikulyatsıyasını to'g'rilashda yordam kerakmı?”, yoki “tabııy rıvojanısh jarayonıdan o'tıshı kerakmı?” – degan savollar bilan ikkilanayotgan bo'lsangız, u holda dastlabkı nutqıy rıvojlantırısh mutaxassısı bilan maslahatlashıshıngız yoki logoped ko'rıgıga borıshıngız kerak. Bu mutaxassis eshıtıshda nuqsonı mavjud bolalar bilan tajrıbasıga ega ekanlıgı muhım.

Grammatıkanı shakllantırısh qonunları

MISOL

Ota supermarket kassası oldıda navbatda turıbtı, unıng uch yashar qızı Laylo esa aravacha ustıda turıb dadasıga “anavı yer bo'shroq” – demıoqchi.

To'rt yashar Kamol buvası bilan suratlı kitob o'qımoqda va “qarang, bolalar arg'imchoq uchıshıyaptı” – demıoqda.

Laylo eshıtıvchı bola, Kamol esa ikkıtı KI dan foydalanadı. Ikkalısi ham grammatıkanıng muhım qoidalarını bılıb olıshğan. Laylo ravıshnıng qıyosıy darajasını o'rganıb olğan. Kamroq, ko'proq, kattaroq kabi ravıshlarnı nutq faolıyatıda o'zıga moslashtırıb foydalanadı. Kamol esa ko'plik “-lar” qo'shımchasını bılıb olğan va turlı so'zlarga qo'shımoqda. Ikkalası ham

Bolalar til qoidalarını o'zlari uchun kashf qiladilar.

keyinchalik kattalar bu qoidalarini ular ishlatayotgandan ko'ra boshqacha qo'llashini ko'rgach, yangi yangi qoidalarini o'zlashtirishni boshlaydilar. Bu holat tabiiy, lekin anglanilmagan holda kechadi. Bolalarda kuzatiladigan bu kabi ko'rinish, ularning passiv taqlidi emas, balki jadal tus olgan jarayon ekanidan dalolat beradi. Shuning uchun, bolaga endi ikki, uch so'zni qo'shib gapirishni boshlagan payt, to'liq gaplarni talaffuz qilishga undamang.

**Ko'plab suhbat
ishtirokchilarining fikr-
mulohazalari bilan
almashiladigan muloqotlar**

Bolalar katta bo'lgan sari nutqiy tajriba ham oshadi va gapirishga bo'lgan ehtiyoj ham ortadi. Shu holatda siz uning nutqidagi grammatik xatolarni to'g'ri yo'nalishga solishingiz mumkin. Bu xatolarni to'g'rilashda, bola xato qilgan so'zni nutq jarayonida takror-takror ayting va to'g'ri ohang va urg'uni qattiqroq talaffuz qiling. Shu orqali bola qayerda xato qilganini va qay tarzda talaffuz qilinishi kerakligini tushunadi. Lekin bu holatni tez-tez takrorlashni maslahat bermaymiz. Chunki, bola nutqi xatolarni tuzatish maqsadida to'xtalisa, u diqqatini jamlayolmaydi. Tajribadan shuni ko'rishimiz mumkinki, maktabdagi o'qish va yozishni o'rgatishga mo'ljallangan darslar bolaning talaffuzi va grammatik bilimlarini sezilarli darajada oshiradi.

Agar siz nutqni shakllantirishda va grammatik bilimlarni egallashda farzandingizga alohida yordam qidirishda ikkilanayotgan bo'lsangiz, eshitishida nuqsoni mavjud bolalar bilan ishlash tajribasiga ega mutaxassis yoki logoped bilan maslahatlashishingiz mumkin.

Muloqotning paydo bo'lishi

Eshitish, lug'at boyligi, talaffuz va grammatika bilan bir qatorda bola nutqi qay tarzda ishlatayotgani ham muhim.

Har doim siz bola bilan muloqot qilish uchun aloqani o'rnatishga harakat qilayapsizmi yoki bolaning o'zida qiziqish bo'lib, muloqot qilishga

tashabbusni farzandingiz ko'rsatayaptimi yoki yo'qligini kuzating. Masalan, bola sizning oldingizga biror narsani olib kelib "qara" – degandek. Keyingi bosqichda bola nafaqat savol-javob qiladi, balki suhbat ishtirokchilarining fikr-mulohazalari bilan almashiladigan muloqotlarni boshlaydi. Masalan, ikki yoshli Anoraning oyisi bilan muloqoti kabi: "Ayiq va-va!" – "Qani ko'rsat-chi? Uning qayeri og'riyapti?" – "va-va qoyini" – "Ha, uning qorni og'riyaptimi? Dorilar solingan qutini olib kelaymi?".

**Bir mavzuga oid
ko'plab fikrlar bir-biri
bilan bog'lanadi.**

Rivojlanishning keyingi bosqichida bola bir mavzu yuzasidan bir necha fikrlarni o'ylay boshlaydi. Masalan, uch yashar Kamol allaqachon maktab partasi haqida orzu qiladi va akasi maktabdan kelganida: "Kamol ham katta bola. Kamol maktab. Ertaga maktab boradi!" – deydi.

Shuningdek, bu vaqt bolaning o'z kechinmalarini gapir beradigan vaqt.

Bolalar kundalik hayotda nimadir muhokama qilishni boshlasa, bu ularni qiynab qo'yishi mumkin, lekin, bu ular rivojlanishda katta yutuqlarga erishayotganlari va nutqiy sohada ham o'zlariga bo'lgan ishonch ortayotganini ko'rsatadi. Agar bolalar so'ralgan har bir savolga "Ha" – deb javob qaytaraversa, bu ko'pincha javobdan qochish harkati hisoblanadi. Chunki, bola unga aytilgan gapni to'liq tushunmaydi yoki aniqroq va to'liq javob qaytarish, ayniqsa, o'z fikrini jamlash ular uchun qiyinchilik tug'diradi. Tabiiyki, bunga bolaning xarakteri ham qo'shiladi. Munozaralarni muhokama qilish uchun, farzandlar mantiqiy asosni shakllantiradilar: "Men bu kiyimni kiymayman. Chunki, bu menga kerak emas". Yana bir misol: "Bahor fasli, Sanjarning tug'ilgan kuni yaqinlashayotgan payt u meni "Yo'q, meni mashinam senikidan tezroq, chunki mening mashinamda yozgi shinalar o'rnatilgan" – deb hayratga soldi".

Eshitishida nuqsoni mavjud bola rivojlanishining muhim qadamlaridan yana biri uning aytilgan nutqni qayta takrorlashni so'raydigan vaqtdir. Bunga sabab nutqni aniq tushunmaganligi yoki nutqda foydalanilgan so'zlar ma'nosi qiyinlik qilgan bo'lishi mumkin. Bu holatda kattalarning roli hal qiluvchi o'ringa ega: o'z farzandingizni tushunmagan bo'lsangiz, qayta so'rashdan tortinmang. Balki, siz "Endi men, sen nima xohlayotganingni

unchalik ham tushunmadim. Sen bilan ketishimni xohlayapsanmi?” – deb ayitishingizga to‘g‘ri kelar. Agar bola vaqti-vaqti bilan kattalarga ham qayta so‘rash

kerak bo‘lishini ko‘rsa, tabiiyki, unga ham bu holat kerak ekanligiga ishonch hosil qiladi. Keyinchalik, bolaning “Nima?”, “A?” – degan so‘rov ruhidagi so‘zlari “Iltimos, takrorlang” ko‘rinishiga o‘zgarishi kerak. Aniqlashtiruvchi savollar – aniqlashtiruvchi javoblarni talab qiladi. Eshitishida nuqsoni mavjud bolalarning rivojlanishdagi muhim qadam ularning nutq ma‘nosi qayta takrorlashni so‘rashi hisoblanadi. Masalan, “Ertaga kim keladi?”, “Keyin biz qayerga boramiz?” yoki “Dadam yana nimani sotib olishlari kerak?” Bola nimani tushunmagan bo‘lsa, shu orqali oydinlik kiritmoqchi bo‘ladi va savollariga aniq javob oladi.

Bolalar nafaqat nutqdan nimanidir tushunmaganligi va bu narsaga oydinlik kiritish uchungina emas, balki nutqda aytilganlarga qo‘shimcha ma‘lumot olish maqsadida ham qayta so‘raydilar. Masalan, onasi “Botir bugun kelmaydi” – deydi. Bola “Botir nimaga kelmaydi? U bugun qayerda?” – deb qayta so‘raydi.

Eshituvchi kattalar muloqoti jarayonida ham noaniqlik yoki tushunmovchilik paydo bo‘lsa, ular bu narsaga oydinlik kiritish maqsadida suhbatdoshidan qayta so‘raydilar. Farzandingizning nutqiy rivojlanishiga bo‘lgan diqqatidan qat‘iy nazar, yuqoridagi holatni e‘tibordan chetta qoldirmang. Shu kabi belgilarni hisobga olgan holda, farzandingizni kuzating va boshqalar bilan suhbat jarayonida nutqini takomillashtirishni talab qilmang. Hamma narsaning o‘z vaqti bor.

Maqsadga yo‘naltirilgan va anglangan holda qayta so‘rash, bolalarni boshqa narsalar qatori yaxshi xulq-atvorga o‘rgatadi.

Hatto kattalar muloqoti jarayonida ham tushunmovchiliklar yuzaga keladi.

3.2. Kundalik hayotda bolani rivojlantirish

Farzandingizni ovqatlantirganda, o'ynatganda, uxlatyotganda, yuvintirganda, umuman kundalik hayotdagi barcha holatlarda suhbatlashasiz! –shunday usul bilan eshituvchi va eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqi rivojlanadi. Mana shunday qilib, kundalik hayotdagi odatiy holatlar bolaning eshituv-nutqiy rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Ota-onalar kar bolalarning maktabgacha tarbiyasidagi uchta muhim dastlabki qoidani bilishlari kerak.

Birinchisi. Kar bolaning aqliy rivojlanish imkoniyatlari eshitadigan bolanikidan aslo kam emas. Yuqori darajada talabchanlik va malakali ta'lim bilan uyg'unlashgan muhabbat - shu imkoniyatlarni realizatsiyalash imkonini beradigan shart-sharoit shundan iborat. Muvaffaqiyatga ishonish, shu ishonchni bolada tarbiyalay olish – kar bolani baxtli qilish va o'z nuqsonini his qilmaslik, hech bo'lmaganda undan aziyat chekmaslikka yordam berishning muhim omili.

Ikkinchisi. Tarbiyaning umumiy masalalari, uning hissiyoti, xulqini tarbiyalash maxsus tarbiyaga qaraganda ikkinchi darajali emas, balki maxsus tarbiyaning asosini tashkil qiladi. Zero farzand, avvalo farzand, keyin esa kar. Buni unutmazlik lozim. Uning ma'naviy qiyofasi, uning shaxsini tarbiyalash – maxsus o'qitishning har bir vaziyatini belgilaydigan

asosiy jihat shu. Bunda kar bola xulqini tarbiyalashga uning eshitadigan tengdoshining xulqini tarbiyalash kabi yondashish zarur.

Uchinchisi. Bolani soqovlikdan asrab qolish, atrofdagilar bilan muloqotga o'rgatish uchun barcha vositalardan foydalanish kerak. Kar bolani o'qitishning (ota-onalar uchun) tobora samarali va qulay vositalardan biri daktil (barmoqlar) nutqi sanaladi. Kichik yoshdagi kar bolalarni o'qitishda undan keng foydalaniladi.

Agar farzandingiz shovqinlarning besabab chiqmasligini, ovozlar odamlarga tegishli ekanligini va nutq muhim ma'lumot yetkazishini bilsa, ularni tinglashga qiziqadi. Buning asosiy sharti shundaki, bola har doim to'g'ri sozlangan va normal ishlaydigan eshitish vositalarini yoki KI ni taqib yuradi va ular bilan uyg'unlashadi. Bolalar o'zlarining ilk eshitish reaksiyalarini aksariyat hollarda nutqqa emas, balki shovqinlarga nisbatan ko'rsatadilar.

MISOL

Sardor meningit sababli kar bo'lib qolgan. Uch oydan so'ng, bola 20 oyligida KI protezlangandan keyin ona quyidagilarni ma'lum qildi, shisha yig'ish idishida ilk yaqqol eshitish reaksiyalarini namoyish etayotganini aytadi: u har doim shishalarni teshikka tashlaydi va paydo bo'lgan baland ovozdan so'ng, har safar onasiga katta, hayratlanarli ko'zlar bilan qaraydi.

Shovqinlarni anglash

Bola o'zi chiqara oladigan shovqinlarning sababini aniqlay olishi, shovqinlarni anglashning eng oson yo'lidir. Agar buning iloji bo'lmasa, biz bolalarga nima eshitganlarini ko'rsatishimiz kerak: bola kvartirada avtomobilning baland shovqinini eshitadi, o'yinini to'xtadi va ko'zlarida savol bilan sizga qaraydi. Ota farzandiga o'girilib, uyning oldida axlat mashinasi borligini tushuntiradi, u bilan birga derazaga yaqinlashadi va ular birgalikda konteynerlarni bo'shatishini kuzatadilar. Yoki o'yin maydonchasi yaqinida qorayaloq baland ovoz bilan sayramoqda va

Bola o'zi uchun shovqinlarni kashf etishiga qo'yib bering.

hayratlanib qumloqdagi o'yinini to'xtatgan bolaga buvisi daraxt tepasida o'tirgan qora qushni ko'rsatmoqda.

Shuningdek, o'z-o'zidan rivojlanib boruvchi holatlar ham mavjud, masalan, kundalik hayotda bolaning qadamlari eshitish taassurotlariga aylanishi mumkin. Shovqin dunyosini ochish bosqichida bo'lgan bolalar ko'pincha shag'al yoki quruq barglar ustida yurib e'tibor bilan eshitishga harakat qiladi. 6-yoshli Lola bir qancha yillar o'tib, o'zining tuflisini "taq-taq tufli" deb nomladi, chunki yoshligida eshitish qurilmasi qo'yilgandan so'ng, ilk marta harakatlanganda chiqqan tovushdan judayam hayratlangan edi. Bilasizmi, bolalarga maxsus shovqin chiqaruvchi o'yinchoqlar olib berish kerak emas. Tabiiyki, har qanday bola tovush chiqaradigan o'yinchoqni o'ynab mazza qiladi, ammo eshitishni rivojlantirishda bu narsalar muhim ahamiyat kasb etmaydi.

MASLAXAT

Kundalik hayotda farzandingiz tovushlar va ularning sabablarini o'zi uchun kashf etib boshlaganida, boshqalarga nisbatan ko'proq uyingizga keladigan mehmonlardan eshik qo'ng'irog'ini uch marta bosishlarini so'rang. Agar farzandingiz nimadir bilan mashg'ul bo'lib turganida, bitta qisqa qo'ng'iroq quloqdan osongina o'tib ketishi mumkin; agar qo'ng'iroq uch marta eshitilsa, bola unga e'tibor beradi va qiziqish bilan siz bilan eshikka boradi. O'z-o'zidan, eshik qo'ng'irog'i bilan tanishish "Qara-chi" kabi sevimli o'yinni yaratishi mumkin: kimdir tashqarida bola bilan turadi va qo'ng'iroqni chaladi, ikkinchisi eshikni ochadi va aksincha.

Ko'plab videoroliklarda taklif etilayotgan goh u. goh bu tovush chiqaradigan o'yinchoqlar amalda uzoq vaqt bola e'tiborini o'ziga qarata olmaydi - odatda, eshitish taassurotlari faqatgina qisqa vaqt ichida bola e'tiborini tortadigan, ammo kelajakda uni qiziqitirmaydigan rag'bat hisoblanadi. Bu ona va bola o'rtasida haqiqiy ma'lumot almashinuviga olib kelmaydi, vaziyatlar ko'pincha hayajonli ta'sir ko'rsatadi, chunki o'yinchoqlar bilan birga formatlar ham tez-tez o'zgaradi. Shuning uchun

vaziyat buziladi va ongli ravishda eshitishni o'rganish imkoniyati yo'qoladi".

MISOL

Lutfullo 1 yoshu 2 oylik, yerda o'tirib, o'yinchoq oshxona jihozlarini o'rganmoqda. U kichik kostryulkalarni goh ochib, goh yopmoqda, ulardan biriga kashtanni tashlamoqda va yana ularni silkitmoqda, kichik osh qoshig'i bilan gilam va kastryulga urmoqda. Onasi yonida otiribdi lekin uning harakatlariga aralashmaydi va farzandi bilan faqat u kastryul qopqog'ini berishni xohlaganida gaplashadi.

Ushbu o'yin orqali Lutfullo keng qamrovli eshitish tajribasiga ega bo'ladi: "men kashtanni kastryulga qo'yganimga va keyin uni silkitganimga, agar kashtanni gilamga to'kib tashlasam, kastryul ustiga qopqog'ini tashlasam yoki osh qoshiq bilan plastik likopchani, kastryulni yohud gilamni taqillatib qo'ysam ular qanday tovush chiqaradi?" bola o'zining harakatlarini, uning yoshidagi barcha bolalar kabi, doimo takrorlar ekan, shovqinlar ham takrorlanadi. Eng muhimi, ushbu shovqinlarni bolaning o'zi chiqarishidir. Shu orqali bola nima qanday tovush chiqarishini bilib oladi.

Og'zaki izohlar birinchi navbatda shovqinlarni to'smasligi kerak.

Bundan tashqari, u shovqinli o'yinchoqlarini ishlatganda tez-tez uchraydigan holat bu bolaning tovushlarning asl mohiyatini o'rganmasligidir. Agar u keyinchalik oshxonadan shunga o'xshash shovqinlarni eshitsu, u boshqa xonada bo'lsa ham, hech kimni ko'rmasa ham, oshxonada kimdir ishlayotganini biladi va tovushlar orqali "men yolg'iz emasman" degan muhim ma'lumotni oladi. Bizning misolimizda onasi Lutfullo bilan ko'p gaplashish muhimligini biladi.

Shunga qaramay, Lutfulloning onasi bu vaziyatda unga narsalarni va ular bilan bog'liq shovqinlarni yetarlicha o'rganish imkoniyatini berish uchun bir chetga o'tadi. Misol uchun, "Sen ovqatni yaxshi tayyorlay olasan?"

Kastryluni yopa olasanmi? Ehtiyot bo'l, kastrul issiq!" kabi so'zlar bilan Lutfulloning onasi tovushlarni to'sib qo'ygan bolardi va Lutfullo bu vaziyatda uning ovozigga e'tibor bermasligi mumkin edi, chunki u o'z harakatlariga chuqur kirishgan bo'lardi. U onasiga buyumlarni berib o'zaro muloqot qilishga tayyor ekanligini ko'rsatgandan so'ng, ko'z bilan aloqa o'rnatadi va aloqa vokalizatsiyasini chiqarish orqali onasi u bilan gaplasha boshlaydi. Olti oy o'tgach, tabiiyki, ikkalasi ham ovqat pishirishda ko'proq gapirishadi, chunki shovqinlarni o'rganish endi birinchi o'rinda turmaydi.

**Kundalik hayotimizdagi
tovushlar o'yinchoqlardan
ko'ra muhimroqdir.**

MASLAXAT

Farzandingiz allaqachon turli xil narsalarni qanday qilib olib tashlashni biladigan yoshda bo'lsa, unga mustaqil ravishda o'rganishi mumkin bo'lgan oshxona shkafining pastki qutisini taqdim qiling. Shu bilan birga, turli xil shovqinlarni keltirib chiqaradigan turli xil narsalar mavjudligiga e'tibor bering: ko'pirtirish uchun gultoj, kastrulning metall qopqog'i, yog'och osh qoshig'i yoki taxta, choy qoshiq, muzlatish uchun katta va kichik qopqoqli idishlar, oshxonani tozalash lattasi. Bola ko'pirtirish uchun ishlatiladigan gultoj yerga tushib ketganida yoki undan foydalanilish vaqtida chiqayotgan o'ziga xos ovozni eshitadi.

Bolangizning e'tiborini sokin tovushlarga tortishdan yoki masalan, qo'g'irchog'ing uhlamoqda, men

**Sokin tovushlar va sokinlikni
eshitish ham muhim.**

senga bir sirni aytishim kerak tarzida u bilan shivirlashishdan qo'rqmang. Agar doimo bola e'tiborini tortadigan tovushlarga e'tibor qaratsak, ular pastroq tovushlarga e'tibor qaratishga o'rganishmaydi. Misol uchun, agar sizning farzandingiz faqat baland ovozlarga e'tibor qaratadigan bo'lsa ham, kechqurun bolalar soatini uyushtiring. Bu, albatta, faqat bola uxlab

qolishidan biroz oldin eshitish vositalarini olib tashlaganingizda foyda beradi.

Farzandingiz tovushlarga kam e'tibor qaratayotgan bo'lsa, siz qo'shimcha ravishda kundalik hayotdagi tovushlarga bolaning e'tiborini "eshit" harakati orqali qaratishingiz mumkin (barmog'ingizni qulog'ingizga qo'ygan holda).

Kundalik hayotning akustik dunyosini o'rganish uchun oddiy musiqa asboblari bilan boshlang'ich tajribalar va qo'shiqlar, oyatlar va barmoq o'yinlari bilan o'zaro ta'sirlar mos keladi. Eng boshidanoq, rivojlanish stimleavingiga e'tibor hali ham bola bilan muloqotda.

MASLAXAT

Eshitish rivojlanishining dastlabki bosqichida tovushlarni qo'shimcha tarzda verbalizatsiya qilinganda aniqroq eshitiladi: "Din don kim kelyabti?" (eshik qo'ng'irog'i), "Drrr – makaronlar tayyor!" (oshxona budilnigi). Bundan tashqari, bolalar ko'pincha o'z-o'zidan tovushlarga taqlid qilishadi. Shovqin nutqni to'sib qo'ymasligi muhim; faqat shovqin eshitilgan vaqtda gapirish maqsadga muvofiq.

Har qanday inson uchun akustik jihatdan yaxshi eshitish muhiti mavjudligi muvaffaqiyatli va murakkab bo'lmagan nutq aloqasi uchun asosiy shartdir. Tabiiyki, eshitish in'ikosini murakkablashtiradigan narsalarga - fon shovqinlariga, ovozlarga yoki musiqaga ta'sir qilish har doim ham mumkin emas. Farzandingiz bilan birgalikda nimadir qilayotganingizda, birga kitob mutoala qilayotgan yoki birga ovqat tayyorlayotgan vaqtingizda, ikkinchi darajadagi, siz va bolangiz o'rtasidagi muloqotga halaqit berishi mumkin bo'lgan, ko'chadan kelayotgan kuchli shovqin yoki kir yuvish mashinasining shovqinini kamaytirishga harakat qiling. Eshitishida nuqsoni mavjud bolalar uchun eshituvchi tenqurlariga nisbatan, salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, ularga keraksiz bo'lgan shovqinlarni, eshitish moslamasi yoki KI orqali bema'lol gaplashayotganiga qaramay, taqsimlash bir muncha qiyinchilik tug'diradi.

Salbiy ta'sir ko'rsatayotgan shovqinlarni kamaytirish kerak.

Shuning uchun uyda yoki bog'chada binoning akustikasiga, shovqinning qanchalik darajada kirish, kirmasligiga katta e'tibor qaratilgani.

MISOL

Farruxning bobosi oshxonada radio tinglab, kechki ovqat tayyorlayapti. Uch yoshli Farrux biroz vaqt o'tgach, bobosi nima qilayotganiga qiziqib, oshxona tomon yo'l oldi. Shu sabab bobosi radioni o'chiradi. Farrux bilan suhbatlashadi va uni o'zi mashg'ul bo'lgan ish sur'atiga qo'shadi. Bobosi qoshiq qidirib shovqin solayotgan bola bilan suhbatini to'xtatadi va biroz kutib turadi.

Kundalik hayotdagi marosimlar

"Bolalar turli marosimlarni kundalik hayotda o'zini qulay his etishi uchungina emas. balki o'zlarini isloh qilishlari uchun ham yaxshi ko'radilar. Marosimlar bolalarda o'zlariga bo'lgan ishonch, umumiylik va himoyalanganlik tuyg'ularini uyg'otadi."

Emizaklik va kichik yoshdagi bolalarning kundalik hayoti doimo takrorlanib turuvchi voqealardan tashkil topgan. Eshitishida nuqsoni mavjud bo'lgan bolaning nutqiy rivojlanishida juda muhim hisoblanadigan dastlabki so'zlar mana shunday takroriy marosimlar sabab yuzaga keladi, chunki, bola bir voqea ketidan qaysinisi kelishini yoddan biladi, takroriy marosimlar nutqi ham takroriy bo'lgani uchun uni anglash va o'zlashtirish qiyinchilik tug'dirmaydi. Cho'miltirish, beshikka boylash, kiyintirish va ovqatlantirish chog'ida bir xil mavzudagi muloqot amalga oshiriladi. Bundan tashqari siz har kuni bir xil gaplarni gapirishga e'tibor qaratmang. Aks holda, muloqot notabiylashib, tasodifiyligi kamayadi.

MASLAXAT

Farzandlaringiz dasturxon yozishda ko'maklashishga intilishadimi? Oila a'zolarining ismi yozilgan oddiy kartochkalardan foydalaning. Ismlar yozilgan kartochkalarni odatda kim qayerda o'tirsa, o'sha yerga tegishli ism yozilgan kartochkani qo'ying. Bu orqali farzandingiz yozilgan yozuvlarni anglash tezligi ortadi.

Oilaviy ovqatlanishni odatiy soʻzlar bilan yoki ovqatlanishni boshlash va tugatishdagi oʻqiladigan duolar bolaning birgalikdagi talaffuziga stimull beradi. Agar siz oilaviy tannavul vaqtida ovqatni alohida idishlarda suzadigan boʻlsangiz, oʻz-oʻzidan katta muloqot paydo boʻladi. Masalan, “Guruch yeysanmi?”, “Kim qoshimcha ovqat xohlaydi?”, “Iltimos, menga salatni uzatib yubor!” kabi.

Uy sharoitida birga bajariladigan ishlar ichidan koʻp miqdordagi ogʻzaki nutqni talab etadigan bu oilaviy tanavvul va dasturxon tuzashdir. Bu

ishlarni birgalikda vaqti-vaqti bilan qilib turib, bu shunga arziydi. Hech qaysi stimull beruvchi oʻyinlar bunday muloqot qurish uchun sabablar bermaydi va lugʻat boyligini (kesmoq, qovurmoq, pishirmoq, qaynatmoq, aylantirmoq, aralash-tirmoq, tozalamoq, boʻlmoq...) kabi feʻllar, (yangi, katta, kichik, oʻtkir, shirin, achchiq, yaxshi, yomon...) kabi sifatlar, (- (usti)da, -(ichi)da, tepasida) kabi koʻmakchilar va (koʻkatlar va ziravorlar, oziq-ovqat mahsulotlari, oshxona jihozlari) kabi otlar bilan toʻldiradi.

Uy sharoitidagi boshqa ishlar, masalan, xonalarni tozalash, kir va idish yuvish mashinalaridan foydalanish kabi ishlar bolalarni hayratga soladi va turli shovqinlarni oʻzlashtirishda koʻmaklashadi. Farzandingiz bilan birgalikda idishlarni shkafga taxlang, xonalarni tozalash vaqtida changyutgichni oʻchirib yoqishni unga qoʻyib bering yoki chelakka

suv olganingizda uni chaqiring: bola chelak yengil va suv olingandan soʻng ogʻirlashganini anglaydi. Suv toʻklib ketmasligiga eʼtibor bering. Keyingi tozalash ishlarida hamma yoq toza boʻlishi uchun “tepasida, ostida, ortida, oldida” tozalash kerak va bola bu kabi soʻzlarni oʻzi ham qoʻllay boshlaydi.

Kundalik hayot marosimlariga har kunlik kechki marosim ham kiradi. Bugun kun soz oʻtganligi haqidagi qisqa suhbat, uxlashdan oldingi ertak yoki yoqimli musiqa yana bir kunni yakunlaydi. Farzandingiz kechga kelib charchagani haqida oʻylang. Suratli rasmlar va

Birgalikdagi ovqat tayyorlash, nutqiy aktivlik uchun sabab boʻladi.

Kiyimlarni taxlash va xonalarni tozalash kabi yumushlar nutqiy takrorlash uchun koʻplab imkoniyatlar yaratadi.

Kechki marosimlar kunni yakunlaydi.

qiziqarli hikoyalar bola rivojlanishida muhim ifoda kasb etadi. Shuning uchun kechki kitob mutoalasidan tashqari, kunduzi kun davomida ham bunga vaqt ajrating.

MASLAXAT

Farzandingiz xonasida kichik bir lampani har doim yoqiq holda qoldiring. Eshitishida nuqsoni mavjud bolalar kechasi uyg'onib ketishgan vaqt, ko'zi, quloqlari bilan qorong'u xonada nima bo'layotganini tushunmay xavotirga tushadilar.

Kalendar orqali aniqlash

Nutqni anglash qobiliyati hali to'liq rivojlanmagan bolalar kundalik hayotda o'zlari tushunmaydigan yoki anglashlari qiyinchilik tug'diradigan narsalar bilan to'qnash kelishganida, bu holat ularni hayratga solish bilan bir qatorda g'azablantiradi ham. Masalan, onasi faqat dam olish kunlari sumkani nega shkaf ortiga joylashini bola tushunmaydi.

**Suratli kun rejasi
bolalarning tushunishiga
ko'maklashadi.**

taxtali kalendarga suratlarni joylashtirishingiz mumkin. Ko'pchilik oilalarda bu kabi kalendarlar kundalik hayotning bir bo'lagi bo'lib qolgan. Misol uchun, har kuni ertalab, dumaloq shakldagi magnit surib qo'yiladi va barchaga bugun kun davomida nima qilish kerakligi oydinlashadi. Po'kak taxtali kalendarning asosiy qulayliklaridan biri shuki, unda siz har bir kun tongi, kunning ikkinchi yarmi uchun tegishli bo'lgan suratlarni joylashingiz mumkin, yoki haftalik kalendarlarda alohida kun uchun birlashtirilgan suratlar qo'yishingiz mumkin. Agar kunning ikkinchi yarimi uchun mo'ljallangan

**Kalendarlar vaqt
tushunchasini anglashda
ko'maklashadi.**

Bu holatda yosh bolalar kalendar ko'maklashadi va bolada o'ziga bo'lgan ishonch tuyg'usini kuchaytiradi. Siz Shmod-Javanini tuzib chiqqan kun tartibidan foydalanib, po'kak yozuv katakchada buvisining surati bo'lsa, bu kechqurun mehmon kelishini anglatadi. Agar kalendar hafta kunlarining har birida, dam olish kunlaridan tashqari,

bogʻchani kichik surati boʻlsa, bola nima uchun dam olish kunlari uning sumkasi shkafda qolishini tushunadi. Kunlik rejadan bola ikki yoshga toʻlishidan boshlab foydalanish mumkin. Agar bir necha hafta oʻtgan boʻlsa ham, bolaning kalendarga boʻlgan qiziqishi uygʻonmasa, bu ishni vaqtinchalik toʻxtatsangiz va keyinroq yana qayta boshlasangiz ham boʻladi.

Hafta kunlarini koʻrsatadigan kalendar bilan kecha, bugun va indinga kabi vaqt oraliqlari anglashiladi. Agar kalendar haftaning oxiridagi kun toʻrt surati, Qorbobo yoki sayohat bilan bogʻliq boʻlgan chamadon surati bilan belgilangan boʻlsa, bola hafta oxirida uni kutib turgan voqeadan hayajonga tushadi va oʻsha kun kelgunicha necha kun va tun oʻtishini oʻzicha hisoblab chiqadi.

MISOL

Yangi yil kalendari bolalar uchun misli koʻrilmagan darajada qiziq tuyiladi, chunki, ular keyingi katakchada nima berkitilganiga qiziqadilar. Shu bilan bir qatorda bu holat ularning sabrlarini sinaydi. Shunday qilib, ikki yashar Sabina har kuni onasining “Har kun faqat bitta katakni ochish mumkin. Yoʻq, bunga tegma, kunda bir marta!” – degan soʻzlarini eshitadi. Toʻrtinchi kuni esa, uning birinchi tilga olgan soʻzlari “ochish” va “bitta” soʻzlarini aytadi.

Allaqachon birinchi soʻzlarini tilga olgan kattaroq yoshdagi bolalar uchun esa, ichida har bir oy kunlariga alohida boʻlimi mavjud boʻlgan ofis kalendarlari qulaydir. Bu holatda bolaga maʼlumot kichik suratlar yoki turli yozuvlar orqali yetkaziladi. Bu ilk soʻzlarini aytgan bolalar uchun bugun yoki keyingi hafta nima ularni kutayotganini bilish uchun katta motivatsiya beradi.

Tushunishdan taʼrifga qadar

Nutqiy rivojlanish rivojlanishning boshqa sohalar bilan ham chambarchas bogʻliq.

“Aslida nutqni egallashdan avval, bolalar uchun dunyo haqida amaldagi bilimlar kerak. Bu bilimlar ularga nutq bilan birga oladigan bilimlar orqali

farqni ko'rsatib beradigan semantik maqsadlarni ko'rsatadi." (Bruner 1927, 27)

Semantik maqsadlar deyilganda nutq mazmuni va mohiyati nazarda tutilmoqda. O'n to'rt oylik bola daraxt ustunini ushlab ko'rganida "baland, qattiq, g'adir-budur, yo'g'on" kabi so'zlarni hali o'zlashtirmasdan turib, bu so'zlar kasb etadigan ma'noni o'zi uchun kashf qiladi. Agar bola vaqti-vaqti bilan bu tajribani turli ko'rinishda takrorlashni boshlasa va shu mavzudagi kattalar suhbatini tinglasa, keyinchalik bu so'zlarni uning o'zi anglaydi va qo'llashni boshlaydi. Bu holatda suratli kitoblar, masalan, daraxt surati, yuqorida keltirilgan tajribaning o'rnini bosa olmaydi.

Dunyo barcha sezgi organlari orqali qabul qilinadi.

MISOL

Rustam, Daun sindiromi bilan kasallangan eshitishida nuqsoni mavjud bola. U xonadan xonaga o'tish maqsadida shkafga kirib, u yerda dadasining oyoq kiyimini topib oladi va birinchi marta "katta" so'zini tilga oladi. Bunga uning avvaldan katta va kichik o'rtasidagi farqni ko'rib, shu haqida kattalardan ham eshitgani asos bo'ldi.

Eshitishida nuqsoni mavjud bola uchun kundalik hayotda kimdir bilan yaqin aloqa va muloqot umumiy rivojlanishda katta ahamiyat kasb etadi. Lekin vaqti-vaqti bilan farzandingiz o'zi yolg'iz qolishi uchun ham vaqt talab etiladi. Ko'pincha kimdir ko'magida intensiv shug'ullangan bolalarda yolg'iz o'zi hech narsa qilaolmaslik muammosi kelib chiqadi.

Yolg'iz, o'zi bilan o'zi o'ynash ham juda muhim.

Chunki, bola yolg'iz o'zi shug'ullanish tajribasiga ega emas. U har doim kimningdir ko'magiga muhtoj. Shuning uchun, agarda sizga tanaffus kerak bo'lsa yoki boshqa ish qilishingiz kerak bo'lsa, bolani tark etishingiz mumkin. Bu holat uning rivojlanishiga hech qanday zarar yetkazmaydi, aksincha, ko'maklashadi. Bu vaqtda o'rganilgan bilim va tajribalar ildiz otadi, shuningdek, mustahkamlanadi. Eshituv to'xtashlari va shug'ullanishni chetga surish biroz dam olish va ishlatilgan quvvatni tiklash

uchun juda muhim hisoblanadi. Kundalik hayot eshituvchi bolaga nisbatan eshishda nuqsoni mavjud bolalarni ko'proq zo'riqtiradi. Chunki, ular muloqotda ishtirok etishlari yoki oddiygina nimadir eshishlari uchun juda katta konsentratsiyani talab qiladi. Bola yolg'iz o'ynaganida kerakli, muhim malakalarga ega bo'ladi. Kichik muammolarni hal etishda uning o'zi yechim topishi kerak. Balki farzandingiz yolg'iz o'zi hech kimning yordamisiz ko'chada nimadir qilayotganini tushunish sizga taskin berar. Shunday holatlarda bola nutqiy rivojlanishda katta yutuqlarga erishadi. Ehtimol, bola ko'chada o'yin jarayonida toshlarni chelakka yig'ib, uni ag'darayotgan va shu jarayonni qaytarish bilan mashg'uldir. Eshishdagi "katta toshlar chelakdan tushganda, kichigiga qaraganda qattiqroq ovoz chiqarmoqda" kabi tasurotlardan tashqari qo'li bilan ushlab ko'rib toshlar o'rtasidagi farqni anglaydi, to'la va bo'sh chelakni ajrata oladi va chelak ichidagi toshlar og'ir bo'lishiga qaramay yugurish vaqtida to'kib yubormaslik, belgilangan manzilga olib borishi uchun diqqatini jamlaydi. Faqat shunday, kundalik hayotda boshidan kechiradigan, barcha sezgi organlari bilan aloqada bo'ladigan voqealar orqali bola nutqni tushuna boshlaydi va o'z nutqiga ham ega bo'ladi.

MASLAXAT

Agar farzandingizni u bilan birgalikda shug'ullanish uchun motivatsiya bermoqchi bo'lsangiz, buni boshlash kerak xolos. Farzandingiz nimanidir qilayotganingizni ko'rsa, kattalarga taqlid qilish va o'zining qiziquvchanligi sabab olingizga uning o'zi keladi va siz bilan birgalikda bu ishni davom ettirish istagida bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, rivojlanishni rag'batlantiruvchi holatlar kundalik hayotda ko'plab uchraydi. Kun davomidagi maxsus darslar bola rivojlanishiga bu kabi intensivlik, impuls va rivojlanishdagi rag'batlantirishlarni bermaydi. Bundan tashqari, oldindan rejalashtirilgan bu kabi darslar kamdan kam hollarda bolani qiziqtiradi. Ehtimol, bola kundalik darslar vaqtida ko'chadagi tenqurlari bilan

**Uyda rivojlanishni
rag'batlantirish uchun
darslar o'tkazmang.**

o'yinni afzal ko'rar. Lekin bolaga ota-onasi bilan birgalikdagi darslarning keragi yo'q degani emas. Kundalik hayotda vaqti-vaqti bilan ota-onalar farzandiga bo'lgan e'tibori susaymasligi, o'z farzandi bilan turli mavzulardagi mashg'ulotlar bilan shug'ullanishlari muhim.

Bu bo'lim oxirida kundalik aloqa vositalari bo'lgan telefon, televizor va shaxsiy kompyuterlar bilan muomalaga tegishli turli fikr-mulohazalar keltirilgan.

TELEFON, TELEVIZOR VA SHAXSIY KOMPYUTER

Telefon

Farzandingiz mamnuniyat bilan o'yinchoq telefonni qulog'iga olib borib nimadir deyaptimi? Sizga qong'iroq qilishgan vaqt u yugurib borayaptimi? Yoki bosish mumkin bo'lgan tugmalarini bosayaptimi? Ko'pincha nima sababdan bolalar telefon deb “aqlan ozgudek” holatga

Bolalar telefon orqali muloqotga erta taqlid qiladilar.

tushadilar? Bu hammasi oddiy: ota-onalar telefonlari qachon chaqirsa, o'sha zahoti uni qo'lga oladilar yoki undan ko'plab soat foydalanadilar. Farzandingizning o'yinchoq telefon orqali muloqotiga

qiziqishdan foydalanib qoling. Ko'pincha bolalar hali gapirishni bilmasalar ham, telefon orqali ota-onasi qay tarzda gaplashsa, ularga taqlidni ko'rsatadi. Bu taqlid haqiqiydek eshitiladi va keyingi nutqiy rivojlanish jarayoniga ijobiy taxminni yuzaga keltiradi. Chunki, bu bola ota-onasining telefon orqali suhbatini aniq eshitadi va ularga nutqiy ohang, hamda nutqiy urg'ularini joy-joyiga qo'yib taqlid qila olishini ko'rsatadi. Bunday o'yinlar davomida bolalar o'zlarinig birinchi “allo” larini aytgan holatlar kam emas. Tugmalarni bosish vaqtida ular raqamlarni juda yaxshi qaytaradilar: “Bir, ikki, uch, to'rt... Allo, dada!”

Eshtishida nuqsoni mavjud bolalar eshituvchi bolalarga nisbatan telefon orqali suhbat qurishlari bir muncha mushkul, chunki, ular faqat nutqning o'zini eshitadilar va mimika, lablar harakati, imo-ishora yoki suhbat holati ko'rinishidagi qo'shimcha ma'lumotlarni olmaydilar. Telefon orqali eshitilayotgan nutq sifati tabiiy aloqadagi nutqqa nisbatan past bo'ladi.

MISOL

Ikki yashar Lobar telefon ovoz berganida ko'pincha birinchi bo'lib uning oldiga keladi va onasining "Bobong qo'ng'iroq qilayapti" – degan nutqini telefon ishlash qoidasi va bobosini ko'rmaytгани sababli tushunmaydi. Qizning ota-onasi bobosining suratini telefonga joylashgach, u bobosi qo'ng'iroq qilayotganini angelaydi.

Bu holatda bola turli ovozlarni tinglaydi va o'zi hech kimning ko'magisiz, kimdir tomonidan bosim his qilmagan holda nutqda aytilgan matn mazmunini anglashga harakat qiladi. Shuningdek, bu yerda xato aytib, uyalib qolish xavfi yo'q, chunki bola gapirishining hojati ham kerak emas.

**Telefon orqali muloqotni
axborot xizmatlari bilan
tayyorlash.**

1990-yildan boshlab eshitish texnikalari rivoji bugungi kunda kar bolalarning KI orqali telefonda muloqot qilishlariga imkon yaratdi. Bundan tashqari Skype, elektron pochta va SMS lar nuqsoni mavjud odamlar uchun tez va qulay aloqa vositasiga aylangan; qaysidir odam qachon va qayerda bo'lishidan qat'iy nazar agar uning smart telefoni bo'lsa, uni topish va muloqot qilish mumkin.

MASLAXAT

Ko'plab eshitishda nuqsoni mavjud bolalar telefon orqali muloqotni, telefonning baland ovoz tizimi yoqilganda yaxshiroq tushunadilar. Bundan tashqari kattalar ham bu muloqotni tinglash va bola xato qilgan joyida to'g'rilash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Televizor va shaxsiy kompyuter

Bolalar televizor tomosha qilayotgan payt, u orqali gapirishni o'rganmaydilar, chunki muloqot qilishning iloji yo'q. Shuningdek, ikkinchi til sifatida, chet tillarini o'rganishda ham qo'l kelmaydi. Agar uyda kun davomida ikkinchi plandagi orqa ovoz misolida ishlab turadigan bo'lsa, bu

nutq rivojlanishini susaytiradi: orqa fondagi televizor ovozi sabab otanasi, aka-ukasi, opa-singlisi yoki do'stlari bilan muloqotda bola

ularni to'lig'icha anglamaydi va ortiqcha taranglikni keltirib chiqaradi. Doimiy faoliyatda bo'lgan televizor bolaning nutqiy rivojlanishiga yordam bermaydi, aksincha, qiyinchiliklar tug'diradi.

Televizor nutq rivojlanishiga imkon yaratmaydi.

Televizor bolaga javob qaytarmaydi:

- U eshitmaydi.
- U kulmaydi.
- U javob qaytarmaydi.
- Uning jaxli chiqmaydi.
- U maqtov aytmaydi.

Bularga qo'shimcha qilib, bolalarning televizorda eshitayotgan turli gaplarni, iboralar va qo'shma gaplarni tushunmay, uning faqat suratlarini tomosha qilishini hisobga olsak, bola uchun nutq ikkinchi darajaga tushib qoladi. Nutqqa qaratilgan diqqat stimulyolmagach sustlashadi.

Televizor nutqqa qaratilgan diqqatni susaytiradi.

Boshqa tarafdin televizor har bir oilaning kundalik hayotdagi ajralmas bir bo'lagi. Bolalarga to'g'ri keladigan filmlar, bolalarga tanaffus qilishlari uchun kerak bo'lishi mumkin. Teledasturlarni maqsadga yo'naltirilgan holda tanlang, ammo DVD disklar ulardanda samaraliroqdir. Bu kabi takroriy ko'rsatuvlar ko'pchilik bolalarga manzur keladi va vaqt o'tishi

bilan ko'rsatuv matni ham tushunarli bo'lishni boshlaydi. Farzandingizga to'g'ri keladigan mavzudagi ko'rsatuvlarni tanlayotganingizda, uning nutqi ham tushunarli

CD, DVD va kitoblarni bir-biri bilan qo'shib, navbatm-navbat foydalaning.

ekanligiga e'tibor qaring. Ba'zan multfilmlar qahramonlarining nutqi ikkinchi plandagi musiqa bilan qorishib, tushunarsiz holda bo'ladi.

Ta'lim beruvchi kompyuter dasturlari, muayyan tajribaning o'rnini bosmaydi.

Audio moslamalar bilan ishlashning dastlabki qadamlardan biri CD diskklarga yozilgan turli hayvonlar ovozi, har xil hikoyalar va umuman bola uchun qiziq tuyilishi mumkin bo'lgan narsalar bilan ishlashdir. Bolalar bilan CD va DVD diskklarga yozilgan turli hikoyalar bilan

shug'ullanish bola uchun juda qiziq tuyiladi.

Kompyuter bugungi kunda har bir oilaning kundalik aloqa vositasiga aylangan va deyarli barcha internet tarmog'iga ulangan. Allaqachon ikki yashar bolakaylar planshet ekranidagi sensorlarni bosganida ekrandagi suratlar o'zgarishidan hayratlanadlar, uch, to'rt yasharlari esa bemaolol kompyuter sichqonchasi bilan ishlashni bilishadi. Turli yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan nutqni rivojlantiruvchi maxsus kompyuter dasturlari mavjud. Kichik yoshdagi eshtishida nuqsoni mavjud bolalar nutqini stimullash uchun ularga kompyuter dasturlari keraksiz va maqsadga muvofiq emas. Katta yoshdagi bu borada tajribaga ega bo'lgan bolalar uchun kompyuterdagi hayvon ovozlarini o'rganish o'yiniga ruxsat berishingiz mumkin. Masalan, bolalar fermada yoki hayvonot bog'ida kuzatgan hayvonlarining, sigir, ot, uy hayvonlari va sh.k.larning surati tushirilgan kompyuter dasturidan foydalanish jarayonida hayotda o'z ko'zi bilan ko'rgan va olgan taasurotlarini kompyuter dasturi bilan qorishtiradi va yakunda katta natijalarga erishadi. Eng zo'r deb tan olingan shu kabi kompyuter dasturlari eshitishda nuqsoni mavjud bo'lgan bola rivojlanish jarayonining asosiy qismi emas, balki ikkinchi darajadagi, qo'shimcha yordam beruvchi qismi hisoblanadi. Hozirgi kunda katta yoshdagi bolalar uchun shaxsiy kompyuter o'yinlari kundalik hayot tarziga aylangan va shuning uchun ularni sinchikovlik bilan tekshirish va tanlash maqsadga muvofiq. Kompyuter o'yinlari bilan shug'ullanish vaqtini chegaralashni tavsiya qilamiz, chunki yosh bolalar tez kompyuter o'yinlariga shaydo bo'lib qoladilar.

Virtual olam hech bir holatda bolaning real hayotdagi, ko'chada tenqurlari bilan o'yin jarayonida, bobosi bilan nimanidir tuzatgan vaqti yoki

yolg'iz o'zi nimadir o'ynayotgan vaqti barcha sezgi a'zolari bilan olgan tajribasiga yetmaydi va bularning o'rnini bosmaydi.

3.3. O'yin vositasida bolani rivojlantirish

Bolalar o'yin orqali dunyoni egallaydi. Bunda ular umumiy rivojlanish uchun ahamiyatli bo'lgan tajribaga ega bo'ladilar. Agar bolani birgalikdagi qiziqarli o'yinga jalb etish amalga oshirilsa, nutqiy muloqot doimo yuzaga keladi. Mazkur bo'limda farzandingizning o'yin davomida qiziqishini uyg'otish va uning nutqini rivojlantirish bo'yicha takliflarni olasiz.

O'yinlarni shunday tanlangki, unda bolaning muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz harakati bir-birini almashtirib tursin, bola muvaffaqiyatsizlik ham oddiy hol ekanligiga ko'nixsin. Bolangizni o'z muvaffaqiyatsizligida tura

O'yinlarni shunday tanlangki, unda bolaning muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz harakati bir-birini almashtirib tursin, bola muvaffaqiyatsizlik ham oddiy hol ekanligiga ko'nixsin.

olishga o'rgating, buning uchun shu omadsiz harakatni o'zingiz bajarib ko'rsatishingiz ham mumkin va sizning o'z xatoyingiz, «no'noqligingizda»

tura olishingiz bola uchun ong osti ustanovkasi bo'lib xizmat qiladi. Didaktik o'yinning asosiy mohiyati shundaki, kattalar tomonidan bolalarga o'yin shaklida aqliy vazifani bajarish, hal etish vazifasi topshiriladi. Har bir o'yin o'ynashdan oldin bolalarga o'yin qoidasi, o'yin mazmuni, uning yakuni nimadan iborat ekanligi ota-ona tomonidan tushuntiriladi. Bolalar uni tushunib, anglab, shu asosda harakat qiladilar. Bolalarning o'z faoliyatlarini ma'lum tartibda mana shunday maqsadga bo'ysundirilishi, ularning diqqatini, irodasini va aqliy faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi. O'yin qoidasiga rioya qilish natijasida bolalar faqatgina bajarilishi mumkin bo'lgan narsani emas, balki nima ishni qilmaslikni ham o'rganadilar. Buning natijasida bolalar didaktik o'yinda ko'pincha o'zlaricha o'zboshimchalik bilan harakat qilishdan to'xtaydilar, o'zlarini tuta bilishga, o'zlarini boshqarishga o'rganadilar. Har bir didaktik o'yin o'zining ma'lum yakuni, natijasiga ega. O'yinda ma'lum kutilgan natijaga erishish esa o'yin qoidasiga rioya qilish, vazifani bajarish orqali amalga oshiriladi. O'yin shunday yakunlanadiki, bolalar o'yindan ma'naviy ozuqa oladilar, ularga ma'lum darajada, bilim beriladi, yangi bir narsaga o'rgatiladi. Bolalar esa har bir qiziqarli o'yindan so'ng o'zlarini xursand, xushchaqchaq sezadilar, ularning ehtiyoji qoniqtiriladi. O'yin oxirida o'yin jarayonida vazifani, o'yin qoidasini yaxshi, namunali bajargan bolalar rag'batlantiriladi, ularning faoliyatlari alohida qayd qilib o'tiladi. Didaktik o'yinlar ta'limiy o'yin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Didaktik o'yinlarning muhim belgisi undagi qoidalarning mavjudligidir. O'yinda o'yin niyati, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. O'yin niyati o'yin harakatlarining tabiatini belgilaydi. O'yin qoidasi esa, o'yin harakatlarini, vazifasini hal etishga va o'yindagi harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi. Didaktik o'yinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, sensor madaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. O'yin qoidasiga rioya qilish, unga amal qilish o'yin mazmunini boyitadi. Didaktik o'yinlarda tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi. Bolaning kun tartibida didaktik o'yin uchun vaqt va joy ajratilishi kerak. Bunday o'yinlar mashg'ulot jarayonida va o'yindan tashqari vaqtlarda guruh yoki yakka-

yakka o'tkaziladi. Bunda o'yin mazmuni va natijasi puxta aniqlanadi. Didaktik o'yinlarda quyidagi qoidalarga amal qilinishi kerak⁸: Navbatma-navbat ta'sir etish. So'ralganda javob berish. O'rtoqlari fikrini eshita olish. O'yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslik. O'yin qoidasini bajarish. O'z xatosini tan olish. Didaktik o'yinlarda bolalarning yosh, individual xususiyatlarini hisobga olish lozim. O'yinda o'yin tempi va ritmi katta rol o'ynaydi, juda sekin va bir tekisdagi temp bolani ko'p kuttiradi, juda tez temp esa bolalarni hayajonga soladi, turli bahs-munozaralarga olib keladi. Kattalar tomonidan o'yin ishtirokchilarini to'g'ri baholash muhim ahamiyatga ega. Didaktik o'yinlarning quyidagi turlari mavjud: a) buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan; b) stol-bosma; d) og'zaki so'z o'yinlari. Buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar bolaning ilk yoshidan boshlab, to maktab yoshiga yetgunga qadar o'ynaladigan o'yin turi hisoblanadi. Bunda bolalarning tasavvurlari, diqqatlari o'yin asosini tashkil etadi. Ularda tevarak-atrofdagi narsa va buyumlar, ularning sifati, foydali tomonlari to'g'risida umumiy tushuncha hosil bo'ladi. O'yinda o'ynaladigan har bir buyum yoki o'yinchoq o'zining tashqi ko'rinishiga ega bo'lishi, narsaning asosiy belgisini ajrata bilish imkonini berishi lozim. Bunday o'yinlar bolalar narsalarning shakli, hajmi, belgisi, sifati haqidagi bilimlarini kengaytiradi. Stol-bosma o'yinlari bolalarning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bir tizimga solish, tafakkurini (tahlil qilish, sintez, umumlashtirish, tavsiflash) o'stirish imkonini beruvchi o'yin usulidir. Bu o'yin turiga a) lotto; b) juft rasmlar; d) domino; e) labirint kiradi. Og'zaki so'z o'yinlari katta maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi. Ular bolani eshita olish, zudlik bilan javob topa olish, o'z fikrlarini tez va aniq ifoda eta olishga o'rgatadi. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday o'yinlar bolaning aqliy rivojlanishida katta ahamiyatga ega.

---

⁸ Stolyarenko A.M. Psixologiya i pedagogika. – M.: YuNITI-DANA, 2008.

Bolangiz mehnat mahsuli: uning chizgan rasmi, yasagan qo'g'irchog'ini baholaganingizda munosabatingiz faqat maqtovdan ham, yoki aksincha tanqiddan ham iborat bo'lmasin. Eng ma'quli maqtamang va tanqid ham qilmang, befarq baho bering. Bu bilan siz bolada maqtovga o'chlikning yo'lini kesasiz. Shunda omadsizlik ham bola ruhiyatiga og'ir botmaydigan bo'ladi.

O'yin vositasida bolani rivojlantirishning asosiy xususiyati shundaki, ta'limga aloqador masalalar ularda to'g'ridan – to'g'ri o'yin qoidalariga muvofiq holda olib boriladi. Didaktik o'yin bolalarning aqliy rivojlanish vositasi bo'lib hisoblanadi, chunki o'yin vaqtida xilma – xil jarayonlar faollashadi. O'yin bolaning nutqini o'stirish, ma'naviy va aqliy rivojlanishining asosiy manbayidir, hamda muloqot qilish malakasini shakllantiradi. Didaktik o'yinlar bolani nutqini, tafakkurini, tasavvurini, diqqatini o'stirishga sharoit yaratadi. Didaktik o'yinlar bolalarning nutqidagi nuqsonlarni korreksiyalashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi; ularni o'yinga bo'lgan qiziqishi ortadi, charchog'ini chiqaradi; mashg'ulotda didaktik o'yindan foydalanish muhim kasb etadi; didaktik o'yin bolalar nutqidagi tovushlarni aniq talaffuz qilishga, fonetik idrokni rivojlantirishga, lug'atini shakllantirish, so'zlashishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Didaktik nutqiy o'yinlarni tashkil qilish va mashqlarni o'tkazish jarayonida quyidagilarga e'tibor berish tavsiya etiladi: O'yin o'tkazish vaqti uzoq bo'lmasligi (10-15 daqqa); O'yinni shoshmaston, asta – sekin, bolalarga vazifani tushunarli bo'lishi va o'z holatlarini ongli ravishda to'g'rilashga imkon berish lozim, bunga surdopedogog yoki tarbiyachi yordam berishi ko'zda tutiladi; O'yin jarayonida bolalar bilan musobaqalar o'tkazish, o'yin g'oliblarini taqdirlash

Didaktik o'yin bolalar nutqidagi tovushlarni aniq talaffuz qilishga, fonetik idrokni rivojlantirishga, lug'atini shakllantirish, so'zlashishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

e'tiborga olinadi: Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning asosiy qismi o'yin orqali bajariladi; O'yin har doim farzandingizning ma'lum bir faoliyati bo'lgan qiziqishni orttiradi. O'yin farzandingizning muloqotga kirishishi, kommunikativ muloqot madaniyatini egallashga yordam beradi.

MASLAXAT

Didaktik o'yinlarning muvaffaqiyati, avvalo, ota-onaning mazkur o'yinlarga puxta va qizg'in tayyorgarlik ko'rishlariga ularning mazkur faoliyatni tashkil etish va mohirlik bilan boshqarishga bog'liq.

Farzandingizning o'z iqtidori, qiziqishi bilimini va o'zligini namoyon etishga imkon yaratadi. Hayotda va o'yin jarayonida yuz beradigan turli qiyinchiliklarni yengishga, mo'ljalni to'g'ri olish ko'nikmalari tarkib topadi. O'yin jarayonida ijtimoiy normalarga mos xulq – atvorni egallash, kamchiliklarga barham berish imkoniyati yaratiladi. Farzandingiz shaxsi strukturasi tegishli o'zgartirishlar kiritiladi, ijobiy xislat va fazilatlarini shakllantirishga zamin tayyorlaydi. Insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan qadriyatlar tizimi, ayniqsa ijtimoiy, ma'naviy – madaniy qadriyatlarni o'rganishga e'tibor qaratiladi. O'yin ishtirokchilarida jamoaviy muloqot madaniyatini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Didaktik o'yinlarning xususiyati shundaki, u bolalarning faolligini, tashabbuskorligini

Roli o'yinda bolalar o'zlarining kattalar bilan birgalikdagi hayotga intilishlarini qondiradilar va o'ziga xos o'yin shaklida kattalarning o'zaro munosabatlari va mehnat faoliyatlarini qayta tiklaydilar, hamda odamlarning ijtimoiy vazifalarini va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qoidalarini tushuna boshlaydilar.

o'shiradi, ularni mustaqillikka, o'z kuchiga ishonishiga o'rgatadi. Shuningdek, o'yinda bolaning iroda va xarakteri shakllana boradi. Bola rostgo'ylik, to'g'rilikka o'rganadi. Jamoa bo'lib ishlashga, harakat qilishga

odatlanadi. Didaktik o'yinning ham aqliy, ham axloqiy tarbiyadagi tutgan o'rni benihoyadir.

Rolli o'yinda bolalar o'zlarining kattalar bilan birgalikdagi hayotga intilishlarini qondiradilar va o'ziga xos o'yin shaklida kattalarning o'zaro munosabatlari va mehnat faoliyatlarini qayta tiklaydilar, hamda odamlarning ijtimoiy vazifalarini va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qoidalarini tushuna boshlaydilar. O'yinda o'zaro munosabatlarning ikkita turi mavjud – o'yin munosabatlari va real munosabatlar. O'yin munosabatlari syujet va rol bo'yicha munosabatlarni aks ettiradi. Real munosabatlar bolalarning sherik, o'rtoq, umumiy ishni bajaruvchilar sifatidagi o'zaro munosabatlaridir. O'yin faoliyatida bolalar muloqotining o'ziga xos shakllari paydo bo'ladi. O'yin boladan tashabbuskorlik, dilkashlik, o'z xatti – harakatlarini keng doirada moslashtirish kabi sifatlarni talab qiladi. Bu sifatlarni muloqot o'rnatish va uni qo'llab turishga xizmat qiladi. O'yin faoliyatida rolni bajarish jarayonidagi, roldagi mavjud xulq namunasi bola uchun o'z xulqini solishtiradigan va nazorat qiladigan etalon vazifasini bajaradi. U yoki bu xatti – harakatlariga kattalar tomonidan beriladigan bahoga yo'nalish olayotgan bola, ma'naviy taraqqiyotning birinchi bosqichida turadi. Bu yerda bola nima qilib bo'lsa ham kattalarning ma'qullashini olish uchun xulqning namoyishkorona shakllari paydo bo'lishi mumkin. Kattalar boladagi o'z xatti - harakatiga beriladigan ijobiy bahoga yo'nalishni qayta qurish uchun hamma ishni qilishlari lozim. Bola bahodan emas ma'naviy xatti – harakatning o'zidan qoniqish hosil qilishga erishish kerak. Bolalar o'yinlarida ijtimoiy rol o'zlashtiriladi, masalan: «Mehmon – mehmon» o'yinida mehmon va mezbon harakatlariga xos bo'lgan asosiy qirralar o'zlashtirilib, taqlid asosida ko'nikmalar hosil qilinib, muomalarning mukammal va chiroyli jihatlarini, davr madaniyatiga xos xulq-atvor shakllarini o'rganadilar. Odamlar o'rtasidagi munosabat normalari o'yin vositasida bola ma'naviyati shakllanishining manbalaridan biriga aylanadi, chunki, bola o'yinda go'yoki inson faoliyati oliy shakllari, odamlar o'rtasidagi munosabatlarning rivojlangan dunyosiga o'tadi. Bu munosabatlarning har bir oila muhitida qay yo'sinda yo'lga qo'yilganligi, oilaviy an'analar xarakteri bolada ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirish, kattalar bilan bolalar, mehmonlar bilan mezbonlar, mehmon kelgan

chog'dagi mezbon bilan uning bolalari o'rtasidagi munosabatlarning yo'nalishi va tabiatidan kelib chiqadi. Mehmon kelgan chog'da bolaning mehmonlarni ijtimoiy jihatdan idrok qilishi, o'sha paytda o'z ota-onasini idrok qilishi, mehmon va mezbonlarning bolalarga munosabati o'ta muhim psixologik omillar bo'lib, ular bolalardagi ijtimoiy tasavvurlarning xarakterini, mehmonnavozlikka nisbatan bola ongida shakllanadigan baholar tizimini va ayni paytdagi ijtimoiy xulq normalarini belgilaydi.

MASLAXAT

O'zbeklarda mehmon kutish, mehmonga borish an'analarining doimiyligi, o'ziga xos voqea sifatida har bir shaxs tomonidan idrok etilishi bu jarayonning shaxsdagi boshqa ko'plab shaxsiy sifatlarga bevosita tasirini va boshqacha ijtimoiy vaziyatlarda o'zini qanday tutishiga aloqador ekanligini bildiradi. Shuning uchun ham ota-ona psixologik bilimdonlikka, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini ma'naviy qadriyatlar doirasida tutish madaniyatiga ega bo'lishi kerak.

Mehmondorchilikning tarbiya vositasi sifatidagi dastlabki qoidalaridan biri mehmon va mezbonning yuksak insoniy odob qoidalariga amal qilishlaridir. Bolalar ota-onalarinig ko'zlari oldida kishilarga ko'rsatgan g'amxo'rliги va ehtiromlaridan ibrat olib, ularga o'xshab ish tutishga odatlana boradilar. Ota-ona kattalarni hurmatlash va siylashda namuna ko'rsatish bilan birga, bu yaxshi odat ekanligini bolalarga ham tushuntirib borishi zarur. Bola xulqining shakllanishi va uning umumiy kamol topishida ijobiy mazmunli va ijodiy xarakterdagi o'yinlar kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Bolalar o'yinlari tarbiyaviy ahamiyat kasb etishi uchun ularga rahbarlik qilish kerak. Bu ish tarbiyachi va ota-onalardan alohida vaqt talab qilmaydi. O'z ishi bilan band bo'lib turgan ota-onalar ham bolalar o'yinining mazmuni bolalarda insoniy fazilatlarini tarkib toptirishga, tashabbuskorlik, mustaqillik, samimiylk kabi xususiyatlarni rivojlantirishga yordam berishi yoki bermasligini bilib olishlari mumkin. E'tiborli ota-onalar bolaning nima bilan shug'ullanishi va unga qiziqarli o'yinlarni topishida yordam berishi kerakligini o'ylaydilar va albatta

topadilar. Ota-onaning mehri, atrofdegilarning mehri, ularning olqishlari, bolani mustaqil fikrlashga va mustaqil ish boshlashga ishonchini uygʻotadi. Ota-onalar boladagi bu harakatni, ishonchni sezganidan boshlab, ularga sharoit yaratishi va ularni toʻgʻri yoʻnaltirishlari lozim. Chunki rolli oʻyinda bola u yoki bu maʼnaviy tasavvur haqida ogʻzaki informatsiya olish bilan cheklanmay, maʼnaviy faoliyatni amalga oshirishda bevosita ishtirok etadi, uni ichdan kechiradi, maʼnaviy tasavvur ichki kechinma, his – tuygʻu shakliga oʻtadi. Oddiy pand-nasihatlardan orqali u maʼnaviy tasavvurlar haqida eshita, kattalarni kuzatish orqali shu tasavvurlar namunasini koʻradi. Oʻyin jarayonida esa u tasavvurga mos xulq shaklini bajaradi, uni his qiladi, ichdan kechiradi.

MASLAXAT

“Sen oʻzing uddalay olasan, bunga qurbing yetadi” – deb ishontirish va bu ishonchni rolli oʻyinlar orqali amalga oshirish muhimdir. Chunki rolli oʻyinlar bolalar uchun ijtimoiy muhit yaʼni bolaning aniq maqsadlar asosida faoliyat koʻrsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir bolaning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi, uning insoniyat tajribasi, madaniyat va qabul qilingan, tan olingan xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon boʻladi. Rolli oʻyinlar jarayonida inson faoliyati, mehnat va odamlar oʻrtasidagi munosabatlar sohasi bevosita aks etadi, shuning uchun bola zimmasiga olayotgan rolning mazmunini faoliyatning aynan shu tomonlarini qayta tiklash tashkil qiladi.

Syujetli-rolli oʻyinlar oʻz mazmun va mohiyatiga koʻra jamoa oʻyini boʻlib hisoblansada, yakka holda oʻynalmaydi degan fikrni keltirib chiqarmasligi kerak. Bolalarning oʻzi yaratgan oʻyindan kelib chiqadigan yoki kattalar tomonidan taklif etilgan oʻyinning gʻoyasi, mazmuni, oʻyin harakatlari,

Syujetli-rolli oʻyinlar oʻz mazmun va mohiyatiga koʻra jamoa oʻyini boʻlib hisoblansada, yakka holda oʻynalmaydi degan fikrni keltirib chiqarmasligi kerak.

rollar. o'yin qoidalari. uning tuzilishini tashkil etuvchi qirralardir. O'yinning g'oyasi – bu nima o'ynashni belgilab olish: «do'kon», «shifoxona», «uchuvchilar», «ona-bola» («oila»), «bolalar bog'chasi» va shunga o'xshashlar. O'yin mazmuniga, g'oyasiga qarab bolalarning bunday o'yinlarini bir necha o'ziga xos guruhlariga bo'lish mumkin: maishiy turmushini aks ettiruvchi o'yinlar («oila», «shifoxona», «bolalar bog'chasi» va h. k.) kishilarning yaratuvchilik mehnatini aks ettiruvchi o'yinlar (metro qurilishi, dehqonlar mehnati, uy, fabrikalarining qurilishi.) ijtimoiy voqealarni, an'analarni aks ettiruvchi o'yinlar, bayramlar, namoyishlar, sayohat, mehmonlarni kutish.) O'yinlarning bunday bo'lishi albatta shartli bo'lib, bir o'yinda har xil hayotiy voqealar aks etishi ham mumkin. Syujetli-rolli o'yinlar bolaning aqliy, axloqiy, jismoniy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etib, bunda bola ehtiyoji va malakasi tarbiyalanib, shakllanib boradi. Syujetli rolli o'yinlarga rahbarlik qilish quyidagi asosiy bosqichlarda amalga oshiriladi.

1-bosqich. Bolalarning qiziqishlarini, ulardagi syujetli o'yinlar rivojlanishi darajasini o'rganishning asosiy vositasi quyidagilar:

- bolalar o'yinlarini kuzatish;
- o'yin rivojining asosiy yo'nalishlari, o'yin mavzusi, o'yin mazmuni, bola o'yin faoliyatining rivoji, o'yinda o'zaro munosabatlarning rivojlanishi bo'yicha tavsifnoma tuzish;

•o'yinga rahbarlik maqsadini aniqlash.

2-bosqich. Kattalarning o'yin mavzui va mazmuniga ta'sir etishi:

- o'yin mavzui bo'yicha sayohat va maqsadli sayrlar uyushtirish;
- suhbatlar o'tkazish;
- badiiy asarlar va hikoyalar o'qib berish;
- illyustrativ rasmlar ko'rsatish;
- mavzu bo'yicha turli mashg'ulotlar;
- tasviriy faoliyat mashg'ulotlari o'tkazish.

3-bosqich. O'yinga tayyorgarlik (o'yin o'ynash uchun maxsus joy, o'yinchoqlar va o'yin materiallari):

- tayyor o'yinchoqlarni tanlash;
- qo'lda yasalgan o'yinchoqlar. Bunda bolalarning mustaqil

shugʻullanishlari uchun oʻyin zonasini tashkil etish.

4-bosqich. Bolalarni oʻynashga oʻrgatish (oʻyin jarayoni va boshqa narsalarni oʻyinda aks ettirish):

- oʻyinchoq va uning oʻrnini bosuvchi buyumlar taʼsirini oʻrganish;
- oʻyinda xayoliy tasavvurlarni aks ettirishga oʻrgatish;
- oʻyinda soʻzlardan foydalanishga oʻrgatish;
- oʻyinda harakatlarni hisobga olish malakalarini shakllantirish;
- soʻz va harakat;
- harakat va oʻyin materiali (soʻz, harakat va oʻyin materiali oʻyinning

tili hisoblanadi).

5-bosqich. Oʻyinda axloqiy munosabatlarga taʼsir etish, bolalar jamoasi, xulq-atvor, madaniyat, oʻyin faoliyatida oʻyin madaniyatini shakllantirish:

• maʼlum oʻyin mavzuiga nisbatan bolalarning his-tuygʻularini uygʻotish;

- bolalarga oʻyinni avvaldan rejalashtirish elementlarini oʻrgatish;
- oʻyinda rol va oʻyinchoqlarni oqilona taqsimlashga oʻrgatish;
- tengdoshlari bilan ahil oʻynay olish madaniyatini tarbiyalash;

• ahil jamoani shakllantirish: mustaqil oʻynash va oʻyinni oxiriga yetkazish, oʻyin jarayonidagi kelishmovchilik, bahslarni oqilona hal eta olish malakalarini tarbiyalash;

• kattalarning oʻyinga taʼsir etishi — maslahat berishi, tushunchalarini toʻldirish, oʻyinga toʻlaqonli yordam berish;

- bolalarning oʻyin faoliyatlarini, axloqiy munosabatlarni baholash.

Sahnalashtirish oʻyinlari, bu bolalarning mustaqil ijodiy oʻyin turi boʻlib, unda badiiy asar va hikoyalar bolalar tomonidan rollarga boʻlib ijro etiladi. Bu oʻyinlar bolalarda iroda, intizom va oʻz xatti-harakatlarini boshqara olish, boshqalarning harakatlari bilan hisoblashish kabi ijobiy maʼnaviy xislatlarni shakllantiradi. Sahnalashtirish oʻyinlarida bolalar oʻyin jarayoniga kirib boradilar, voqea va ertak qahramonlarining ichki hayotiga bevosita aloqador boʻlgan qahramonlik, jasurlik, mehribonlik, jonbozlik, jonkuyarlik kabi ijobiy fazilatlarini oʻzlarida yaqqol namoyon qiladilar. Bu jarayonda bolalarning nutq faolligi, lugʻat boyligi, dunyoqarashi kengayib

boradi. Sahnalashtirish uchun badiiy asar, ertaklar tanlash katta yoshdagilardan bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, istaklarini hisobga olishni talab etadi. Adabiy asarlarni tanlashda quyidagi talablar qo'yiladi: Mazmunining g'oyaviy-ma'naviy barkamolligi, badiiy jihatdan mazmundorligi. Asardagi qatnashchi va rollarning soni (qancha ko'p bo'lsa, asar shuncha ahamiyatlidir). Mazmuni yaxshi bo'lishi bilan birga, unda harakat turlarining ham ko'p bo'lishi. Ifodali o'qishga mos bo'lishi. Mazmuni qiziqarli, hayot bilan bog'langan bo'lmog'i lozim. Bolalar xalq ertaklarini sahnalashtirishni yaxshi ko'radilar. Masalan, «Sholg'om», «Zumrad va Qimmat», «Bo'g'irsoq» va boshqalar. Bolalar boshqa xalq ertaklarini ham turli usullarda qo'g'irchoq, soya teatri orqali sahnalashtirishga ehtiyoj sezadilar. Badiiy asarni eslab qolishlari uchun uni qayta o'qib berish, sahna ko'rsatish, rasmlar namoyish etish, didaktik o'yinlardan foydalaniladi. Sahnalashtirish o'yinlari qiziqarli o'tishi va uzoq vaqt davom etishi uchun kerakli jihozlar tayyorlanishi va unga to'g'ri rahbarlik qilinishi kerak. Kattalar o'yin rejissyori rolini amalga oshira borib, bolalarning xatti-harakatlari, qobiliyatlari, intilishlarini hisobga olib boradilar. O'yinda faol ishtirok etgan bolalar alohida rag'batlantirilib, kelgusida qaysi asarlarni sahnalashtirish kerakligini aniqlaydilar.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini yanada takomillashtirishda qurilish materiallari bilan o'ynaladigan o'yinlarning roli kattadir.

Qurish-yasash o'yinlari bolada buyum obrazini fazoviy ifodada tasvirlashni talab qiladi. O'yin jarayonida biror bir material yoki buyumning hajmi, katta-kichikligi, bir-biriga mosligi, fazoviy mo'ljallay olish ko'nikmasi shakllanadi, rivojlanadi. Qurish-yasash o'yinlari bolalarda kuzatuvchanlikni shakllantiradi, buyimlarni fazoviy joylashtira olishga o'rgatadi. Bu o'yinlarni o'tkazish quyidagi bosqichlarda o'tkaziladi:

I-bosqich. Bolalarning qurish-yasash qobiliyatlari ko'nikma-malakalarini, qiziqishlari darajasini o'rganish. Qurilish o'yinlariga rahbarlik maqsadini aniqlash.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini yanada takomillashtirishda qurilish materiallari bilan o'ynaladigan o'yinlarning roli kattadir.

2-bosqich. Qurilish inshoot va binolariga sayohat, ekskursiya. maqsadli sayrlar tashkil etish. Turli suratlar, rasmlar, badiiy asarlar, suhbat orqali katta shahar va poytaxtdagi binolar, quruvchilar mehnati bilan yaqindan tanishtirish.

3-bosqich. Bolalar o'yinlari uchun sharoit yaratish. Qurilish materiallarini yetarli tarzda tayyorlash (guruh va yakka-yakka shug'ullanishlari uchun).

1. Qurilish materiallari turli hajm va katta-kichiklikda bo'lishi mumkin.

2. Guruhda va yer maydonchasida qurilish materiallari hamda ish qurollarining saqlanishi.

3. Qurilish materiallarining to'g'ri va qulay saqlanishi.

4. Qurilish burchagidagi o'yinchoqlar va materiallarning joylanishi.

5. Tashlandiq materiallardan qo'lbola o'yinchoqlarning mavjudligi.

6. O'lkamiz va uning poytaxti, turli transportlar aks ettirilgan albomlar.

7. Bino va inshootlarning qurilishini bolalar bilan kuzatish.

4-bosqich. Bolalarni qurish-yasashga o'rgatish va malakalarini shakllantirish. Bunda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Kattalarning tushuntirib, ko'rsatib berishi.

2. Kattalarning biror-bir qurilishni qurib ko'rsatishi, har bir qismni tahlil qilib berishi.

3. Namuna sifatida tayyor qurilish inshootini ko'rsatish.

4. Qurilishning ayrim muhim qismlari va ularning xususiyatlari bilan tanishtirish.

5. Tugallanmagan qurilish obyektini davom ettirishga jalb etish.

6. Berilgan mavzu asosida binolarni mustaqil qurish-yasashlari.

7. Bolalarning ijodiy-ixtiyoriy qurish-yasashlari.

8. Tayyor qurilishni tahlil qilish.

5-bosqich. Bolalarning ijodiy qurilish o'yinlarini tashkil etish. O'yin jarayonida o'zaro munosabatlarda axloqiy sifatlarni, o'ynay olish madaniyatini shakllantirish, shuningdek, yoz oyida qum, suv, qish oyida esa qor bilan o'ynashga rahbarlik qilish.

**Qum, suv, qor bolalarning
o'ynashlari uchun eng
qulay o'yin vositasi bo'lib
hisoblanadi.**

Qum bolalarning o'ynashlari uchun eng qulay o'yin vositasi bo'lib hisoblanadi. Qum maxsus yashiklarda nam holatda saqlanadi. Qumni saqlashga gigiyenik talablar qo'yiladi: a) qum turli xil tosh, shishalardan

tozalangan bo'lishi; b) qum faqat namroq holda saqlanishi; d) bolalarning salomatligiga xavf solmasligi kerak. Kichik yoshdagi bolalarni qum bilan o'ynashlari uchun bayroqchalar, o'yinchoqlar tayyorlab qo'yilishi kerak. Suvda qo'g'irchoqni cho'miltirish, o'yinchoqlar bilan o'ynash, katta yoshdagi bolalar esa suvda cho'milishlari mumkin. Qor bilan o'ynaladigan o'yinlar bolalarda quvnoq kayfiyatni uyg'otadi. Buning uchun yog'och belkurakcha, qorni tashish uchun quticha ortilgan chana bo'lishi shart. Kattalar yordamida qor uyumlaridan turli shakllar, qorbobo, qorqiz, hayvonlarning qiyofasini yasaydilar. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan o'yin turlarida didaktik maqsad va o'yin materiallarining mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Qoidali-harakatli o'yinlar asosini bolaning jismoniy rivojlanishiga qaratilgan harakatlar tizimi egallaydi. Bunda asosan yurish, yugurish, sakrash, chirmashib chiqish, uloqtirish, emaklash kabi harakatlar o'yin mazmunini belgilaydi. Qoidali-harakatli o'yinlar kelib chiqishiga ko'ra: a) xalq milliy o'yinlari; b) mualliflik o'yin turlariga bo'linadi. Har ikkala o'yin turida ham asosiy mezon o'yin qoidasi bo'lib hisoblanadi. Harakatli o'yinlar harakatlarning aniqligi, ifodaliligi, bolalarda tezkorlik, epcchilik, qo'rqmaslik, mardlik kabi olijanob fazilatlarni tarbiyalab boradi. Ko'pchilik harakatli o'yinlar jamoa bo'lib o'ynashga mos, bu jamoada uyushgan holatda harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi. Qoidali harakatli o'yinlarni o'tkazishda bolalarga rolni to'g'ri taqsimlash o'yin jarayonini kuzatib borish, unga rahbarlik qilish, o'z vaqtida yaxshi harakatlarni rag'batlantirish o'yin nufuzini oshiradi. O'yin jarayonida quvnoq kayfiyat, ijobiy his-tuyg'ular yuzaga keladi. Milliy harakatli o'yinlar bolalarning jismonan baquvvat, sog'lom, jasur, qat'iyatli, chaqqon, uddaburon bo'lib o'sishlarida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Xalq milliy o'yinlarida millatning o'tmish tarixi, ma'naviy va madaniy rivojlanishining xarakter xususiyatlari, urf-odatlar, an'analari jamlangandir.

Xalq milliy o'yinlari orqali bolalarni ma'naviy, aqliy, jismoniy, estetik jihatdan tarbiyalab borish jarayonida, bolalarda o'z Vatanini sevish, uning boyliklari qadriga yetish, buyuk ajdodlarimiz meroslarini hurmat qilish, milliy kuy va qo'shiqlardan zavqlanish tuyg'ulari, shuningdek, o'sib kelayotgan yosh avlodda chidamlilik, sabr-toqatlilik, tezkorlik, ildamlik, botirlik kabi shaxsiy sifatlar shakllanib boradi.

Farzandingizni milliy istiqlol ruhida tarbiyalashda xalq milliy o'yinlaridan maqsadli foydalanish, xalq ertaklari, xalq og'zaki ijodi durdonalaridan unumli foydalanish, bolalarning o'ynashlari uchun shart-sharoit (o'yin uchun jihozlar, atributlar) yaratish ijobiy samara beradi.

1 – 2 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari. «Barmoqqa-barmaq», «G'oz-g'oz», «G'oz tursin», «Bo'p-bo'p», «Toy-toy», «Poyezd», «Achom-achom» o'yinlari go'dak endi bir-ikki qadam tashlashni o'rganayotgan vaqtda gavdasini to'g'ri tutishga yordam beradigan o'yinlar hisoblanadi

Milliy o'yinlarni tashkil etish farzandingiz shaxsiga ma'naviy qadriyatlar va urf odatlarimizni kundalik hayot jarayoniga singdirib boradi.

3 – 4 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Ot o'yin», «Kesak qo'ydi», «Ko'z boylag'ich», «Choriy chamber», «Avvala-kam», «Tayoq irg'itish», «Quloq cho'zish», «Chitti gul», «Xolam mehmonga keldi», «Uchdi-uchdi».

4 – 5 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Chir aylan-ma», «Chillak», «Tortishmachoq», «Lafta», «Dor o'yin», «Ko'p-kari», «Berkinmachoq», «Jami», «Chertan devor gir-gir aylan».

Katta yoshdagi bolalar uchun o'yinlar: «Chavandozlar», «Doiraga tort», «Do'ppi yashirma», «Sapalak», «Besh tosh», «Oq terak-mi ko'k terak». Bu o'yinlar orqali bolalarda chaqqonlik, o'z-o'zini boshqara olish va

o'ziga ishonch tarbiyalanadi. qat'iyatlilik ko'nikmalari shakllanadi. fikrlashga o'rgatilib boriladi. topqirlik qobiliyatlari rivojlanadi. hozirjavob bo'lishga tayyorlanib boriladi.

MASLAXAT

Xalq harakatli o'yinlarini tashkil etish va bolalarga o'rgatishda quyidagi qoidalarga rioya qilish zarur: Bolani ruhiy jihatdan o'yinga tayyorlash, o'yin jarayonida bolalarning jismoniy tayyorgarligi va yosh xususiyatlariga e'tibor berish, har bir o'yinning pedagogik tomonlarini nazardan qochirmaslik, o'yinlarni ijtimoiy – foydali mehnat bilan bog'lagan holda hayotga tatbiq etish, o'yin davomida o'zaro munosabatlarni vanada mustahkamlash.

O'zbek xalqining ermak va ovutmachiq o'yinlari bilan, asosan, bolaning ilk yosh davridan boshlab shug'ullanib boriladi. Bu o'yinlar asosan kattalarning bevosita rahbarligida harakat va so'zlarning uyg'unlashuvi bilan o'ynatiladi. Masalan, «Barmoqlar», «Sichqon-sichqon» o'yinlari orqali bolalarda xushchaqchaqlik kayfiyatlari hosil qilinib, tasavvurlari o'sib boradi. Xalqimizda «Bolaning ilonni changallaydigan davri» degan ibora bor. Bu hikmat bola hali qo'rqish hissini bilmaydigan davrida, ya'ni yaxshi-yomonni ajrata olmaydigan vaqtda qo'llaniladi. Xuddi shu davrda «Sichqon-sichqon» o'yini qo'l keladi. Ilk yoshdagi bolalar dastro'moldan yasalgan «sichqon»ning harakatlanishidan qattiq zavqlanib, qiyqirib yayraydilar. «Sichqon»ni harakatlantiruvchi katta odam uning juda chaqqonligini namoyish etishi kerak. Bu ovutmachiq go'dakka sichqon shakli va uning juda yugurdakligi to'g'risida tasavvur hosil qilishga ko'maklashadi. Ermak o'yinlardan «Oymoma», «Boqqa kirsam maylimi», «Alla», «Aji-aji», «Boylandi», «Chapakka-xo-chapakka» orqali bolalarni muloqotga o'rgatib boriladi. Bu jarayonda bolalarning eshitish, ko'rish, sezish, his qila olish kabi sensor qobiliyatlari faollashadi. Bolalarning nutq faolligini o'shirish maqsadida aytishma o'yinlaridan keng foydalaniladi. Bunday o'yinlarga «Boylandi», «Xolam keldi», «Mundi-mundi», «Bulbulim-bulbulim», «Ko'z boylog'ich», «Oq sholi, ko'k sholi», «Ada hormang»lar kiradi. Yana, xalqimizda azal-azaldan o'ynab

kelinadigan soʻz oʻyinlaridan «Yarashtirgich»lar hali-hanuzgacha bolalar orasida «tinchlik — yarashuv» timsoli sifatida qoʻllaniladi. Bu oʻyinlar bolalar tilidan ana shunday jaranglaydi:

Karimga berdim toychoq,
U olavermadi har choq.
Toychogʻimni kim olsa,
Men u bilan chin oʻrtoq.
Yalinchoq-yalinmachoq,
Pista poʻchoq.

Qilichmi, toʻqmoq, qirq yilgacha oʻrtoq,
Toʻqmoq toʻqson yilgacha oʻrtoq.

Bolalarning matematik tasavvurlarini oʻshirishga yordam beradigan oʻyin turiga «Sanamalar» kiradi. Bu oʻyin jarayonida bolalar sheʼriy satrlar orqali son-sanoqdan topishmoq tarzida foydalanib qatnashadilar. Bunda bolalarning tasavvurlari, fikrlash doiralari kengayib, sheʼriy ohangda toʻgʻri javob qaytarishga oʻrgatilib boriladi. Asosan bu oʻyinlar quyidagicha jaranglaydi:

Dadam-u oyim, Bor ikkita singlim.
Bahodir, Dildor, Bogʻchaga ketar,
Sanab koʻr chaqqon, Bizlar nechta jon.

Oʻzbek xalqi nihoyatda soʻzga chechan, topqir boʻlib, oʻzining alyor-u qoʻshiqclariga boydir. Bu fikrimizning isboti sifatida xalq orasida mashhur boʻlgan «Qiqillamalar»ni misol sifatida keltirish mumkin. Bu soʻz oʻyinlarida sodir boʻlayotgan voqea-hodisalar, kechinmalar sheʼriy ohangda ijro etiladi. Masalan:

Shov-shov etadi ariq,
Karim ekadi tariq.
Qoʻy keladi maʼrab,
oʻz egasiga qarab.

Yuqorida koʻrsatib oʻtilgan oʻyinlarni ertalab va kechki soatlarda oʻynash mumkin. Oʻyin texnologiyasi ham oʻyin metodidan oʻzining aniq maqsadi, amalga oshirish kerak boʻlgan jarayonlarning mantiqiy ketma-ketligi va oʻzaro bogʻliqligi, oldindan belgilangan natijalarga erishish kafolati bilan farq qiladi.

O'yin faoliyati quyidagi xususiyatlari bilan tavsiflanadi:

1. O'yin ishtirokchilari rollarni, vazifalarni tanlash natijasida erkin rivojlantiruvchi faoliyat, bolalarning o'z faoliyatini tahlil qilishi, maqsadga muvofiq natijaga erishgan hollarda o'z faoliyatidan ko'ngli to'lishi, o'z bilim va kuchiga ishonch vujudga keladi.

2. Ijtimoiy muhit tarkib topadi. O'yin ishtirokchilari muammolarni hal etishda tegishli ijtimoiy va mustaqil faoliyatga ega bo'ladilar.

3. O'yin davomida musobaqa, raqobat, hamkorlik, o'zaro yordam vujudga keladi. Shu asnoda his-hayajonli vaziyat paydo bo'ladi. His – hayajonga yog'rilgan bilim, ko'nikmalar inson xotirasida bir umr muhrlanib qoladi.

4. O'yin davomida belgilangan qonun – qoidalarga amal qiladi. O'yin ishtirokchilarida ijtimoiy normalarga mos ongli intizom vujudga kelishiga zamin tayyorlaydi.

5. O'yin mazmuni, borishi, ketma-ketligi, vaqt balansi va bolalarning muammolari vaziyatlarni zudlik bilan hal etish, mo'ljalni to'g'ri olishga o'rgatadi.

O'yin faoliyati tarkibiga o'yinning syujeti, o'yin ishtirokchilari bajaradigan muayyan roller, vazifalar, ushbu rollarni amalga oshirish uchun bajariladigan amallar (usullar), real yoki shartli ravishdagi o'yin vositalaridan foydalanish, o'yin ishtirokchilari o'rtasidagi munosabat, muloqot kiradi.

Farzandingizning bilish faoliyatini o'yin faoliyati bilan uyg'un holda tashkil etish quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Didaktik o'yindan ko'zda tutilgan maqsadni aniqlash;
2. Didaktik o'yin syujeti va ishtirokchilar faoliyatini loyihalash;
3. O'yindan ko'zda tutilgan maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilash;
4. Didaktik o'yinni maqsadga muvofiq tashkil etish, uning mazmuni, borishi, mantiqiy ketma-ketligi, vaqt balansi va o'quvchilarning muammoli vaziyatlarni zudlik bilan hal etishga e'tiborni qaratish;
5. O'yin ishtirokchilarini rag'batlantirish;
6. Olingan natijalarni tahlil qilish;

7. Olingan natijalarga muvofiq holda o'yin strukturasi va borishga tegishli o'zgartirishlar kiritish.

O'yinda bola o'z xulqini boshqarishga, qiyinchilikni yengishga, o'z maqsadida qat'iy turib yetishishga o'rganadi. Bolalar o'yinining yana bir xususiyati uning havaskorlik tarzida bo'lishidir (xususiy faoliyat). Bu uning tashqi belgilari bo'lmay, balki haqiqiy mohiyatidir. O'yinning ijodkori, yaratuvchisi-bolalardir. Ular o'yinda o'zlariga tanish bo'lgan hayotiy voqea va hodisalarni ularga bo'lgan munosabatlarini aks ettiradilar. Bolalar o'yinining yana bir o'ziga xos xususiyati – unda harakat, so'z va obrazlarning o'zaro bog'lanib ketishidir. O'yinda bola o'zi aks ettirayotgan qahramonlarning his-hayajoni, kechinmalari, harakatlari bilan yashaydi. Go'dak bola bilan nutqni rivojlantirish ishlari katta odamning yuziga, nutqiga, predmetlariga, ko'rish va eshitish e'tiborini jamlashga, muloqot ehtiyojini shakllantirishga, kattalarning predmetli va nutqiy harakatlariga taqlid qobiliyatini rivojlantirish, bolada ovoz reaksiyalari, g'o'ldirashni paydo qilish; ayrim g'o'ldirash va to'liq so'zlar ma'nosini tushunishga qaratilgan bo'ladi. Bu uzoq muddatli va sistemali ish bo'lib, bola bilan kun davomida muloqot jarayonida va mashg'ulotlar paytida amalga oshiriladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish ishlari bola hayotining birinchi yilida boshlangan bo'lsa, ikkinchi va uchinchi yillarida yuqoriroq sur'atlarga ega bo'ladi. Predmetli faoliyat yoki o'yin jarayonida bola bilan to'g'ri tashkil etilgan muloqot katta odamning nutqini tushunish va bolaning o'z nutqi shakllanishi uchun stimuly (rag'bat) sanaladi. Bu davr xoh eshitadigan, xoh eshitmaydigan bolaning nutqi rivojlanishi uchun sensitiv sanaladi. Garchi kar bolalarda bu bosqichda faol nutq ko'rinishidagi natijalar ko'zga tashlanmasa-da, ota-onalar bundan ranjisada, bu davr eshitmaydigan bola nutqi rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Turli predmet va hodisalar bilan tanishish munosabati bilan bolada ularning nomlari, ular bilan harakatlar lug'ati shakllanadi. Strukturasi ko'ra sodda jummalarni doimiy qo'llash ularning ayrimlari tushunilishini osonlashtiradi. Bolani fe'llarning, avvalo, buyruq maylidagi (ol, ber, kiy, ye, yugur va b.) fe'llarning ma'nolarini tushunishga o'rgatish juda muhim. Bu jummalarni tushunish va

qo'llash uchun zarur. Mashg'ulotlarda predmet va o'yinchoqlar bilan o'ynash, bola uchun tushunarli rasmlarni ko'rish, kichik hikoyalarni aytib berish va sahnalashtirish jarayonida so'z va jumlar soni ortib boradi.

3.4. To'g'ri nafasni rivojlantirishga qaratilgan o'yinlar

Nafas chiqarish jarayonida havo oqimi bir vaqtning o'zida tovush hosil qiluvchi va artikulyatsion vazifani bajaradi. To'g'ri nutqiy nafasni nazorat qilishda qo'limiz yordamchi vazifasida bo'ladi; qo'lni diafragma qismiga,

Qiziqtirish -ta'limni xarakatlantiruvchi kuch.

ya'ni ko'krak qafasi va qorin oralig'i qismiga qo'yiladi. Nafas olganda qorin devori ko'tariladi, ko'krak qafasining pastki qismi kengayadi. Nafas

chiqarganda ko'krak qafasi va qorin mushaklari qisqaradi. Nutqda nafas olish qisqa va yengil, nafas chiqarish uzoq, davomiy bo'ladi. Farzandingizni bir nafasda gapirishga, nafasni to'xtatib gapirmaslikka o'rgatish lozim. Keyingi nafas olishdan avval 2 soniya tanaffus qilish lozim. Bunday topshiriqlar keyinchalik murakkablashadi: avval nutqiy nafas chiqarish ma'lum bir tovushlar orqali, so'ng so'zlar, qisqa jumlar, keyin she'rlar aytish orqali mashq qilinadi.

"Kapalaklar uchyapti" o'yini

O'yinning maqsadi: To'g'ri, uzluksiz havo oqimini hosil qilishga erishish.

Farzandingizga – qara, qanday chiroyli kapalaklar: ko'k, sariq, qizil! Ular xuddi jonli kapalaklarga o'xshaydi. Ko'raylikchi, ular ucha oladilarmi?

Kapalaklarni puflaysiz, qara, uchib ketishdi. Qani sen ham puflab ko'richi. Kimniki uzoqqa uchar ekan?

Metodik ko'rsatma: O'yin bir necha marotaba takrorlanadi. Bunda bolaning to'g'ri turishiga, nafas olganlarida yelkalarining ko'tarilmasligiga ahamiyat berib borish kerak. Bola bir nafas chiqarishda, puflashlari kerak. Lablar bir oz oldinga chiqqan bo'lishi kerak. Bola kapalakni 10 soniyadan ortiq puflamasligi kerak. Davomli tanaffussiz 10 soniyadan ortiq puflash bosh aylanishini keltirib chiqarishi mumkin.

"Yoqimli hid" o'yini

Maqsadi: To'g'ri nafas olish va chiqarish malakasini rivojlantirish.

Farzandingiz galma-gal guldonda turgan gulning oldiga kelib, uni hidlaydi. Nafas chiqarib bo'lgach, bola qaysi gulning hidi ekanligini aytadi. Bolani to'g'ri chuqur nafas olishi va nafas chiqarishlari kuzatib boriladi.

"Futbol" o'yini

Maqsadi: To'g'ri nafas ko'nikmasini shakllantirish

Farzandingizga – hozir biz futbol o'yinini o'ynaymiz. Faqat oyog'imiz bilan emas, og'zimiz bilan o'ynaymiz. Koptok o'rniga paxtadan foydalanamiz. Stol ustiga chizg'ich darvoza yasaladi. Bola chuqur nafas olib, nafas chiqarish davomida paxtani puflab darvozaga kirmaydi. Siz to'g'ri nafas olish va nafas chiqarishni kuzatib boradilar.

"Qaysar shamni o'chir" o'yini

Farzandingiz o'ng qo'lda sham shaklidagi rangli qog'ozni ushlaydi. Chap qo'lini nutqiy nafas to'g'riligini nazorat qilish uchun qorin ustiga qo'yadi. Og'iz bilan sekin sezilsiz nafas olinadi. Shu payt qorin shishgani seziladi, shundan so'ng sekin nafas chiqarib "Shamlarni o'chiramiz" "f" tovushi talaffuz qilinadi. Farzandingiz vazifani to'g'ri bajarganini ta'kidlab o'tasiz va rag'batlantirasiz.

"O'yin – topishmoq" o'yini

Farzandingizga bir-ikkita unli tovushlar artikulyatsiyasini tovushsiz ko'rsatib berasiz, bola esa unga ovoz beradi. Siz tovushni to'g'ri topgan, uzoq nafas chiqarib talaffuz qilgan bolani rag'batlantirasiz. Shunga o'xshash topishmoqlarni bola o'zi ham aytib ko'radi. Bu o'yinni "ovozsiz kino" yoki "yo'qolgan tovush" deb nomlash ham mumkin.

"G'ildirak teshildi" o'yini

Farzandingizga yengil nafas olib, sekin nafas chiqaramiz, deysiz, teshilgan g'ildirak shinasidan havo sekin asta ("sh" tovushi bilan) chiqadi (qo'l bilan qorin qismini ushlab, havo bilan to'lganini bola sezishi lozim).

“To‘g‘ri tanla” o‘yini

Farzandingizga turli hayvon va qushlarning rollarini taqsimlab berasiz. Farzandingiz sizdan ma‘lum bir hayvonning nomini eshitgach, sekin nafas chiqarib, shu hayvonga mos ovoz chiqaradi. Bola diqqati unli, undosh tovushlarni aniq va uzoq talaffuz qilishga qaratiladi.

“Naycha” o‘yini

Farzandingiz qo‘llarini naycha holida ushlab, naychaga puflaydilar, bunda bolaning to‘g‘ri nafas olib, nafas chiqarishlari nazorat qilinadi, naychaga uzoq puflagan bola rag‘batlantiriladi.

“Qo‘ng‘iz” o‘yini

Farzandingiz o‘tirgan holda, qo‘llar pastga tushirilgan. Siz bolaga qo‘llarini yon tomonga ko‘tarib orqaga olib borishni taklif qilasiz, nafas olinadi. Nafas chiqarganda qo‘ng‘iz qanday ovoz chiqaradi, j-j, xuddi shunday ovoz chiqaramiz, qo‘llarni pastga tushiramiz.

“Bolta” o‘yini

Farzandingiz turgan holda, oyoqlar yelka kengligida, qo‘llarini pastga zanjir holda birlashtiramiz, qo‘llarni tez ko‘taramiz-nafas olib, so‘ng oldinga engashib, qo‘llarni sekin tushiramiz, ux!-deb uzoq nafas chiqaramiz.

“Qarg‘a” o‘yini

Farzandingiz o‘tirgan holda, qo‘llar pastga tushirilgan, yon tomondan qo‘llarini tez tepaga ko‘taramiz (nafas olib), nafas chiqarib qo‘llarni sekin tushiramiz va “qag‘” deymiz.

“G‘ozlar” o‘yini

Farzandingiz o‘tirgan holda, qo‘llar yelkada, tez nafas olamiz, sekin nafas chiqarganda tanamizni pastga engashtiramiz, tirsaklarni orqa tomonga olib borib “g‘a” deymiz, boshni to‘g‘ri ushlaymiz, dastlabki holatga qaytamiz, nafas olamiz, nafas chiqarganda “g‘a” deymiz.

Kar bolani gapirishga o'rgatish, tovushlarni talaffuz qilishga o'rgatishgina emas, garchi bu kar bola tarbiyasida o'ziga xos sanaladi va alohida malakalarni talab qiladi, biroq asosiysi nutq mazmunini tushunishga o'rgatish va muloqotda og'zaki nutqdan foydalanishga, so'zlovchining lab harakatlariga ko'ra tushunishga va o'zi tushunarli qilib gapirishga o'rgatish sanaladi. Unutmang, qo'shimcha nuqsonlari bo'lmagan, ikki yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan kar bola, ta'lim muvaffaqiyatli kechsa, ikki mingtagacha so'zni o'zlashtira oladi, siz unga ko'maklashishingiz kerak bo'ladi. Qolaversa, bolangiz maktabga qabul qilish paytiga kelib, o'ziga tanish so'zlardan iborat bo'lgan kichik matnlarni mustaqil o'qish, ularni aytib berishga o'rganishi kerak. Bu eshitadigan bola uchun majburiy bo'lmagan talab, biroq kar bola uchun bu eshitishning yo'qolganligi tufayli yetkazilgan zararni qoplash uchun zarur. Bu katta va murakkab dastur.

3.5. Ovozni rivojlantirishga oid o'yinlar **“Kim qanday qichqiradi?” o'yini hikoyasi**

Maqsad: Bolani ingichka va past ovozda gapirishga o'rgatish.

O'z hikoyasini mazmunga taalluqli bo'lgan shakllarni (o'yinchoq) yoki o'yinchoq rasmlarini ko'rsatib berish bilan boshlaydi: Ertalab biz oilamiz bilan dalaga sayr qilgani chiqdik. Qulog'imizga nimaningdir ingichka ovozda “pi-pi”deb (ingichka ovozda talaffuz etadi) ovoz chiqarayotgani eshitildi. Qarasak bu chumchuqning bolasi-chumchuqcha ekan. U daraxtga qo'nib, onasini qidirib chaqirayotgan ekan. U onam menga qachon qurt, chuvalchang olib keladilar deb, ingichka ovozda chiyillar edi. Qushcha

Hikoya mazmuniga taalluqli bo'lgan shakllarni (o'yinchoq) yoki o'yinchoq rasmlarni tavsiflash bog'langan nutqni rivojlantiradi.

qanday chiyillar ekan? “bola ingichka ovozda chumchuqchanning “pi-pi” deb ovoz chiqarishiga taqlid qiladi. Birdaniga ona chumchuq uchib keladi, uning ogʻzida chuvalchang bor edi, u chuvalchangni bolasiga (qushchaga) berdi va past ovozda “pi-pi deb ovoz chiqarib quydi”. Siz ham past ovozda talaffuz etasiz. Ona chumchuq qanday ovoz chiqaradi? (Bola “pi-pi” deb juda past ovozda talaffuz etadilar). Qush uchib ketganidan keyin biz sayrimizni davom ettirdik. Biz bir poliz oldidan chiqib qoldik. U yerda qayerdandir ingichka “miyov-miyov” degan ovoz kelar edi. Bu ovoz mushukchaniki ekan. U bizni koʻrib oldimizga yugurib keldi. U qanday miyovlaydi? (Bola mushukchanning ovozini ingichka ovozda talaffuz etadi). U ona mushukni qidirib yurgan ekan. Ona mushuk bolasi mushukchanning ovozini eshitib, yugurib keldi va past ovozda “miyov-miyov” deb bolasini erkalab qoʻydi. Ona mushuk qanday miyovlaydi? Bola past ovozda ona mushuk ovoziga taqlid qiladi, “miyov-miyov”. Endi, men hozir senga kimlar mehmon boʻlib kelganini koʻrsataman. Boshqa xonadan katta mushuk (ona mushuk) oʻyinchogʻini olib kelasiz va stol ustida yurgizasiz. Boladan soʻraysiz: “Ona mushuk qanday miyovlaydi?” (Bola ovozini pasaytirib, “miyov-miyov” deb aytadi). Soʻngra mushukchani, ona chumchuq (qush), chumchuqchani koʻrsatadi, bola ularning ovozlarini taqlid qiladi.

Metodik koʻrsatma. Farzandingiz baqirmasdan, tinch ohangda, kerak boʻlganda ovozni balandlatib, paslatib gaplashishlari, siz esa nazorat qilib turishingiz kerak.

“Shamol esyapti” oʻyini

Maqsad: Vaziyatga qarab baland va past ovozdan foydalanishga oʻrgatish

Farzandingizga siz shunday deysiz: Biz yozda oʻrmonga sayrga bordik. Dala boʻylab ketyapmiz, quyosh oltin nurlarini har tomonga sochyapti, yengil shamol esib oʻtlarni, gullarni tebratyapti. Shamol sekin esyapti, mana bunday: u-u-u, (“u” tovushini sekin va choʻzib talaffuz etasiz). Mana bogʻchaga ham yetib keldik. Bizlar koʻplab gullar, mevalar terdik va bogʻchaga qaytmoqchi boʻldik. Birdaniga kuchli shamol esa boshladi. Shamol qattiq gʻuvillay boshladi: u-u-u...(bu tovushni baland va uzoq

talaffuz etasiz). Farzandingiz sizga taqlid qilib, yengil va kuchli esayotgan shamolning ovozini takrorlaydi.

Metodik ko'rsatma: Farzandingizning ovoz kuchini o'zgartirishlariga e'tibor berib borish kerak.

“Mushuk va sichqon” o'yini

Maqsad: Osoyishta (past)ovozdan foydalanish malakasini tarbiyalash

Farzandingiz atrofida yura turib quyidagi she'rni past ovozda aytasiz:

Sekin sichqonlar, sekin sichqonlar

Tom boshida mushuk bor

Sichqon, sichqon, ehtiyot bo'!

Mushuk seni tutmasin!

Farzandingiz mushukni tasvirlab, she'r matnini tugatishi bilan baland ovozda miyovlaydi va sizni quvadi. Keyin siz mushuk bo'lasiz.

Metodik ko'rsatma: Bola ovozi juda baland ham, past ham bo'lmasligi zarur.

“Baland-past” o'yini

Maqsad: Bolalarni past va baland ovozda gapirishga o'rgatish.

O'yinning borishi: 2-3 juft o'yinchoq olinadi. Past tovushga taqlid qilganda shivirlashga o'tib ketmaslik kerak.

Siz katta va kichik kuchukchalarni ko'rsatib, bolaga shunday deysiz: Katta kuchuk vovillaganda baland ovozda akillaydi vov-vov-vov. Katta kuchuk qanday akillagan ekan. Bola balan ovozda vov-vov deb aytadi. Siz o'yinni davom ettirib, shunday deydi: Kichkina kuchukcha past ovozda akillaydi vov-vov. Kichkina kuchukcha qanday ovozda akkilar ekan. Bola past ovozda vov-vov deb aytadilar.

Siz har ikkala kuchuk o'yinchoq'ini olib qo'yasiz va shunday deysiz: Hozir juda ham diqqat bilan quloq solib o'tir. Kuchuk paydo bo'lishi bilan sen vov-vov deb aytasan, ammo adashib ketmaganlik uchun, katta kuchuk baland ovozda akillaydi, kichkina kuchuk past ovozda akillaydi. Xuddi shu tarzda boshqa o'yinchoqlar bilan o'yin o'tkaziladi.

MASLAXAT

O'yin bolalarning mustaqil faoliyati bo'lib, unda bolaning ruhiyati namoyon bo'ladi; o'yin maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar hayotini tashkil etish shaklidir; o'yin bolalarni har tomonlama tarbiyalash vositalaridan biridir; o'yin bolalarga ta'lim va tarbiya berishning metod va usulidir; o'yin bolalarni o'quv faoliyatiga tayyorlash vositasidir.

3.6. Nutq apparati harakatini rivojlantirishga oid o'yinlar

“Shirin murabbo” o'yini

Maqsad: Til harakatini faollashtirish.

Farzandingizga murabboni yalayotgan qizning rasmi ko'rsatiladi. Qizning yuqori va pastgi labiga murabbo yopishib qoldi. Qiz murabboni tili bilan yaladi. (Til harakati bilan murabboni yalash ko'rsatiladi). So'ngra bola ham ushbu mashqni qaytaradi. Siz farzandingiz mashqini qanday bajarayotganini kuzatib borasiz.

Bolalarda nutq apparati, til, lab, pastki jag', tilchaning harakatlanishini rivojlantirish og'zaki nutqni shakllantirishga ko'maklashadi.

“Tishlarimizni tozalaymiz” o'yini

Maqsad: Til harakatini faollashtirish

Farzandingizga rasm ko'rsatiladi. Qara, bola qanday qilib tishlarini tozalayapti. Biz ham hozir sen bilan tishlarimizni tozalaymiz. Faqat shyotka bilan emas, balki tilimiz bilan. Avval siz til bilan tozalashni bolaga o'zingiz ko'rsatib berasiz. So'ngra bolani oldingizga chaqirib mashqni bajarishini kuzatib borasiz. Mashq bir necha marta bajaririladi.

“Ot” o‘yini

Maqsad: Til uchi harakatini faollashtirish

Farzandingizning tili yuqoriga tishlar orasida bo‘lishini va til uchi harakatlanishini kuzatib borishi kerak. Til uchini to‘g‘ri ko‘tarishga e‘tibor berish kerak. Agar bola ushbu mashqni bajara olmasa, konfet so‘rishga taqlid etishini o‘rgatish kerak.

“Lablarimiz bulochkaday dumaloq” o‘yini

Maqsad: Lab harakatini faollashtirish

Farzandingizga dumaloq bulochka chizilgan rasmni ko‘rsatasiz va bolalardan “Kim lablarini shunday dumaloq qila oladi?” deb so‘raydi. Avval o‘zingiz bolaga ko‘rsatib berasiz (o-o-o-o). So‘ngra bolaga mashqni erkin bajarish tavsiya etiladi. Bola mashqni erkin bajarishi kuzatib boriladi. Mashqni bajarishda faqat lablarning ishtirok etishi kuzatib boriladi, og‘iz ochilgan holda bo‘ladi, lekin pastki jag‘ oldinga chiqib ketmasligi kerak.

“Kim yaxshi kuladi?” o‘yini

Maqsad: Lab harakatini faollashtirish

Farzandingizga “Biz xursand bo‘lganimizda kulamiz”, mana bunday (o‘zingiz kulib ko‘rsatasiz). Biz juda xursand bo‘lib kulganimizda tishlarimiz ko‘rinadi. Hozir bizga bo‘g‘irsoq bilan qo‘g‘irchoq mexmonga keladi. Hammamiz xursand va kulib ularni kutib olamiz. Bola tishlarini ko‘rsatib kuladi. Endi mehmonlarimiz ketdi. Biz xafa bo‘ldik. Tishlarimizni bekitamiz. Mehmonlarimiz yana keldi. Kulamiz. Shu tariqa mashqlar bir necha marta takrorlanadi. Lab harakatlarining aniq bajarilishi kuzatib boriladi.

“Kim nay chala oladi?” o‘yini

Maqsad: Lab harakatlarini faollashtirish

Farzandingizga nayning rasmini ko‘rsatasiz va boladan lablari bilan nay hosil qilish so‘raladi. Avval o‘zingiz nay chalishga taqlid qilishni bolaga ko‘rsatib berasiz. So‘ngra boladan talaffuz etish so‘raladi. Nay chalinyapti deganda bola lablari bilan nay chalish harakatini bajaradi. Kuy tugadi

deyilganda bola lablarini oddiy holga keltiradi. Mashq bir necha marta takrorlanadi va aniq bajarilishi kuzatib boriladi.

“Quvnoq tilcha” o’yini.

Maqsad: nutq apparati harakatchanligini rivojlantirish

Farzandingizga uning ogʻiz boʻshligʻi uy deb tasavvur etishni aytasiz. Bu uychada kichkinagina, quvnoqqina tilcha yashaydi. Tilcha erta turib oynalarni ochib xonaga toza havo kiritadi. Bunda bola ogʻzini ochadi. Tilcha yuzini yuvadi, bunda tili bilan lablarini yalaydi. Choy ichsin deganda bola til uchini ikki cheti bukilgan holda havoni ichiga tortadi. Tilchamiz nonushta qilgandan soʻng oʻynagani tashqariga chiqadi, deganda bola ikki lunjini ishiradi. Soʻng tilcha toshdan toshga sakrasin deganda bola tili uchi bilan birma-bir tishlariga tekkizib chiqadi. Endi til otda sayrga chiqdi deganida bola tilining uchini tanglayiga botirib ot tuyoqlarining ovozigʻa oʻxshab ovoz chiqaradi. Bu jarayon davomida bolaning lablari goh kulgu, goh choʻchchaygan holatida boʻladi. Allbatta bola bu mashqlarni siz bilan birgalikda taqlid asosida bajaradi. Keyinroq esa mustaqil tarzda bajarishini boshlaydi.

“Qoʻgʻirchoq uxlamoqchi” o’yini

Maqsad: Pastki jagʻ harakatini rivojlantirish

Farzandingizga murojaat qilib shunday deysiz: Qara, sen bilan oʻynab qoʻgʻirchoqʻimiz charchab qolibdi. Uning uxlagisi keldi. U chuqur nafas olib esnayapti. Siz bolaga bir necha marta esnashni koʻrsatib berasiz. Esnananimizda ogʻzimiz ochiq holda, chuqur nafas olamiz, pastki jagʻimiz esa pastga tushgan holda boʻladi. Vazifani koʻrsatib bergandan soʻng bola vazifani toʻgʻri bajarib borishini kuzatasiz.

“Qushlarni boqish” o’yini

Maqsad: Pastki jagʻ harakatini rivojlantirish

Farzandingizga bir qush tasvirlangan rasmni va boqiladigan qushchalar rasmini koʻrsatasiz. Soʻngra, siz hozir biz oʻyin oʻynaymiz. Sen qushcha boʻlasan. Men esa ona qush boʻlaman. Ona qush don olib keladi, hamma qushchalar tumshuqlarini ochishadi. Donni yeb boʻlishgach, tumshuqlarini

yopishadi-deb aytadisiz. Bola ushbu harakatlarni bajaradi. O'yinni bir necha marta qaytarish mumkin. Bola to'g'ri va tinch o'tirishi kerak. Boshini to'g'ri tutishi kerak. Ayniqsa og'izini ochganida va yopganida orqaga tashlamaslik kerak.

Harakatni faqat pastki jag'.til va lab tinch turgan holatda bajariladi.

MASLAXAT

Xo'sh, ota-onalar farzandiga qanday yordam bera oladi? Garchi kar bolalarga ta'lim berishni mutaxassis-surdopedagoglar amalga oshirsa-da, bu ota-onani o'z farzandi bilan shug'ullanish mas'uliyatidan xoli etmaydi. Ota-onaning o'z bolasiga atrof olamni bilishdagi yordamiga ortiqcha baho berish qiyin. Bolani o'zi uchun qulay vositalar yordamida tarbiyalar ekan, ota-ona mutaxassisga bolada maxsus ko'nikmalar, masalan, talaffuzni shakllantirish imkonini beradi, bu esa ota-onalardan egallash anchagina murakkab bo'lgan malakalarni talab qiladi. Shu bilan biga, kar bolalarni tarbiyalash asoslarini bilib, ayrim usullarni o'zlashtirib olgan ota-onalar bola maktabgacha tarbiya muassasasida egallagan og'zaki nutq ko'nikmalarini, talaffuz va labdan o'qish ko'nikmalarini mustahkamlashda yordam berishi mumkin.

3.7. Eshituv diqqatini rivojlantirishga oid o'yinlar

Kar bolalar ko'p hollarda u yoki bu darajada qoldiqli eshitishga ega bo'ladi. Bu qoldiqli eshitishdan foydalanish va bolada eshitish diqqatini tarbiyalash bo'yicha mashg'ulotlar olib borish kerak.

Kar bolalarda qoldiqli eshitishning bir necha turi farqlanadi: ayrim bolalar keskin nutqiy bo'lmagan tovushlarga (gudok, hushtak va sh.k.) reaksiya qiladi. boshqalari keskin hayqiriqlarga reaksiya qiladi va idrok etadi, biroq qulog'iga aytilgan unli tovushlarni farqlamaydi. Uchinchilari qulog'iga aytilgan unli tovushlar va r tovushini farqlaydi va qaytaradi, yana boshqalari qulog'iga aytilgan so'zlar ritmini ilg'ab oladi va tanish so'zlarni qaytaradi.

Biroq bola hatto qulog'iga va chakkasiga aytilgan tanish so'zlarni qaytara olgan holda ham, u kar – bolalar guruhiga kiritiladi, zero nutqi (zaif eshituvchi bolalardagi kabi) mustaqil rivojlanmaydi. Faqat maxsus pedagogik mashg'ulotlar sharoitidagina rivojlanadi. Bolangizning eshitish holati qanaqa bo'lmasin, u bilan eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlar olib borish kerak.

**Eshituv diqqatini
rivojlantirishga oid
o'yinlar bola nutqiy
faoligini oshiradi.**

Eng avvalo, musiqiy va shovqinli o'yinchoqlar (surnay, garmonika, qo'ng'iroq va sh.k.) to'plamini xarid qiling. Bolangiz bilan shu o'yinchoqlarni o'ynang. Bolada qoldiqli eshitish bo'lsa, bu o'yinchoqlar unga yoqadi. Bolangiz ularning har biri qanday jaranglashi bilan tanishtiring. Bolaga o'yinchoqni ko'rsating, uni yaxshilab ko'rib olsin. Keyin shu o'yinchoq qanday jarang sochishini namoyish qiling va bolangizga shu o'yinchoqdan ovoz taratishni taklif qiling. Asta-sekin barcha mavjud o'yinchoqlarning jarangi bilan bolani tanishtiring. Keyin tobora baland ovozli va jarangi turlicha bo'lgan ikkitasini tanlab oling. Bolangiz o'yinchoqlarni ko'rmaydigan qilib (teskari qaratib, ko'zini bog'lab va sh.k.) qo'ying. Shu o'yinchoqdan ovoz tarating. Keyin narigi o'yinchoq yoniga qo'ying. Bolangizning ko'zini yechib, ovoz taratgan o'yinchoqni ko'rsatishini so'rang. Bolangiz buni birdaniga uddalamasa, unga yordam bering. Bolangiz mustaqil ravishda o'yinchoqni ajratib olguniga qadar o'yinni davom ettiring.

"Top nima qichqiryapti?" o'yini

Maqsad: Bolada ma'lum obyektga eshituv diqqatini to'play olish malakasini tarbiyalash.

Oldindan tayyorlab qo'ygan o'yinchoqni bittadan olib uni bolaga ko'rsatasiz. So'ngra ovozigga taqlid qilasiz va boladan bu qaysi hayvon ovozi ekanligini so'raysiz. O'yinchoqni yashirgan joydan olib ko'rsatishdan oldin, o'yinchoq ovozini chiqarasiz va boladan: -Toping-chi, hozir bizga qaysi hayvon mehmon bo'lib keladi? – deb so'raysiz. O'yinni 5-6 marta takrorlash mumkin. Bolaning diqqat bilan eshitishlarini kuzatib turish kerak.

"Qayerda chalindi?" o'yini

Maqsad: Bolada tovush yo'nalishini aniqlay olishga o'rgatish, fazoviy oriyentatsiyani rivojlantirish.

O'yinning borishi: Farzandingiz ko'zini yumadi. Shu vaqt siz qo'ng'iroqni chalasiz. Farzandingiz ko'zini ochmay, qo'ng'iroq ovozi kelayotgan tomonni qo'li bilan ko'rsatadi. Agar bola tovush kelayotgan tomonni to'g'ri ko'rsatsa, "bo'ldi" deb aytasiz. Agar farzandingiz adashsa, yana bir marta qo'ng'iroq ovozi qayerdan kelayotganini topish taklif etiladi.

O'yin 3-5 minut takrorlanadi. Farzandingiz tovush kelayotgan tomonni qo'li bilan ko'rsatib shu tomonga burilishi kerak.

Qo'ng'iroqni juda baland chalish kerak emas.

"Quyosh va yomg'ir" o'yini

Maqsad: Doira ohangiga qarab harakatlarni bajarishga o'rgatish.

O'yinning borishi: Siz farzandingizga – Hozir biz sen bilan sayrga boramiz. Yomg'ir yo'q. Ob-havo yaxshi, quyosh charaqlab turibdi. Gullar terish mumkin. Sen sayr qil. Men doira chalaman. Doira sadosi bilan sayr qilish qiziqarli bo'ladi. Agar yomg'ir yog'a boshlasa, men doirani cherta boshlayman, sen esa doira taqillashini eshitib, uyga yugurishing kerak. Diqqat bilan tingla, men qachon doirani chalaman, qachon taqillata boshlayman!

Metodik ko'rsatma: bu o'yin doira ovozini o'zgartirib 3-4 marta takrorlanadi.

"Nimani eshityapsan?" o'yini

Maqsad: Turli ovozlarni eshitib ajratishga o'rgatish

O'yinning borishi: Farzandingizga ko'zlarini yumishini tavsiya etasiz va diqqat bilan ovoz va tovushlarni eshishni taklif qilasiz (qushlarning chug'urlashini, avtomobillar signalini, bargning shitirlashini va hokozolarni). Bola qanday ovoz qaysi tomondan kelganini aniqlashi kerak. Bunda bolaning fazoviy oriyentatsiyasi ham rivojlantiriladi.

Ushbu o'yin sayr paytida o'tkazilsa, ayniqsa maqsadga muvofiqdir.

"Qayerda taqillatishdi?" o'yini

Maqsad: Ovozni qayerdan kelganini aniqlashga o'rgatish. Harakat oriyentatsiyasini rivojlantirish.

O'yinning borishi: Farzandingizning ko'zini boylaysiz.

Siz bola orqasiga o'tib, yog'och cho'pni tepaga yoki pastga yo'naltirib, urib taqillatasiz. Ko'zi boylangan bola tovush qayerdan kelayotganini aniqlashi kerak. Agar bola to'g'ri topsa, siz o'rin almashasiz. Agar topa olmasa o'yin shu tariqa davom etaveradi.

"Nima qilish kerakligini o'ylab top?" o'yini

Maqsad: Ovozni diqqat bilan eshitgan holda harakat qilish va harakat koordinatsiyasini rivojlantirish.

Farzandingizga qo'lida 2 tadan bayroqcha bo'ladi. Siz doirani baland chalganingizda bola qo'llarini baland ko'tarib, bayroqchalarni xilpillatadi. Doirani past chalganingizda bola bayroqchani pastga tushiradi. Bola ovozi qayerdan kelayotganini aniqlay olishi kerak. Bolalar harakatlarni to'g'ri bajarayotganini kuzatish kerak.

"Qizil-oq" o'yini

O'yinning maqsadi: Eshituv idrokini rivojlantirish, so'zdagi tovushni aniqlash.

Farzandingizga 2 tadan doirachalar (qizil va oq) berilsiz.

Farzandingizga berilgan tovush qaysi so'zda ishtirok etayotgani aniqlashni so'raysiz. Agar so'zda tovush ishtirok etsa, bola qizil doirachani, agar ishtirok etmasa oq doirachani ko'tarishlari kerak.

"Tovush qayerda?" o'yini

O'yinning maqsadi: Tovushlarni so'zlarda aniqlash

Siz so'zni talaffuz qilasiz. Bola berilgan tovushning so'zdagi o'rnini aniqlaydi. Tovush so'zning boshida, o'rtasida yoki oxirida kelganligiga qarab fishka chiziqning birinchi, ikkinchi yoki uchinchi qismiga qo'yiladi. Bola avval, tovushning so'zni boshida kelgan holatini, keyin esa so'zning oxirida kelgan holatini aniqlaydi. Buni yaxshi o'zlashtirib olganlaridan keyingina so'zning o'rtasida mumkin bo'lgan holatlar ko'rib chiqiladi.

O'yin jarayonida yuz bergan kechinmalar bola ongida chuqur iz qoldiradi, shuning uchun o'yin bolada yaxshi xislatni, ulug'vor orzular va intilishlarni, sog'lom qiziqishlarni tarbiyalashga yordam beradi. O'yinda bola o'z xulqini boshqarishga, qiyinchilikni yengishga, o'z maqsadida qat'iy turib yetishishga o'rganadi. Bolalar o'yinining yana bir xususiyati uning havaskorlik tarzida bo'lishidir (xususiy faoliyat). Bu uning tashqi belgilari bo'lmay, balki haqiqiy mohiyatidir.

"Kim ko'proq topadi?" o'yini

O'yinning maqsadi: Rasm asosida so'zdagi berilgan tovushni aniqlash

O'yinning borishi: Surdopedagog bolalarga oid syujetli rasm ko'rsatadi, masalan, "polizda". Bolalar rasmni diqqat bilan ko'rib chiqadilar. Surdopedagog bolalarga:

-Bolalar polizda nima terishmoqda? – degan savol bilan murojaat qilinadi, bolalar javob beradilar.

Keyin esa

-Qaysi predmetlar nomida "r" tovushi ("s" tovushi va hakoza) bor? - ko'rinishida vazifa topshiriladi.

Har bir to'g'ri topilgan so'zga doiracha beriladi. Kim ko'proq doiracha olsa, o'sha bola g'olib hisoblanadi.

"Baliq ovi" o'yini

O'yinning maqsadi: Lug'at boyligini oshirish, tovushning so'zdagi o'rnini aniqlash.

O'yinni jihozlash: Metall skrepkalar, predmetli rasmlar, qog'ozli korobka, magnitli qarmoq. Skrepkalar predmetli rasmlarga o'rnatiladi.

O'yinning borishi: Bolalar navbat bilan qarmoq yordamida predmetli rasmlarni tuta boshlaydilar va nomlaydilar. Tegishli tovushning (masalan, "r" tovushi) so'zda bor yoki yo'qligini, so'zdagi o'rnini (boshida, oxirida, o'rtasida) aniqlaydilar. To'g'ri javob uchun yulduzcha bilan taqdirlanadi. Yulduzchasi ko'p bola g'olib hisoblanadi.

"Kim diqqatliroq?" o'yini

O'yinning maqsadi: Tovushlarni eshitib farqlashga o'rgatish, fonematik idrokni rivojlantirish.

O'yinning borishi: Bolalar stol atrofida o'tiradilar.

Surdopedagog :

-Hozir, sizlarga rasmlar ko'rsataman va nomini aytaman, sizlar esa diqqat bilan eshitib, barcha so'zlar uchun umumiy bo'lgan tovushni topasizlar. Kim topsa qo'lini ko'tarib javob beradi – deb bolalarga o'yinning shartini tushuntiradi.

Keyin surdopedagog rasmlarni ko'rsatib nomlaydi (masalan, “s” tovushidan boshlangan so'zlarni: stakan, somsa, sumka, supurgi, sovun). Bolalar esa: “s” tovushi, deb javob beradilar.

Surdopedagog:

-To'g'ri bu so'zlarning barchasi “s” tovushidan boshlanadi. So'zlarni qayta nomlab bering deydi.

Bolalar eslab, ularni nomlaydilar. Keyin, o'zlari tovushdan boshlanadigan boshqa so'zlarni topib nomlashlari kerak.

"Kim ko'proq so'z topadi?" o'yini

O'yinning maqsadi: Tovushlarni farqlashga o'rgatish.

O'yinning borishi: Surdopedagog biror tovushni aytadi va bolalardan ushbu tovushga oid so'z topish kerakligini so'raydi. Keyin bolalar doira shaklida turadilar. Ishtirokchilardan bittasi koptokni birorta bolaga qarata uloqtiradi. Koptokni ilib olgan bola tovush ishtirokidagi birorta so'zni aytishi kerak. Javob bergan bolaga fishka beriladi. Javob berolmagan yoki aytilgan so'zni qaytargan bolaga fishka berilmaydi. G'olib fishkalar soniga qarab aniqlanadi.

"Telegraf" o'yini

O'yinning maqsadi: So'zlarni bo'g'inlarga ajratishni o'rgatish.

O'yinning borishi: Surdopedagog bolalarga murojaat qiladi:

-Bolalar! Hozir biz sizlar bilan "Telegraf" o'yinini o'ynaymiz. Men sizlarga so'zlarni aytaman, sizlar esa telegraf yordamida boshqa shaharlarga uzatasizlar.

Birinchi soʻzlarni surdopedagog boʻgʻinlarga ajratib beradi. Avval bolalarga sodda "dada", "ona", "oshiq" kabi soʻzlarni, keyin "deraza", "mashina", "gildirak" kabi 2-3 boʻgʻindan iborat soʻzlar beriladi. Bolalar oʻzlari oʻylab topgan soʻzlarni telegraf orqali yuborishlari mumkin.

"Ziyrak boʻl" oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Soʻz boyligini oshirish, turli tovushlarni tez talaffuz qilish.

Oʻyinning borishi: Surdopedagog bolalarga murojaat qiladi:

-Men sizlarga rasmlar koʻrsataman. Sizlar esa tarkibida "s" tovushi bor soʻzlarni eshitganingizda qoʻlingizni koʻtaring-deb aytadilar.

Keyin surdopedagog bolalarga biron bir predmet nomini aytadi va u kerakli tovushi bor soʻzlarni ajratadi. Qolgan bolalar topshiriq qanday bajarilayotganini kuzatishadi. Bu oʻyindagi soʻzlarda "s" tovushi soʻzning boshida oxirida yoki oʻrtasida uchrashi mumkin.

Agar bola topshiriqni bajarishda xato qilsa, "s" tovushi bor biron soʻz oʻylab topishi kerak. Oʻyin davomida surdopedagog soʻzlar oʻrnini almashtirib turadi.

Ushbu oʻyin boshqa tovushlarni mashq qilish uchun ham qoʻllash mumkin

"Kim diqqatli?" oʻyini

Farzandingizga shunday deysiz: - hozir men juda past ovozda(pichirlab) topshiriqni aytaman, shuning uchun juda diqqat bilan quloq solib oʻtirishingiz kerak. Men topshiriqni toʻgʻri bajarayapsizmi yoki yoʻqmi kuzatib boraman. - Diqqat qil, oʻyiningizni boshlaymiz!

Vazifa: "qoʻgʻirchoqni ol va uni kravatga yotqiz". Siz ushbu gapni juda past ovozda aytasiz. Bola esa harakatni bajaradi. Soʻzli topshiriq qisqa va oddiy boʻlishi kerak

"Lolaxonni uygʻotma" oʻyini

Farzandingiz oldiga karavatda uxlab yotgan qoʻgʻirchoqni qoʻyasiz va shunday deysiz: - Lolaxon juda koʻp sayr qildi, charchadi. Ovqatlanib oldida uxlab qoldi. Biz esa u oʻynagan oʻyinchoqlarni yigʻishtirib qoʻyishimiz

kerak. ammo qo'g'irchoqni uyg'otib yubormaslik uchun o'yinchoqlarni sekin yig'ishtirib olishimiz kerak. Qani Salima meni oldimga keling-chi. Sen menga qaysi o'yinchoqlarni yig'ishtirib qutiga solish kerakligini juda past ovozda aytgin. Shu, stol ustiga terib qo'yilgan o'yinchoqlarni yig'ishtirib olishni taklif etadi.

Metodik ko'rsatma: Bolalarda nutqni tushunib, vazifani to'g'ri bajarishga o'rgatish.

MASLAXAT

O'yin aks ettirilayotgan narsani bilib olishga qiziqish uyg'otadi. O'yin bolalarga yangi bilim berish va ularning fikrini, bilish doirasini kengaytirish uchun xizmat qiladi. Bolalarda kattalarning mehnatiga, ijtimoiy hayotga, kishilarning qahramonona ishlariga qiziqish sari ularda bo'lajak mutaxassislik, yaxshi ko'rgan qahramonlariga taqlid qilish kabi dastlabki orzular paydo bo'ladi. O'yinda aqliy rivojlanish bilan bog'liq holda axloqiy sifatlar ham shakllanadi. O'yin jarayonida yuz bergan kechinmalar bola ongida chuqur iz qoldiradi, shuning uchun o'yin bolada yaxshi xislatni, ulug'vor orzular va intilishlarni, sog'lom qiziqishlarni tarbiyalashga yordam beradi. Tovushlar talaffuzi buzilishini bartaraf etish ishlari bolalar uchun qiziqarli bo'lgan o'yin faoliyati bilan bog'lab o'tish orqali korreksiyalash ishining samaradorligi oshadi

3.8. Tovushlarni nutqqa qo'yish, mustahkamlashga oid o'yinlar “s” tovushini to'g'ri talaffuz etishga qaratilgan o'yinlar

Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan tovushlarda kuzatiladi. Shunday tovushlar qatoriga sirg'aluvchi va shovqinli tovushlar kiradi. Bu tovushlardagi kamchiliklarni bartaraf etish ishlarini bolalar uchun qiziqarli bo'lgan o'yin faoliyati bilan bog'lab o'tish orqali, korreksiyalash ishining samaradorligi oshadi. Quyida keltirilgan o'yinlar sirg'aluvchi tovushlarni shakllantirishga qaratilgan.

“Nasos” o‘yini

Maqsad: “S” tovushini to‘g‘ri talaffuz etishga o‘rgatish.

Farzandingizga shunday deysiz: – Hozir biz velosipedda sayr qilamiz. Velosipedda sayr qilishdan avval uning kamerasiga havo damlanganmi yoki yo‘qmi shuni tekshiramiz. Velosiped uzoq vaqtgacha minilmaganligi sababli kamerasi bir oz bo‘shab qolibdi. Unga dam berish kerak. Nasos bilan kameraga havo yuboramiz. Nasosdan chiqayotgan havo S-S-S, deb ovoz chiqaradi. Bola avval birma-bir, so‘ngra birgalikda nasos harakatiga taqlid qilib, kameraga dam uradi. Kameraga dam berish vaqtida S-S-S tovushini cho‘zibroq aytadi.

Metodik ko‘rasatma: Bola “s” tovushini to‘g‘ri talaffuz ishlari uchun lab, til holati va oqimining til o‘rtasidan ishga e‘tibor berib borish zarur.

“Sharcha teshildi” o‘yini

Maqsad: “S” tovushini nutqqa kiritish.

Farzandingizga sharchalar tarqatib chiqasiz va aytasiz: “Yaqinda biz yangi yil bayramini nishonlaymiz. Shuning uchun xonamizni chiroyli qilib bezatishimiz kerak” Kel, hozir sen bilan birgalikda sharlarimizni shishiramiz. Farzandingizga ataylab 3-4 nafar teshik sharchalarni berib qo‘yasiz. So‘ngra bola diqqatini teshilgan sharchadan chiqayotgan ovozga qaratasiz va bolalardan so‘raysiz: “Qanday ovoz eshitayapsan” “Bola ps-ss-s”deb talaffuz etadi.

“Do‘kon” o‘yini

Maqsad: “S” tovushini so‘zlarda to‘g‘ri talaffuz etish.

Farzandingizga o‘yin qoidalari tushuntiriladi. Tasavvur qil. Mana bu stol-do‘kon, stol ustidagi rasmlar, o‘yinchoqlar do‘konda sotiladigan narsalar. Hozir sen bilan shu o‘yinni birgalikda o‘ynaymiz. Hozir bitta-bitta gapiraman va sen do‘kondan narsa sotib olishing kerak. O‘yinchoqlar nomini, rasmlarni xarid qilgan farzandingiz chiroyli baland ovoz bilan nomlab beradi.

-soat-sovun-sandiq

-doska-stol-savat

-gilos-avtobus-sochiq

O'yin davomida asosan "s" tovushi qatnashgan so'zlar urg'u berib jarangdor ovoz bilan talaffuz qilishga qaratiladi.

"Sabzilar va giloslar" o'yini

Maqsad: "s"tovushini bo'g'irlarda, so'zlarda to'g'ri va aniq talaffuz etishga o'rgatish.

Farzandingiz "sabzilar bilan siz "Giloslar" nomlari bilan nomlanasiz. Bunda "Sabzilar" guruhi ochiq bo'g'inda, sa-so-si-su-so' bo'g'inlarini "Giloslar" guruhi yopiq bo'g'inda, as-os-is-us-o's bo'g'inlarini talaffuz qilishlari tushuntiriladi. Navbatma-navbat chiqib, bo'g'inlarni talaffuz qilasizlar. O'yin bir necha marta takrorlanadi va o'yinda rollarni almashadilar. Bunda bolani "s" tovushini bo'g'irlarda to'g'ri va aniq talaffuz qilishlarini kuzatadi.

"Z" TOVUSHINI TO'G'RI TALAFFUZ ETISHGA QARATILGAN O'YINLAR

"Gullar va asalarilar" o'yini

Maqsad: "Z" tovushini nutqqa kiritish.

O'yin boshlanishidan oldin kim asal arilar bo'lishi, kim esa gullar bo'lishi aniqlantirilib olinadi (masalan, o'g'il bolalar asal arilar, qiz bolalar esa gullar). Keyin hammalari xona bo'ylab yoki maydonchada yuguradilar. Sizning ishorangizdan so'ng (chapak chalish yoki biror bir predmetga urishi) qiz bolalar gullar tizzalari bilan o'tiradilar. Asalarilar qanotlarini qoqib guldand gulga qo'nib yuradilar. Buni ular asalarilarga taqlid qilgan holda bajaradilar: V-zz-z-z. Siz yana chapak chalishingiz bilan bolalar rollarini almashtiradilar.

"Chivinlar" o'yini

Maqsad: "Z" tovushini nutqqa kiritish.

Farzandingizga endi diqqat bilan meni eshit. Bugun sen bilan yana bir yangi o'yin o'ynaymiz. O'yinning nomi "chivinlar" o'yini. Esingdami, biz sizlar bilan boqqa sayrga borgan edik? Kechki payt chivinlar bizzilab kelib, bizni xo'p chaqqan edi. Hozir sen bilan "chivinlar" o'yinini o'ynaymiz,

deyladi. Buning uchun biz ikki guruhga bo'linamiz. Birinchi guruh bolalari chivinlar, ikkinchi guruh bolalari esa sayr qilib yuruvchilar bo'lishadi. Chivin bo'lgan bolalar "z z z" deb sayr qilib yurgan bolalar ketidan yugurishadi. Sayr qilib yurgan bolalar esa chivinlardan qochishga, yashirinishga harakat qilib, uylariga yugurishadi. Xona burchagidagi stulchalar uycha hisoblanadi. So'ngra, rolni almashasizlar. Hammaga tushunarlimi, unda boshladik.

“Rasmni juftini top”

Maqsad: «Z» tovushini so'zlarida to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish.

Stol ustida teskari qilib qo'yilgan rasmlar bo'ladi. Farzandingizga xuddi shu rasmdan berib chiqiladi. Siz bolalardan birini chaqiradi va bu bola stoldagi rasmlardan birini oladi va uni ko'rsatib baland ovoz bilan - “Men zanjirni oldim, kimda xuddi shu rasmning jufti bo'lsa, shu bola o'rnidan tursin” deydi. O'rnidan turgan bola ham o'rtoqlariga rasmni ko'rsatib, “Mendagi rasmda ham zanjir tasvirlangan” – deydi. Bolalar har juft rasmni ustiga qo'yadilar. O'yin shu tariqa stol ustidagi rasm tamom bo'lguncha davom etadi. Buning uchun “z” tovushi so'zining boshida, o'rtasida, oxirida kelgan rasmlardan foydalaniladi. Bularga: zina, uzum, piyoz, dazmol, muzqaymoq, uzuk, oshpaz, sabzi, tarvuz rasmlari kiradi.

“Zebo va mayiz” o'yini

Maqsad: “Z” tovushini so'zlarda va gaplarda mustabkamlash.

Siz chiroyli kiyintirilgan rezinali qo'g'irchoqni olib kiradi va bolaga: “Bolalar bu qo'g'irchoqning ismi Zebo”. Uni magazindan sotib olishdi. U rezinali. Zeboning oyoqlari rezinali, qo'llari, yuzlari va burni ham rezinali. Keyin esa boladan so'raysiz: “Qo'g'irchoqning ismi nima ekan? Uni qayerdan sotib olishibdi? Uning oyoqlari, qo'llari, yuzlari, burni nimadan qilingan ekan?” bola javob beradilar. Siz davom etasiz: “Zebo mayizni yaxshi ko'radi. Lola kel Zeboni mayiz bilan mehmon qil”. Lola chiqib, aytadi: “Zebo, mayizdan ol”. Bolalar navbatma navbat Zeboni mayiz bilan mehmon qilgan holda yuqoridagi frazalarni aytadilar.

“Kim chaqqon?” o‘yini

Maqsad: “Z” tovushini so‘zlarda to‘g‘ri talaffuz qilishga o‘rgatish.

Farzandingiz bir qancha savollar beriladi: Men senga savollar beraman kim birinchi topsa, shu bolaga qizil yulduzcha beraman. Kim ko‘p qizil yulduzcha yig‘sa, shu bola g‘olib bo‘ladi.

Qaysi transportning nomida “z” tovushi bor?

Qaysi daraxtning nomida “z” tovushi bor?

Qaysi hayvonlarning nomida “z” tovushi bor?

Qaysi uy jihozlarning nomida “z” tovushi bor?

Qaysi sabzavotlarning nomida “z” tovushi bor?

Qaysi mevalarning nomida “z” tovushi bor?

Qaysi gullarning nomida «z» tovushi bor?

Qaysi parrandalarning nomida «z» tovushi bor?

Qaysi qizlarning va bolalar nomida “z” tovushi bor?

MASLAXAT

Bola hech qachon jim o‘ynamaydi, bitta o‘zi o‘ynasa ham u o‘yinchoq bilan gaplashadi, o‘zi tasvirlayotgan qahramon bilan muloqot o‘rnatadi, onasi, bemor, shifokor, xullas hamma hammaning o‘rniga o‘zi gapiraveradi. So‘z obrazning yaxshiroq ochilishiga bir xilda yordam beradi. Nutq o‘yin jarayonida juda katta ahamiyatga ega. Nutq orqali bolalar fikr almashadi, o‘z his-tuyg‘u, kechinmalarini o‘rtoqlashadi.

“Adashma” o‘yini.

Maqsad: S-Z tovushlarini bir-biridan farqlashga o‘rgatish.

Farzandingizga ikkitadan rasm beriladi. Bittasida nasos tasvirlangan, ikkinchisida chivin. Nasos tasvirlangan rasmni bolalar chap qo‘llariga oladilar. Chivin tasvirlangan rasmni esa o‘ng qo‘llariga oladilar. Chivin tasvirlangan rasmni esa o‘ng qo‘llariga oladilar. Siz nomida “s” yoki “z” tovushi hamda bir so‘zda “s” va “z” tovushi bor bo‘lgan rasmlarni bolalarga ko‘rsatasiz va nomini aytasiz. Masalan: sabzi, sumka, yulduz, gazeta, somsa va hakazolar.

Agar rasmning nomini bildiruvchi soʻzlarda “s” tovushi boʻlsa, soʻngra bolalar nomini bildiruvchi soʻzda har ikki tovush bor boʻlgan rasmlarni koʻrsatadilar va “s” - “z” tovushlarida qaysi biri soʻzning boshida kelayotganligini aytadilar.

Metodik koʻrsatma: “s” va “z” tovushini rasmlar orqali taqqoslash kerak. Mashgʻulot paytida nomida “s” va “z” tovushi boʻlgan rasmlardan ham foydalanish mumkin. Agar bolalarga bunday rasmlar koʻrsatilsa, bolalar qoʻllaridagi rasmlarni koʻrsatmasliklari kerak.

SHOVQINLI TOVUSHLARNI NUTQQA QOʻYISH, MUSTAHKAMLASH VA FARQLASHGA OID OʻYINLAR

“Oʻrmon shovullaydi” oʻyini

Maqsad: “Sh” tovushini nutqda hosil qilish.

Metodik koʻrsatma: Bolalar “sh” tovushini talaffuz etganda lab, til, holatlariga havo oqimining til oʻrtasidagi oʻtishga ahamiyat berish zarur.

Farzandingizga yozda bogʻ yoki oʻrmonda sayr eshitishini taklif etasiz. U yerda baland daraxtlarni koʻrganliklarini uzun-uzun shoxlarida barglar koʻp ekanligini eslaydi. Shamol esganda daraxtning shoxlari tebratib “sh-sh-sh” degan ovoz chiqaradi. Avval shamol sekin esadi, bunda bola sekin ovozda “sh-sh-sh” deb talaffuz etadi. Asta sekin shamol kuchayib boradi. Daraxtlarning barglari kuchli tebranadi. Bunda bola kuchli ovoz bilan “sh-sh-sh” deb talaffuz etadi. Soʻngra siz bolalarga qoʻllarini daraxtning shoxchalariga oʻxshab yuqoriga koʻtarishlarini va shamol esganda daraxtlarning shovullashiga oʻxshash “sh-sh-sh” deb ovoz chiqarishlari taklif etiladi. Tovushni birgalikda, soʻngra esa alohida-alohida talaffuz etishni tavsiya etadi. Bola “sh” tovushini talaffuz etayotganlarida nutq apparati yaʼni lab, til, harakatlari, havo oqimining toʻgʻri yoʻnaltirilganligini kuzatib boriladi.

“Shar yorildi” oʻyini

Maqsad: Bolalarga “sh” tovushini nutqda toʻgʻri talaffuz ettirishni mashq qildirish.

Bolalar qoʻl ushlab zich doira hosil qilib turadilar. Sizing “sharimizni shishiramiz” deyishingiz bilan xuddi sharni shishirayotganday

bolalar doirasi kengayadi. “Shar yoriyapti” deb chapak chalishi bilan bolalar qo‘llarini yondan pastga tushiradilar va “sh” tovushini talaffuz etadilar.

“Jimjitlik” o‘yini

Maqsad: “Sh” tovushini mustahkamlash.

Boshlovchi devor oldida turadi. Bolalar esa ro‘paradagi devor oldida turadilar. Bolalar juda ehtiyotkorlik bilan boshlovchining oldiga yetib kelishlari kerak. Bolalar ehtiyotsizlik bilan harakat qilganlarida boshlovchi tish-tish-tish deb ogohlantiradi va bola to‘xtaydi. Boshlovchining oldiga qaysi bola birinchi kelsa, shu bola g‘olib deb topiladi va shu bola boshlovchi bo‘ladi.

“Mushuk va sichqon” o‘yini

Maqsad: Bog‘langan matnda “sh” tovushini mustahkamlash.

O‘yinning borishi: Stulchada bir bola ko‘zini yumib o‘tiradi. U mushuk rolini bajaradi. Qolgan bolalar sichqonlar rolini bajaradi. Sichqonlar sekin yurib mushukni oldiga keladilar va barmoqlar yordamida “senimi, shoshmay tur!” – ifodasini qo‘llab quyidagi she’rni aytishadi:

Sichqonboylar jim bo‘ling,
Jim bo‘ling
Baroqvoy qilig‘idan
Ogoh bo‘ling, ogoh bo‘ling!

Shu so‘zlar aytilgandan so‘ng mushuk uyg‘onib ketadi va miyov deb sichqonni quvlaydi. Sichqonlarning uyi chiziqcha tortib belgilab qo‘yiladi va u yerga mushuk kira olmaydi. O‘yin hamma sichqonlar ushlanmaguncha davom etishi mumkin. Oxirida qolgan bola yangi o‘yinda boshlovchi bo‘ladi. Hamma ushlangan sichqonlar “sh” tovushi ishtirokidagi 2-3 ta so‘zni aytishlari kerak.

“O‘rgimchak to‘ridagi pashshalar» o‘yini

Maqsad: “J” tovushini to‘g‘ri talaffuz ettirishga erishish.

O‘yinning borishi: Bolalarning bir qismi o‘rgimchak to‘rini tasvirlaydi, qo‘llarini tushirgan holda doira bo‘lib turib oladilar. Bolalarning qolgan

qismi pashshalar bo‘lib. “j-j” degan holda, doira ichida va atrofida uchib yuradilar.

“Sehrli qopcha” o‘yini

Maqsad: “S” tovushini “sh” tovushidan farqlashga o‘rgatish.

O‘yinning borishi: Qopchaga sabzi, sigir, mushuk, shar, soat, soyabon, eshik, nasos, idish rasmlari solinadi.

Bolalar 2 guruhga bo‘linadi. Bir tomonga sichqon rasmini, ikkinchi tomonga mushuk rasmini ilib qo‘yiladi. Guruhlardan bolalar bittadan navbatma-navbat chiqib, qolgan rasmni olib, unda qaysi tovush ishtirok etganiga qarab o‘z joylariga turadilar, ya‘ni “s” tovushi ishtirok etgan rasmni olsa, sichqon tomonga, “sh” tovushi ishtirok etgan rasmni olsa, mushuk tomonga o‘tadilar. Hamma olib bo‘lgach, har bir bola o‘z rasmini ko‘rsatib, nomini aytadi. Qolgan bolalar esa o‘rtog‘ining joyini to‘g‘ri tanlay olganligi yoki yo‘qligini tekshirib boradilar.

“Asalarilar va chivinlar” o‘yini

Maqsad: “Z” va “j” tovushlarini farqlashga o‘rgatish.

O‘yinning borishi: Bolalarga o‘yin o‘ynash taklifi bildiriladi: Hozir biz o‘rmonga sayr qilgani boramiz. U yerda yaxshi, faqat chivinlar xalaqit beradi. Atrofda uchib, vizilashadi: z-z-z.... Chivinlarni haydaymiz va dalaga boramiz. U yerda juda ko‘p chiroyli gullar bor. Asalarilar uchib, asal yig‘ishadi va “j-j-j” deb g‘ing‘illashadi? Bolalar: j-j-j... Endi esa 2 guruhga bo‘linamiz: birinchi guruh chivinlar bo‘lishadi va bu yerda yashashadi (logoped xonaning bir burchagida turgan stullarni ko‘rsatadi): 2-guruh bolalari asalari bo‘lishadi va bu yerda yashashadi (xonaning boshqa burchagini ko‘rsatadi). Diqqat bilan eshiting. Qachon men: chivinlar uchishdi – desam, chivinlar xona bo‘ylab uchib vizillashadi: z-z-z... Qachon men: asalarilar uchishdi – desam, chivinlar o‘z joylariga yugurishadi, asalarilar esa uchishadi va j-j-j...

Soʻz bolalar oʻrtasida doʻstona munosabatlar oʻrnatilishiga tevarak-atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xilda munosabatda boʻlishga yordam beradi. Oʻyinda obraz, oʻyin harakati, soʻz oʻzaro bogʻlanib, oʻyin faoliyatining asosiy negizini tashkil etadi, borliqni aks ettirish vositasi boʻlib xizmat qiladi.

“Rasmlarni tanla” oʻyini

Maqsad: “S” – “sh” tovushlarini bir-biridan farqlashga oʻrgatish.

Oʻyinining borishi: Nomida “s” va “sh” tovushi bor boʻlgan rasmlar, soʻzlar tanlanadi. Bolalar ikki guruhga ajaratiladi, birinchi guruh bolalari “s” tovushi bor boʻlgan rasmlarni tanlab oladi. Ikkinchi guruh bolalari esa “sh” tovushi bor boʻlgan rasmlarni tanlaydi. Stol ustiga rasmlar oʻng tomoni bilan tartibli qilib qoʻyilgan boʻladi. Har bir guruhdan bittadan chiqib, oʻzlariga taalluqli boʻlgan tovush uchun rasm olib, joylariga oʻtiradlar. Hamma narsalarni bolalar olib boʻlgandan soʻng, har bir bola oʻrnidan turib, rasmlarning nomini aytadi. Rasmlarning nomini aytganda “s” yoki “sh” tovushini boshqa tovushlardan ajratib etishlari kerak. Qolgan bolalar rasmning nomini aytgan bola, uni toʻgʻri tanlaganmi yoki yoʻqmi kuzatib boradi. Soʻngra bolalarning oʻzlari shu tovushlar uchun soʻz oʻylaydilar va aytadilar. “S” va “sh” tovushlari bor boʻlgan soʻzlar aytiladi, bolalar esa bu soʻzlarni takroriy aytganida “s” – “sh” tovushini toʻgʻri talaffuz etishlari kerak. Masalan: Shosse, moshinist, shamsiya, sherst va boshqalar.

Metodik koʻrsatma: Bolalar soʻzlardan “s” va “sh” tovushini koʻrsatib, boshqa tovushlarga nisbatan choʻzibroq talaffuz etishlari, “s” va “sh” tovushi qayerdan kelishini aniqlashlari lozim.

“Top-chi, menda qaysi tovush?” oʻyini

Maqsad: “Z” – “j” tovushlarini bir-biridan farqlashga oʻrgatish.

Oʻyinining borishi: Oʻyinlarning boshqaruvchisi tayinlanadi. Boshqaruvchi eshikdan tashqariga chiqib turib, qolgan bolalar nomida “j” tovushi bor boʻlgan soʻz oʻylab topadilar. Oʻyinni boshqaruvchi qaytib

kelib, har qaysi bolaning yoniga boradi, u kimning yoniga borsa, shu bola o'ylagan so'zni aytadi. Agarda boshqaruvchi aytilgan so'zlardan "j" tovushini eshitsa, "g'ing'illaydi" agar "z" tovushini eshitsa, "zizillaydi", deb tushuntiradi. So'ngra rasmlar bolalarga tarqatib chiqiladi. Har bir bola navbatma-navbat chiqib, rasmni bolalarga ko'rsatadi va uning nomini bildiruvchi so'zda "z" tovushi bo'lsa, uni chivin rasmi tasvirlangan rasm polotnosi cho'ntagiga solib qo'yadi, agarda "j" tovushi bo'lsa, qo'ng'iz rasmi tasvirlangan rasm polotnosi cho'ntagiga solib qo'yadi. Mashg'ulotning oxirida bolalarga bir necha so'zlar aytiladi va uni takrorlashlari taklif qilinadi: zajigalka, zanjir, jazo, jigarrang qo'ng'iz, g'ijjak.

Metodik ko'rsatma: Agar bola "z" yoki "j" tovushi uchun so'z topishda qiynalsa, yordam beriladi.

"O'rmonda sayr" o'yini

Maqsad: "Sh" – "j" tovushlarini bir-biridan farqlashga o'rgatish.

O'yinning borishi: Xonaning bir burchagida bolalar turishadi, ikkinchi burchagida esa ikki-uch qator stulchalar qo'yilgan bo'lib, ular o'rmonni tasvirlaydi.

Surdopedagog shunday deydi: "Bolalar hozir biz o'rmonga sayrga boramiz (ana u stulchalar turgan joyga). U yerda o'tirib dam olamiz va o'rmonda nimalar bo'layotganligini kuzatamiz". Bolalar jimgina borib, stulchalarga o'tiradilar.

Surdopedagog: "O'rmon juda sokin, shu payt mayin shabada esib, daraxtlarning shoxlarini tebrata boshlaydi. O'rmon bir zumda shovullay boshlaydi: "sh-sh-sh...". Daraxtning shoxchalari qanday shovullaydi? (Bolalar "sh-sh-sh"). Shamol tindi, o'rmon yana tinch.

O'tloqda qo'ng'izlarning "j-j-j" deb g'ing'illashi eshitaladi. Qo'ng'izlar qanday g'ing'illashadi? (Bolalar "j-j-j" deb aytadilar). Bolalar o'rmonda dam olishib, ko'p gullar terishib, uyga qaytishadi.

Metodik ko'rsatma: Bolalar "sh" – "j" tovushlarini bir-biridan farqlashlari uchun qo'l kafti orqa tomonini bo'yinga (tomoqqa) qo'yishlari kerak. Bolalarning hammasi bu mashqda faol qatnashishlari va "sh", "j"

tovushlarini bir-biriga aralashtirib yubormasliklarini surdopedagog kuzatib turadi.

SONOR TOVUSHLARNI NUTQQA QO'YISH, MUSTAHKAMLASH VA FARQLASHGA OID O'YINLAR.

“Otlar” o'yini

Maqsad: “R” tovushini nutqda hosil qilish.

Metodik ko'rsatma: Bolalarda “r” tovushini to'g'ri talaffuz etishga o'rgatish. “R” tovushini talaffuz etganda, til yuqori tishlar orqasiga ko'tarilgan bo'ladi, til uchi tebranish kerakligi bolalarga tushuntiriladi.

**Bolalar uchun artikulyatsion
jihaddan talaffuz qilish qiyin
bo'lgan tovushlardan yana biri
bu sonor (r, l) tovushlari
hisoblanadi. Bu tovushlarning
aniq talaffuziga ba'zan taqlid
usuli orqali o'yin faoliyatida ham
erishish mumkin.**

O'yinning borishi: Bolalar ikki guruhga bo'linadilar. Birinchi guruh bolalari ot haydovchilari, ikkinchi guruh bolalari esa otlarga bo'linadilar. Otlarni tasvirlovchi bolalar ikkitadan

bo'lib, qo'l ushlab turadilar. Otlar haydovchining boshqaruvi ostida otlardek yuguradilar. Surdopedagogning buyrug'iga binoan haydovchilar otlarni “drrr” deb to'xtadilar. Bunda surdopedagog bolalarning aniq talaffuz etishini kuzatib boradi. So'ngra bolalar rollarini almashadilar.

“Qarg'alar” o'yini

Maqsad: Bolalar “r” tovushini nutqda to'g'ri talaffuz etishlari uchun mashq qildirish.

O'yinning borishi: Bolalar uch guruhga bo'linadilar. Birinchi guruh bolalari archalarni tasvirlab, gullarni pastga tushirgan holda doira o'rtasida turadilar va shunday deydilar: “landi-landi o'yinimiz boshlandi va yashil archa tagida qarg'alar qag'illashmoqda”.

Ikkinchi guruh bolalari: qarg'alar bo'lib doira ichiga sakrab-sakrab kirishadi va “qar-qar-qar...” – deb qag'ilashadi.

Ikkinchi guruh bolalari: shunday deydilar: “pō‘choq uchun urushdilar, tomoqlarin qirishdilar”.

Ikkinchi guruh bolalari:-qarg‘alar doira ichida turib “qar-qar suvlar tezda oqar” – deb tez-tez qag‘ilashadi.

Birinchi guruh bolalari: “qarg‘alar”, “yugurishdi toz itlar, uchib ketdi qarg‘alar, qo‘nib daraxt shoxiga, qar-qar-qar deb qarillashar” – deb aytishlari bilan uchunchi guruh bolalari (itlarni tasvirlovchi) doiraga “r-r-r...” deb irillab yugurib ketarkan vovullab, yugurib kiradilar va qarg‘alarning ketidan quvadilar.

Qarg‘alar (oldindan belgilab qo‘yilgan joyga) “inlariga” uchib ketishadi. Ushlangan qarg‘alar itlar bilan birga qaytishadi va maxsus joyga qamab qo‘yiladi. O‘yin to ikki-uchta chaqqon qarg‘a kelib qamalgan qarg‘alarni qutqarmaguncha davom etadi. So‘ngra bolalar rol almashadilar. O‘yin yana davom etadi.

Metodik ko‘rsatma: Bolalar so‘zlarni baland ovozda, aniq mazmunli gapirishlari kerak.

“Archani arralaymiz” o‘yini

Maqsad: “R” tovushini nutqqa qo‘yish.

O‘yinning borishi: Surdopedagog: “Bolalar yangi yil ham kirib kelmoqda, bizlar hozir o‘rmonga boramiz va archa kesib, bog‘chamizga chiroyli archa yasatamiz. Archani arralash uchun bizga arra kerak bo‘ladi.” – deydi.

“Qani bolalar arralaganda qanday ovoz chiqadi”. Bolalar baravariga “r-r-r” – deb talaffuz etadilar.

Talaffuz davomida bolalar archani arralash harakatiga oid qo‘llarini harakatlantiradilar. Surdopedagog har bir bolaning arralash ovozigga taqlid qilishini, har bir boladan individual so‘rab boradi.

“Budilnik” o‘yini

Maqsad: “R” tovushini nutqda hosil qilish.

O‘yinning borishi: Surdopedagog bolalaga stulchalarga o‘tirib olishlarini aytadi. Bitta bola surdopedagogning yonida qoladi.

Surdopedagog bolalarga murojaat etadi: “Bolalar hammamiz tushlik qilib bo‘ldik. Endi hammamiz uxlaymiz. Hammamiz faqat budilnik jiringlaganda turamiz”. Bolalar ko‘zlarini yumib o‘tiradilar. Bir necha vaqt o‘tgandan so‘ng surdopedagogning ko‘rsatmasiga asosan budilnik rolini bajargan bola yurib, budilnik ovozigga taqlid qiladi “r-r-r-r” va bolalarni uyg‘otadi. O‘yin shu tariqa davom etadi. So‘ngra bolalar o‘zaro rollarni almashadilar. Surdopedagog bolalar “r-r-r” tovushini to‘g‘ri talaffuz etishini kuzatib boradi.

“Tartibni saqla” o‘yini

Maqsad: So‘zlarda “r” tovushini mustahkamlash.

O‘yinning borishi: Bolalar yarim doira shaklida o‘tiradilar. O‘rtada surdopedagogning stoli turadi. Stol ustiga nomida “r” tovushi ishtirok etgan predmetlar qo‘yiladi. Surdopedagog bolani oldiga chaqirib stol ustidagi predmetlar nomini aytib berishni iltimos qiladi. Keyin bola stolga nisbatan teskari qarab turib, stol ustiga qo‘yilgan predmetlar nomini birma-bir aytib beradi. Bola pridmetlar nomini aytishga qiynalsa, unga yana bir marta diqqat bilan predmetlarga qarashga ruxsat beriladi. Keyin boshqa bolalar ham predmetlar nomini aytib beradilar.

Surdopedagogning ixtiyoriga qarab predmetlar turgan tartibini o‘zgartirish yoki yangi predmetlar qo‘yish mumkin.

“Orkestr” o‘yini

Maqsad: “R” tovushini so‘zlarda mustahkamlash.

O‘yinning borishi: Bolalar yarim aylana shaklida o‘tirishadi, 1-guruh bolalari turbachilar: 2-guruh skripkachilar, 3-guruh barabanchilar. Surdopedagog – dirijyor rolini bajaradi. Surdopedagog bitta guruhga, qanday ovozga taqlid qilishini tushuntiradi, (trubacha truba, skripkacha skripka ovozigga taqlid qiladi), so‘ng topish kerak bo‘lgan kuyni kuylash taklif qilinadi.

Trubachilar “ru-ru-ru” bo‘g‘inini kuylaydi, skripkachi “ri-ri-ri”, barabanchi “ra-ra-ra”, repititsiyadan keyin surdopedagog dirijyorlik qiladi. Surdopedagog tayoqcha bilan ko‘rsatgan guruh kuylaydi. Surdopedagog ikkala qo‘lini ko‘targanda, hamma baravariga chaladi. So‘ng surdopedagog

3-4 bolalarni chaqirib, qaysidir bir cholg' u asbobiga mos ovozni ijro etishni taklif qiladi. Qolgan bolalar qaysi asbob ovozig a taqlid etishganini aytishadi.

“Noma'lum narsani top” o'yini

Maqsad: “R” tovushini so'zlarda mustahkamlash.

O'yinning borishi: “Hamma diqqat bilan mashg' ulotni tinglasin.

Men hozir tushintirib beraman, qo' limda rasmlar bor. Bu rasmlar ichida “r” tovushi ishtirok etgan narsalar bor. Men hozir ko'rsataman, sizlar uning nomini aytasizlar”. Surdopedagog rasmlarni ko'rsatadi. Bolalar unda “r” tovushini topib, bo'g' inlarga bo'lishadi va aniq talaffuz etishadi. Ko'rsatilgan rasmlar eslab qolinib, zanjir shaklida takrorlantiriladi. Agar zanjir uzilsa, o' sha bola o'yinni tark etadi. Shu tariqa o'yin davom ettiriladi.

“Rubob chalamiz” o'yini

Maqsad: Bolalarning “l” tovushini to'g'ri talaffuz etishlariga erishish.

O'yinning borishi: Surdopedagog bolalarga “Hozir sizlar orkestr bo' lasizlar. Orkestrda ko' p musiqa asboblari chalinadi. Sizlar rubob chalasizlar”, - deb rubobni qanday ushlab chalish kerakligini ko'rsatadi (chap qo' li bilan xuddi rubobning pardasini ushlayotgandek, o' ng qo' li bilan esa torni chertayotgandek harakat qilib “la-la-la”, - deb aytadi). Surdopedagogning ishorasi bilan hamma bolalar rubob chaladilar.

“Paraxod” o'yini.

Maqsad: “L” tovushining to'g'ri talaffuziga erishish.

O'yinning borishi: Surdopedagog shunday deydi: “Bolalar hozir hammamiz paraxotda sayr qilgani boramiz. Sizlar paraxot qanday ovoz berishini bilasizlarmi? Eshitinglar: l,l,l... paraxod qanday gudok berishini takrorlaymiz.

Endi keng tilni tishlar oralig'iga qo'ying va paraxodning gudok chalishini bajarib ko'rsating”. Bolalar bu harakatni bajaradilar, tishlar oralig'ida “l” tovushi hosil bo'ladi. Bolalar “l-l-l” – deb, bir necha bor

takrorlaydilar. Surdopedagog va bolalar bu mashqni ketma-ket takrorlaydilar.

Metodik ko'rsatma: Bolalarga eng baland masofada uchib ketayotgan samolyotning ovozi "l"tovushiga o'xshash ekanligini eslatib o'tish lozim.

"O'z rasmingni top" o'yini

Maqsad: "R" – "l"tovushlarini farqlashga o'rgatish.

O'yinning borishi: Surdopedagog bolaga "r" va "l" tovushi bor rasmlarni topib, tartib bilan qo'yib chiqadi. Surdopedagog bolalarni 2-guruhga bo'ladi. 1-guruh bolalari "r" tovushi bor bo'lgan rasmlarni oladi, 2-guruh bolalari esa "l" tovushi bor bo'lgan rasmlarni oladi. Surdopedagog ko'rsatmasi bilan har bir guruhdan bittadan bola o'z tovushiga taalluqli bo'lgan rasmni oladi. So'ngra o'z guruhi oldiga kelib, birinchi turgan bolaning qo'liga sekin turtadi va bolalarning orqasiga borib turadi. Hamma bolalar rasmni olib bo'lganlaridan keyin stulga o'tirishadi. Har bir bola o'z rasmini ko'rsatib, nomini aytadi. Masalan: ruchka, raketa, lola, stol, stul, anor, romol olmoxon, gilos, gul, olma, xo'roz, tarvuz, karam, sigir. Qolgan bolalar esa o'rtog'i rasmni to'g'ri olganligi yoki yo'qligini tekshirib boradilar.

"Samolyot" o'yini.

Maqsad: "R" – "l" tovushlarini farqlash.

O'yinning borishi: Surdopedagog bolalarga murojaat qiladi: "Bolalar hozir biz sizlar bilan "samolyot" o'ynini o'ynaymiz. Hozir biz sizlar bilan samolyot matorini yurg'izamiz "r-r-r" ". Bolalar mator tovushiga taqlid qiladilar va qo'llari bilan harakat qiladilar. Motor o't oldirilib, samolyot baland-balandlarga uchib ketadi. Motor ovozi sekinlashib guvillagan ovoz eshitaladi "l-l-l". Bolalar ketma-ket "r-r-r" va "l-l-l" tovushlarini talaffuz etadilar.

Nutqni va eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha ishlar umumrivojlantiruvchi o'yinlarga qaraganda ko'proq o'ziga xosliklarga ega. Zero ular bola rivojlanishidagi nutqning yo'qligi va eshitish idrokining buzilganligi bilan bog'liq asosiy qiyinchiliklarni bartaraf qilishga qaratilgan. Korreksiya ishlarini olib borish yuzasidan ota-onalar surdopedagoglardan maslahat olishi zarur.

Nutq va eshitishni rivojlantirish bo'yicha ishlarni amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri, eshitish nutq muhitini tashkil etish sanaladi. U eshitish apparatlaridan foydalanilgani holda bola bilan doimiy nutqiy muloqotni ko'zda tutadi.

TIL ORQA TOVUSHLARINI NUTQQA QO'YISH, MUSTAHKAMLASH VA FARQLASHGA OID O'YINLAR

“Kak-ku” o'yini

Maqsad: Tovushlarga taqlid qilishda “k” tovushini aniq va to'g'ri talaffuz etish.

O'yinning borishi:
Surdopedagog bolalarga murojaat etib shunday deydi: “Esingizdami, bolalar, biz sizlar bilan o'rmonga sayrga borgan edik. Bizlar sayrga otlandik, yo'lda ketayotib, katta poliz yonidan chiqib qoldik. Qarasak, chumchuqlar polizdagi

Artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan tovushlarning qolgan turiga til orqa (k, g, x) tovushlari kiradi. Til orqa tovushlarining aniq talaffuzini hosil qilishda, asosan mexanik usuldan keng foydalaniladi. Bu tovushlarni hosil qilishda taqlid usulidan unumli foydalanish yaxshi natija beradi. Quyida keltirilgan o'yinlar taqlid qilish usuli orqali til tovushlaridagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan.

kungaboqarlarni cho‘qishyapti, ularni bolalar haydab yuborishdi. Sizlar chumchuqlarni haydab yuborgan edingiz? (“kish-kish”).

Biz o‘rmonga yetib bordik. U yer juda ham chiroyli edi, gullar tera boshladik. Birdaniga kakku sayray boshladi: “ka-ku, ka-ku...”. Kakku qanday sayraydi? (ka-ka-ku). Ko‘p gullar terib orqamizga qaytdik. Ariq bo‘yidan o‘tdik. Qurbaqa qanday qurillaydi? (kva-kva-kva)”.

Metodik ko‘rsatma: Tovushlarga taqlid qilishda “k” tovushini aniq talaffuz etish lozim. “K” tovushini ovoz kuchi bilan ajiratish kerak.

“Xo‘roz, tovuq va jo‘jalar” o‘yini

Maqsad: “K” tovushini mustahkamlash.

O‘yinning borishi: Bir bola xo‘roz, bir bola tovuq, qolgan bolalar jo‘jalar rolini bajarishadi.

Tovuq va jo‘jalar don cho‘qib o‘tirishibdi (barmoqlari bilan polni taqillatishadi). Xo‘roz kirib kelganda, jo‘jalar parda orqasiga yashirinib olishadi. Xo‘roz “ku-ku-re-ku, ku-ka-re-ku, kichkina jo‘jalar qani?”, – deb so‘raydi. Tovuuq bo‘lsa, “ko-ko, ko-ko jo‘jalaring ketib qoldi. Ularni o‘zing izlagin”, – deb javob beradi. Xo‘roz jo‘jalarni izlay boshlaydi. Jo‘jalar topilgach birga o‘ynashani taklif etadi. Jo‘jalar tarqalib ketishadi. Xo‘roz ularni quvlaydi. Keyin rollar almashadi.

“Nima yetishmaydi?” o‘yini

Maqsad: “K” tovushi bilan keladigan bo‘g‘in, so‘z, gaplarni to‘g‘ri va aniq talaffuz etishga erishish.

O‘yinning borishi: Bolalar stulchalarida o‘tirishadi. Surdopedagog stol ustiga koptok, kosa, eshik, kapalak, kitob, leyka rasmlarini yoki o‘yinchoqlarni terib qo‘yadi va bolalarga bu o‘yinchoqlarni diqqat bilan ko‘rib olishni taklif etadi.

Chaqirilgan bola eshik orqasida turadi. Boshqa bir bola esa o‘yinchoqlardan birontasini yashiradi, eshik orqasida turgan bola kelib, qaysi o‘yinchoq yetishmasligini aytadi.

Shundan keyin surdopedagog, nomida “k” harfi bor bo‘lgan rasmlarni ko‘rsatadi, bolalar ularning nomlarini aytadilar.

“Telefon” o‘yini

Maqsad: Bolalarni “g”tovushi bilan keladigan so‘zlarni aniq va to‘g‘ri talaffuz etishga o‘rgatish.

O‘yinning borishi: Bolalar stulchalarda bir qator bo‘lib o‘tirishadi. Surdopedagog birinchi bo‘lib o‘tirgan bolaga so‘zni pichirlab aytadi. U ham yonidagi bolaga pichirlab aytadi. Shu tariqa, aytilgan so‘zni bir-birlariga pichirlab aytadilar. So‘ngra so‘zni birinchi bo‘lib aytgan bola qatorning oxiriga borib o‘tiradi. Bola oxirgi so‘zni aytib bo‘lganidan keyin ularga surdopedagog rasm bo‘yicha kichkina gap tuzishni taklif etishi mumkin.

Metodik ko‘rsatma: “Telefon” o‘yini o‘ynaganda bolalar so‘zni bir-biriga pichirlab aytadilar.

“Kaptarlarga don ber” o‘yini.

Maqsad: Bolalar nutqida “g” tovushini hosil qilish.

O‘yinning borishi: Bolalar yarim doira shaklida o‘tiradilar. Surdopedagog bolalarga ertak aytib beradi: “Bor ekanda, yo‘q ekan. Qadim zamonda bir bola yashagan ekan. Bola qushlarni, ayniqsa, kaptarlarni yaxshi ko‘rar ekan. U kaptarlarga in quribdi. Kaptarlar bolanikiga mehmonga kelishar ekan. Har kuni ertalab bola kaptarlarga don sochib ularni “gul-gul-gul”, - deb chaqirar ekan. Bu ovozni eshitgan kaptarlar uchib kelib, donlarni cho‘qib, bolaga “gu-gu-gu”, - deb raxmat aytishar ekan”. Surdopedagog bitta bolani o‘rtaga chorlab, kaptarlarni chaqirish ovoziga taqlid ettiradi “gul-gul-gul”. Qolgan bolalar kaptarlar bo‘lib bolaga rahmat aytishadilar “gu-gu-gu”. So‘ng bolalar rollarini almashadilar.

“Kim mehmonga keldi” o‘yini

Maqsad: “K” – “g ” tovushlarini farqlash.

O‘yinning borishi: Bolalar bir qator bo‘lib o‘tiradilar. Surdopedagog bolalarga murojaat qiladi. Bolalar bugun bizning bog‘chamizga qushlar, parandalar mehmonga kelishibdi. Biz ularni aniqlashimiz kerak. Surdopedagog bolalarga rasmlarini ko‘rsatadi. Bolalar esa rasmdagi qush yoki parrandaning ovoziga taqlid qiladilar. Surdopedagog: “Qaranglar bolalar qushlar uchib kelishdi”, - deydi va rasmlarni ko‘rsatadi. Bolalar rasimga qarab “kak-ku, kak-ku”, “gu-gu-gu”, deb ovoz chiqaradilar. So‘ng surdopedagog qurbaqaning rasmini ko‘rsatadi. Bolalar “kva-kva-kva”, deb

ovoz chiqaradilar. Surdopedagog g'oz, xo'roz, tovuq rasmini ko'rsatadi. Bolalar ularning ovozloriga taqlid qiladilar. O'yin davomida bolalar guruh bo'lib javob beradilar. So'ngra surdopedagog har bir bolaga alohida rasmlarni ko'rsatib to'g'ri va aniq talaffuz etishni aniqlaydi.

“Tovushdan tanib ol!” o'yini.

Maqsad: Tovush taqlidida “g” – “k” tovushlarining differentsiatsiyasi.

O'yinning borishi: Bolalar aylana shaklida qo'yilgan stulchalarga o'tiradilar (uycha). Bitta bola uychaga yaqinlashib eshikni taqillatadi “tak-tak-tak”. Uychada kim yashaydi. Bolalar biror hayvon yoki qush tovushiga taqlid qilib javob berishadi. “ga-ga-ga”, “kva-kva-kva”, “mu-mu-mu”, “ku-ka-re-ku”. Eshikni taqillatgan bola javobni eshitib, uychada kim yashashini aniqlashi kerak.

“Qo'llarimizni isitamiz” o'yini.

Maqsad: Alohida keladigan “x” tovushini o'rganish va mustahkamlash.

O'yinning borishi: Bolalar stulda o'tirishadi. Surdopedagog bolalarga qordan qorbobo yasagan bolalar rasmini ko'rsatadi va bolalar qordan chiroyli qorbobo yasashadi. Faqat ularning qo'llari muzlab qolishdi. “Kelinglar qo'llarimizni isitib olamiz”, - deb aytadi va ikki kafti orasiga pufly boshlaydi x, x, x. Bolalar qaytarishadi: x, x, x... .

“Kimga nima kerak” o'yini.

Maqsad: So'zlarda va gaplarda uchraydigan “x” tovushini mustahkamlash.

O'yinning borishi: Surdopedagog doskaga rasmlarni ilib qo'yadi va bolalarga murojaat qiladi: “Hozir sizlar qisqa – qisqa hikoyalar eshitasizlar. Har bir hikoya biror rasmga to'g'ri keladi. Sizlar qaysi rasm ekanligini topishingiz kerak”.

Bolalar archani yasata boshlaydi. Archaga ko'p o'yinchoqlarni ilib qo'yishadi. Archaga yana nima ilish kerak? (yulduzcha).

Bemorni ko'rgani shifokor keldi. Shifokor nima kiyib keldi? (oq xalat). Kim ko'p javob bersa, o'sha bola g'olib deb topiladi.

IV BOB ESHITUV-NUTQIY IDROKNING TAKOMILLASHTIRISH, BOG‘LANGAN NUTQNI VA MURAKKAB MATNLARNI TUSHUNISHNI RIVOJLANTIRISH BOSQICHI

4.1. Jamoaviy nutqni o‘stirishga oid o‘yinlar

«Pochtalyon posilka tashiydi»

O‘yinning maqsadi. Bolalar nutqini o‘stirish.

Qo‘llanmalar. Paketga solingan o‘yinchoqlar (o‘yinda qatnashuvchilar soniga qarab).

**Jamoaviy nutq o‘stirishga oid
o‘yinlar so‘zlashuv, bog‘langan
nutqni rivojlantirish omili.**

O‘yinning borishi. O‘yinchoqlar yuk mashinasiga taxlanadi, bular posilkalar hisoblanadi. Pochtalyon ularni tashiydi. U birinchi paketni surdopedagogga beradi. Surdopedagog paketni ochadi va nima olganligini, (predmetning nomini aytadi va shu predmetni ta’riflaydi, uning rangini, ba’zi hollarda esa hatto shaklini, u bilan qanday o‘ynash kerakligini aytadi. Bolalar ham paket olganlarida, olgan predmetlarini surdopedagog gapirib bergandek ta’riflab beradilar.

Ko‘rgazmali materiallar, didaktik o‘yinlar bolalar tafakkurini takomillashtiradi, ularning idrokini o‘stirib, ma’lum izga soladi.

«Qo‘g‘irchoq mehmonga boradi» o‘yini

O‘yinning maqsadi. Ovqatlanishda foydalanadigan predmetlarning nomini esda saqlab qolish.

Qo‘llanmalar. Tarelka, stakan yoki piyola, non qo‘yadigan idish, dasturxon, katta patnis va boshqalar.

O‘yinning borishi. “Bolalar! Keling mehmon-mehmon o‘ynaymiz!”, - deydi Surdopedagog. So‘ngra Farida Nasibaga qo‘g‘irchoq‘ini ovqatga taklif qilishini aytadi. Nasiba Faridaning qo‘g‘irchoq‘ini mehmonga taklif qiladi. Bolalar mehmonni kutib olishga tayyorgarlik ko‘ra boshlaydilar.

«Stolni yasatamiz», - deydi surdopedagog yoki surdopedagog, «Farida, stolni olib kel. Baxtiyor, sen esa ikkita kreslo olib kel. Qaranglar, bolalar, katta patnisda har xil narsalar turibdi. Buni Munis yasatibdi. Qani, Munixon stolga qo'yiladigan narsalarning nomini birma-bir bizlarga aytib bergin-chi.», - deydi. Bola narsalarning nomini ayta boshlaydi. Surdopedagog esa o'yin davomida bolalarning diqqatini tortish uchun: «Qaranglar, bolalar, Munis narsalarning nomini to'g'ri aytyaptimi? Xato qilmayaptimi?», — deb o'rtaga savol tashlaydi va o'zi bolaning barcha harakatlarini sinchiklab kuzatib boradi, adashib qolganda ko'maklashadi. Surdopedagog bolalar bilan birga tuzatilgan stolni yana bir marta tekshirib ko'radi. Hamma narsa tayyor bo'lgandan keyin, bolalar o'z qo'g'irchog'i, ya'ni mehmonni kutib oladilar va uni stolga o'tkazadilar. Surdopedagog bolalardan tarelka, qoshiqchalar, vilka, pichoq, piyola va boshqa narsalar qayerda turishini birma-bir so'raydi. Surdopedagog bolalarga: «Qo'g'irchoqlar ovqatlanayotgan paytda tarelkadan nimalar yeyishyapti?, qoshiq-vilka bilan nima qilinadi?, pichoq bilan nimalar kesiladi?, piyolada nimalar ichish mumkin?», - kabi so'roqlar orqali ularning bilimlarini yanada mustahkamlab boradi. Bolalardan 2-3 nafari o'yin oxirida o'yinchoqlarni o'z joyiga yig'ishtirib qo'yadilar. Mazkur o'yin orqali bolalar so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishlari, gaplarni to'g'ri tuza olishlari tekshirib boriladi. Bolalarning og'zaki nutqidagi nuqsonlar hisobga olinadi. Og'zaki didaktik o'yinlar bolalarga tanish materiallar asosida o'tkaziladi. Shu boisdan ham ana shunday o'yinlar yordamida bolalarning nutqi tez o'sadi va fikrlash qobiliyati aktivlashadi. Ammo shu bilan birga, og'zaki ta'riflash asosida predmetlarni umumiy xususiyatlariga ko'ra, guruhlash kabi topshiriqlar bolalarning tasavvurlarini konkretlashtiradi.

«Bu nima?» o'yini.

O'yinning maqsadi. Bolalarga buyumlarni qaysi guruhga kiritishni, ularning xususiyatlariga qarab bir-biridan farqlashni o'rgatish.

O'yinning borishi. Bolalar doira hosil qilib turadilar. Surdopedagog koptokni goh bir bolaga, goh ikkinchi bolaga navbat bilan tashlab, biror so'z aytadi. Koptokni ilib olgan bola esa surdopedagog aytgan so'z nimani ifodalashini tez aytib berishi lozim.

- Masalan: – bu o‘yinchoq – qo‘g‘irchoq;
– bu uy jihozi – stol;
– kiyim — ko‘ylak;
– idish — stakan va hokazo.

Bolalar o‘yin davomida bir oz qiynalishlari mumkin, bunda surdopedagog ko‘maklashishi lozim.

«Magazindan xarid qilish»

Maqsadi: Bolalarni kishilarga madaniy muomala qilishga o‘rgatish. Ogzaki nutq malakalarini oshirish.

Qo‘llanmalar. Turli o‘yinchoqlar, kiyimlar.

O‘yinning borishi. Bolalarning o‘yinchoq ko‘rgazmasi, o‘yinchoqlar do‘konchasi. Surdopedagog o‘yin mazmuniga ko‘ra bugun bolalar dunyosi magaziniga borishlarini, u yerda chiroyli va qiziqarli o‘yinchoqlar borligini, ularni kuzatish, tanlagan o‘yinchoqlarni olishdan oldin sotuvchiga iltimos bilan murojaat qilishni aytadi. Shuningdek, surdopedagog «marhamat», «rahmat» so‘zlarini esda'n chiqarmaslik, aniq, ravon gapirish lozimligini ta’kidlaydi.

Shunga o‘xshash o‘yin turlarining ayrimlarini biz ham metodik qo‘llanma tariqasida tavsiya etamiz:

«Sen buni qachon bajarasan?» o‘yini

O‘yinning maqsadi. Bolalarda madaniy-gigiyenik ko‘nikmalarni mustahkamlash va ularning nutqini o‘stirish.

Qo‘llanmalar. Tish pastasi, tish cho‘tkasi, sovun, sochiq, taroq, oyna, oyoq cho‘tka, turli moylar va boshqalar.

O‘yinning borishi. Surdopedagog stol ustida turgan predmetlardan birini olib, bolalarga qarab ba’zi bir harakatlarni bajaradi.

Masalan: “U qo‘lini sovun bilan yuvadi, tishini cho‘tka bilan tozalaydi, oyoq kiyimini cho‘tkalaydi”. So‘ngra bolalardan “Sen buni qachon bajarasan?”, - deb so‘raydi.

Bolalar har bir harakatdan so‘ng, bu harakatlar qachon bajarilishi haqida gapiradilar.

«Rasmga qarab ayting-chi» o'yini

O'yinning maqsadi: Bolalardagi gigiyenik ko'nikmalarni mustahkamlash.

Qo'llanmalar. Gigiyenaga oid predmetlar va harakatlar aks ettirilgan rasmlar.

O'yinning borshi. Surdopedagog bolalarga gigiyenik predmetlar va harakatlar aks ettirilgan rasm – kartochkalar ko'rsatadi. Bolalar shu rasmlardagi tasvirlar haqida gapirib beradilar. Bolalar gigiyenik predmetlarga oid quyidagicha:

“Taroq bilan soch taraladi. Taroqni toza tutish lozim. Sochiqni toza saqlang. Sochiqdan qo'l – yuzni artishda foydalanamiz kabi gaplarni tuzishi”, - mumkin. Sovun rasmi ko'rsatilsa, bolalar: “Sovun bilan yuzimizni yuvamiz. Sovun yuz-qo'lni, badanni toza qiladi”, – deb javob beradilar.

«Suratni top»

O'yinning maqsadi. Bolalarni tozalik qoidalariga qat'iy rioya qilishga va rasmlarni tema asosida topa olishga o'rgatish.

Qo'llanmalar. Fasllar, kiyim-bosh, idishlar, o'yinchoqlar tasvirlangan rasm - plakatlar.

O'yinning borishi. Surdopedagog katta rasm-plakatni doskaga ilib qo'yadi - plakatning temasi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, «Tushlik ovkat», «Nonushta» va hokazo.

Bolalar yog'och mavzusiga mos kartochkalar tanlab olib, nomini aytadilar va shunga oid gap tuzadilar. Masalan, turli ovqatlar aks etgan yoki qo'lida sochiq ushlagan bola aks etgan rasm.

Mavzuga mos kartochka suratlarini to'g'ri topa olgan bolalar o'yinda ochko oladilar.

O'yinning II variantida bolalarga rasmlar ko'rsatilib, ular asosida bolalarning fikrlashi, gap tuza olish qobiliyati aniqlanadi.

«Ranglarni to'g'ri topa olasizmi?» o'yini

O'yinning maqsadi. Ranglarni farqlashga o'rgatish, predmetlarning ranglariga qarab aniqlay olish. Bolalar tasavvurini o'stirish.

Qo'llanmalar. Turli rangdagi narsa va predmetlar, o'yinchoqlar, kiyimlar.

O'yinning borishi. Surdopedagog bolalarga qalam, kitob, doska, shkaf, pol, ro'mol, ko'ylak, shlyapa, qalpoq, lenta, fartuk, stol, stul, veshilka kabi predmetlarni birma-bir ko'rsatadi.

Bolalar yuqorida aytilganlarning rangini birma - bir aytib beradilar. Rangni aytishda adashgan bolalar hisobga olib boriladi. Ranglarni to'g'ri aytgan bolalarga ochko belgilanadi.

O'yinning II varianti. Bolalarga kartochkalardagi ranglar ko'rsatiladi. Ular ko'rsatilgan rangga mos predmet nomini qo'shib (qora qalam, qora doska, qora fartuk, qora pechka kabi) aytadilar.

«Bayroqcha» o'yini

O'yinning maqsadi. Ranglarni tez ayta olish va maqsadni amalga oshirish.

Qo'llanmalar. O'yinda qatnashayotgan har bir bolaga bittadan rangli bayroqcha tarqatiladi.

O'yinning borishi. Surdopedagog bolalarga bayroqchalarni tarqatgach, ularning qo'llaridagi bayroqchani qanday rangda ekanligini aytishlari talab etiladi. Bolalar bayroqchalarning rangiga qarab guruhlariga bo'linadilar. Har bir guruh ma'lum rangdagi bayroqcha bilan belgilangan joyda to'planadi. Keyinchalik joylar yana surdopedagog ko'rsatmasi asosida almashinadi.

Masalan, ko'k bayroqcha olgan bolalar karta oldida uchrashadilar, yashil bayroqchali bolalar doska oldiga saflanadilar, oq bayroqchalilar esa davra qurib turadilar. So'ngra ularga erkin topishga ruxsat beriladi va yo'l-yo'lakay turli topshiriqlar berib boriladi. Bunday topshiriqlar asosida bolalarda ranglarni ajrata olish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

«Predmetni og'zaki tasvirlash» o'yini

O'yinning maqsadi. Materiallarga ko'ra predmetlarni guruhlab tanlab olish.

Qo'llanmalar. Predmetlar, har xil materialdan yasalgan o'yinchoqlar (metall, yog'och, rezinka, plastmasa).

O'yinning borishi. Surdopedagog bolalarga har xil predmetlardan, yasalgan o'yinchoqlarni bo'lib beradi va ularning qaysi materialdan tayyorlanganligini, massasining og'ir-yengilligini aniqlashni topshiradi.

Taklif qilingan bola bolalarga biror predmetni ko'rsatadi. U ko'rsatgan predmet qo'g'irchoq ekanligini va u rezinadan yasalganligini aytadi. Shuningdek, qoshiqning yog'ochdan yasalganini yoki pichoqning metaldan tayyorlanganini izohlaydi. So'ngra turli materialdan yasalgan predmetlar aralash holda qo'yiladi.

Taklif qilingan bola predmetlarni nimadan tayyorlanishiga qarab ajratadi.

O'yinchoqlarni materialga binoan to'g'ri tanlagan bola g'olib chiqadi. O'yin oxirida g'olib e'lon qilinadi.

«Toping-chi» o'yini

O'yinning maqsadi. Bolalarni ayrim predmetlarning ko'rinishini eslagan holda yoki ularning ayrim belgilariga ko'ra topa olishga o'rgatish.

O'yinning borishi. Surdopedagog biror predmetning rasmini ko'rsatadi yoki ayrim belgilarini og'zaki tasvirlaydi. Tasvirlash asosida topishmoqlarni aytish mashq qilinadi.

Qat – qat qatlama,
Aqling bo'lsa, tashlama
(Kitob)

Oq ep ochdim,
Qopa bug'doy sochdim
(Daftar)

Pak-pakana bo'yi bor,
Yetti qavat to'ni bor.
(Karam)

Terib xirmon qilgan edim

Bo'lib ketdi tog' – tog' gulim
(Paxta)

«Cho'kadimi yoki suzadimi?» o'yini

O'yinning maqsadi. Yengil va og'ir predmetlar haqida tushuncha berish, bolalarda ziyraklik qobiliyatini rivojlantirish.

Qo'llanmalar. Turli xil materiallardan yasalgan predmetlar: yog'och, metall, plastmassadan yasalgan suvli idish.

O'yinning borishi. Bolalarga bir qancha predmet tarqatiladi. Har bir bolaga turli xil topshiriqlar beriladi. Predmetlar ikki guruhga ajratilib, ularning qaysisi cho'kishi va qaysisi suza olishini aniqlash topshiriladi. Bolalar predmetlarni galma-gal suvli idishga solib ko'rib, javob aytadilar.

Metallar – og'ir, cho'kadi. Yog'och qayiqcha – yengil, suzadi. Shu tarzda har bir bola o'zini sinovdan o'tkazadi.

«Eslab qol» o'yini

Surdopedagog o'yin maqsadini tushuntirib beradi, bolalar biron predmetning bir qancha belgisi va xarakterli xususiyatlarini eslab qolishlari lozimligini ta'kidlaydi. Masalan, quyoshning issiqlik tarqatishi, nur sochishi, yorug'lik berishi aytiladi; havo haqida: toza havo, issiq havo, sof havo, iliq havo, sovuq havo; shamol haqida: shamol esdi, iliq shamol, sovuq shamol; bulut haqida: bulut chiqdi, havo bulut, bulutli kun kabi.

Bu o'yinni o'rgatishda bir guruh bolalarga bitta predmet belgisi haqida, ikkinchisiga boshqa predmet belgisi haqidagi so'zlarni eslab qolish tavsiya etiladi. Qaysi guruh bolalari so'zlarni puxta eslab qolsa, o'sha guruh g'olib hisoblanadi. O'yinni davom ettirib, guruhlar o'rnini almashtirish ham mumkin.

«Do'kon» o'yini

O'yinning maqsadi. Predmetni ta'riflashga, uning asosiy belgilarini aniqlashga va shu ta'rif bo'yicha predmetni topishga o'rgatish.

O'yinning borishi. Bolalar o'yinchoqlar terilgan stol yoniga o'tiradilar. Surdopedagog bolalarga murojaat qiladi: "Tumanimizda yangi do'kon ochildi. Bir qarang-a, qancha chiroyli o'yinchoqlari bor. Siz uni xarid

qilib olishingiz mumkin. Ammo o'yinchoqni sotib olish uchun uni ta'riflash kerak. Sizning ta'rifingizga binoan sotuvchi uni topib, sizga sotadi".

Surdopedagog birinchi bo'lib o'yinchoqni sotib oladida, o'yin qoidalarini qanday bajarishni ko'rsatadi: "O'rtoq sotuvchi, men o'yinchoq sotib olmoqchiman. U dumaloq, rezinkadan, sakrashni biladi, uni bolalar sevadi.", - deydi. Sotuvchi oluvchiga koptok uzatadi. "Rahmat, juda chiroyli koptok ekan!", - deydi. Surdopedagog koptokni olib, stulga o'tiradi. Endi sotuvchi o'yinga qatnashuvchilardan birontasini o'zi tanlab, uning nomini aytib chaqiradi. Nomi aytilgan bola do'kondan xarid qilmoqchi bo'lgan o'yinchog'ini ta'riflaydi: "Menga esa shunday o'yinchoqni sotingki, u momiqqina, mallarang, dumi uzun va chiroyli bo'lsin. Yana shuni ham aytib qo'yayki, uning tumshug'i cho'ziq va ko'zlari ayyor!" Sotuvchi tulki o'yinchog'ini olib beradi. Sotib oluvchi minnatdorchilik bildirib, o'rniga o'tiradi

O'yin hamma qatnashuvchilar o'zlariga o'yinchoqlar sotib olgunlarigacha davom etadi.

O'yin davomida sotuvchilikni galma-gal bir necha bola bajarishi mumkin. Bolalar sotib olgan o'yinchoqlari bilan alohida shug'ullanadilar.

«Nima o'zgardi?» o'yini

O'yinning maqsadi. Bolalarda taqqoslash, solishtirish qobiliyatini shakllantirib borish.

O'yinning borishi. Surdopedagog bolalar bilan birgalikda biror o'yinchoq yoki qo'g'irchoqning rasmini yaxshilab kuzatishadi. Shu kuzatish asosida qo'g'irchoqning sochi, ro'moli, ko'ylagi, oyoq kiyimi va boshqalarning ranglarini aniqlab olishadi. Keyin bolalarga xuddi shu qo'g'irchoqqa o'xshagan boshqa bir qo'g'irchoqning rasmi ko'rsatiladi. Lekin uning yoqasi, sochi, oyoq kiyimi yoki boshqa bir belgisi boshqacharoq bo'ladi. Bolalar bu qo'g'irchoqning avvalgisidan nima bilan farqlanishini aytib berishlari kerak.

Bu o'yinga bolalar juda qiziqadilar. Unga hatto eng e'tiborsiz bolalar ham faol qatnashadilar.

«Kerakli rasmlarni topish» o'yini

O'yinning maqsadi: Narsalarning nomini, ishlatish joyini aniqlashga o'rgatish, ozodalik, tartib-qoidalarga rioya qilishga odatlantirish.

O'yin uchun jihozlar: Ma'lum vaqtda bajarilishi lozim bo'lgan ish mazmuni aks ettirilgan katta rasmlar (ertalabki yuvinish, kiyinish, ovqatlanish kabi faoliyatlar aks ettirilgan mazmunli rasm bo'lishi mumkin). Katta rasmda aks ettirilgan narsalarning alohida ishlangan rasmlari kartochkalari (tish kukuni, cho'tkasi, taroq, qoshiq, tarelka, piyola va boshqalar).

O'yinni o'tkazish: Mazmunli rasmlardan bittasi olinib bolalarga ko'rsatiladi. Rasmda nimalar aks ettirilganini bolalar yaxshilab ko'rib olganlaridan keyin ulardan biriga kartochkalarni stol ustiga qo'yib chiqish topshiriladi. Bola kartochkalarni qo'yib chiqqandan so'ng rasmda aks ettirilgan faoliyat haqida so'zlab beradi va bu yerga qo'yilgan buyumlarning nomini ham aytadi.

Bu o'yinni bolalar o'zlashtirib olganlaridan keyin uni murakkablashtirilgan boshqa variantlarda ham o'ynash mumkin. Bunda faqat kundalik faoliyatda ma'lum vaqtda qilinadigan ish mazmuni aks ettirilgan katta rasmlar asosida o'yinlar o'tkaziladi. Bolalar rasmlarga qarab bu qaysi vaqt (ertalab, kechqurun.) nima ish qilinayotganligini va qanday buyumlardan foydalanilayotganligini to'liq so'zlab beradilar. Bu o'yinni boshqa holatlar (mehmondorchilik, yig'im-terim) tasvirlangan rasmlar bilan ham o'tkazish mumkin.

«Idishlarni turiga ko'ra ajratish» o'yini

O'yinning maqsadi: Idishlarni turiga qarab ajratish orqali buyumlarning xilma-xil bo'lishini va turli maqsadlarda ishlatilishini, ularni umumiy so'z bilan ifoda etishga odatlantirish.

O'yin uchun jihozlar: Choy va ovqatlanish uchun zarur bo'lgan idishlar, oshxonada foydalaniladigan idishlar hamda o'yinchoqlar aralashtirib qo'yiladi. Ayrim idishlar o'rnida rasmlari lotolardan ham foydalanish mumkin.

O'yinni o'tkazish: Stol ustiga idishlar va o'yinchoqlar tayyorlab qo'yiladi.

Surdopedagog bolalarga murojaat etib: “Bugun biz sizlar bilan narsalarni turlarga ajratishni o‘rganamiz. Sizlar stol ustidagi narsalar har birining nomini aytib, stolning bir tomoniga ajratib qo‘yasizlar”, - deb tushuntiradi. Stol yoniga chaqirilgan bola vazifani bajarganidan keyin, uni bir so‘z bilan ifodalaydi. Ya‘ni, “bu choy idishlari yoki ovqatlanish uchun kerakli idishlar”, - deb ataydi. Idishlarni ajratishda qiynalgan bolaga boshqa bolalar yordamlashadilar. Shu tariqa o‘yin bir necha marotaba takrorlanadi.

O‘yin natijasida bolalar buyumlar haqidagi umumlashtirilgan so‘zlarni o‘zlashtirib olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Turli idishlardan vazifasiga ko‘ra to‘g‘ri foydalanishga odatlanadilar.

«O‘xshashini top» o‘yini

O‘yinning maqsadi: Bolalarning kuzatuvchanligini, diqqatini tarbiyalash va so‘z lug‘atini boyitish.

O‘yin uchun jihozlar: Juftli lotolar, narsalar tasvirlangan lotolar va buyumlarning o‘zidan, o‘yinchoqlardan foydalanish mumkin.

O‘yinni o‘tkazish: Surdopedagog bugungi o‘yinning nomi bilan bolalarni tanishtirgandan keyin, tayyorlab qo‘yilgan narsalar, o‘yin qoidasi to‘g‘risida ma‘lumot beradi.

Bolalardan bittasini stol yoniga chaqirib, istagan narsasini olib o‘rtoqlariga ko‘rsatish va uning nomini aytilish taklif etiladi. Bola birinchi vazifani bajargandan so‘ng ikkinchi vazifani bajarishga o‘tadi. Ya‘ni olib ko‘rsatgan narsaning o‘xshashini topib, uning o‘xshashligi nimada ekanligini va nomini aytib tushuntiradi.

Shu tariqa o‘yin stoldagi narsalarning hammasi tamom bo‘lguncha davom etadi.

Bu o‘yinni guruhlashtirilgan narsalar, ya‘ni sabzavotlar, mevalar, idishlar, mebellar, ustki va oyoq kiyimlar namunasida ham o‘tkazish mumkin.

«Kimga nima kerak» o‘yini

O‘yinning maqsadi: Bolalarni qisqa jumlar tuzib so‘zlashga o‘rgatish, turli kasblar haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

O‘yin uchun jihozlar: Duradgorga, tikuvchiga, o‘quvchiga kerakli

matolar, mehnat quroli va boshqa narsalarni stol ustiga aralashtirib qo'yiladi.

O'yinni o'tkazish: Surdopedagog stol ustidagi bor narsalarni bolalarga ko'rsatib, tanishtirib chiqadi va "hozir biz sizlar bilan «Kimga nima kerak?» o'yinini o'ynaymiz", - deydi. Bolalardan birini stol oldiga chaqirib: "Nodira sen mana bu yerdagi narsalar orasidan tikuvchiga kerakli narsalarning nomlarini aytib, o'rtoqlaringga ko'rsatib, alohida ajratib qo'yishing kerak", - deydi. Shu tariqa o'yin bir necha marta takrorlanadi. Surdopedagog bolalar so'zlashi davomida ularning nutqini kuzatib, to'g'ri jumlar tuzib so'zlashiga e'tibor beradi. Bolalar yo'l qo'yan xatolarni o'z o'rnida to'g'rilab boradi.

Bu o'yinni bir necha xil variantda o'tkazish mumkin. Bolalarga beriladigan materiallarni o'zgartirib, o'yin mazmuni takomillashtirib boriladi. Ayrim vaqtlarda narsalarning rasmi aks ettirilgan lotolardan ham foydalanish mumkin bo'ladi.

«Magazin» o'yini

O'yinning maqsadi: Bolalarning sabzavot va mevalarning turli rangi, shakli, xususiyati, mazasi haqidagi tushunchalarini kengaytirish, mustahkamlash, ularni sabzavot va mevalarni yetishtirish yo'llari bilan tanishtirish orqali so'z boyligini oshirish.

O'yin uchun narsalar: Kartoshka, sabzi, lavlagi, piyoz, nok, anor, pomidor, sholg'om, turp, rediska, bodring, olma, shaftoli, o'rik, limon, olcha, gilos, olxo'ri va boshqalar.

O'yinni o'tkazish: Tayyorlangan sabzavot va mevalarning hammasi stol ustiga qo'yiladi. Surdopedagog va bolalardan biron-tasi sotuvchi vazifasini bajaradi. Bolalar sotuvchining oldiga kelib, olmoqchi bo'lgan narsasining nomini aytib, rangi, shakli, mazasini qanday iste'mol qilinishini izohlab beradi. Shundan so'ng sotuvchi uning nomini aytib mazkur sabzavot yoki mevani olib, bolaning qo'lga beradi. Bola olgan narsasi haqida to'liq gapirib bergandan so'ng nomini aytadi, keyin boshqa bola chiqadi. Har bir sabzavot va mevalardan nimalar tayyorlanishi haqida boladan so'rash lozim. Masalan: "Sabzini pishirmasdan ham iste'mol qilish mumkin. Undan tashqari sabzini biz ovqatlarga ishlatamiz. Qanday ovqatlarga ishlatiladi?"

Sabzini biz palov, sho'rva, shovla kabi ovqatlarda ishlatamiz.

O'rik-bu mevalarga kiradi. o'zi sariq, qizilroq rangda bo'ladi, mazasi shirin, ichida danagi bor. O'rikni biz shunday iste'mol qilishimizdan tashqari qiyom, kompot, sharbat, turshak qilishimiz mumkin".

Mana shu tariqa stol ustiga qo'yilgan hamma narsa, sabzavot va mevalar ustida bolalar bilan suhbat olib boriladi va ularning sabzavot, poliz ekinlari va mevalar haqidagi fikr mulohazalari kengaytiriladi, mustahkamlanadi.

Eslatma: o'yin bolalarda zerikarli va uzoq cho'zilib ketmasligi uchun sabzavot va mevalarning sonini ko'paytirib yubormaslik lozim. Keyingi safar avvalgi o'yinda foydanilmagan poliz ekinlari va mevalar, sabzavotlar bilan alohida o'yin o'tkazish mumkin. O'yin uchun olinadigan meva va sabzavotlar fasllarga qarab tanlanadi. Ayrim vaqtlarda esa sabzavot va mevalar rangli qilib ishlangan rasmi lotolardan - kartochkalaridan ham foydalaniladi. Imkoniyat bor joyda o'yindan keyin mevalardan yeb ko'rish ham mumkin.

«Bizning kun» o'yini

O'yinning maqsadi: Bolalarning kun qismlari ertalab, kunduzi, kechqurun, kechasi haqidagi tasavvurlarini aniqlash.

O'yin jihozlari: Kun davomida ketma-ket davom etadigan xilma-xil faoliyatlar tasvirlangan rasmlar (foto rasmlar): o'rinni yig'ishtirish, nonushta, mashg'ulot va boshqalar.

O'yinning borishi: Rasmlar o'yin qatnashchilariga tarqatiladi. Boshlovchi o'zida birinchi rasmni qoldiradi. U o'yinni boshlaydi: "Alisher bilan Dilshod ertalab turib o'rnini yig'ishtirmoqda". Boshlovchi o'zidagi rasmlarni bolalar oldiga qo'yadi. Keyingi rasm kimda bo'lsa o'sha bola: "Ular yuvinishyapti", - deb davom etadi va rasmni uning o'ng tomoniga qo'yadi va hokazo. Hamma rasmlar tartibi bilan qo'yib bo'lingach o'yin tugaydi.

«Hafta kunlari» o'yini

O'yinning maqsadi: Hafta kunlarini eslab qolish.

O'yinning borishi: Yettita bola doskaning oldiga chiqariladi. Bolalar

qator bo'lib turadilar. Surdopedagog bolalardan nechta bola doska oldida turganini so'raydi. Shundan keyin tartib bilan sanaydilar. Surdopedagog doskaga chiqqan balalar hafta kunlari ekanligini aytadi va tartib bo'yicha ularning o'rinlarini ko'rsatadi. Kimda - kim shu o'rinda tursa, o'sha bola bir qadam oldinga chiqadi va haftaning qaysi kuni ekanligini aytadi. Birinchi turgan bola yakshanba, ikkinchi turgan bola dushanba va hokazo. Bu o'yin ikki marotaba takrorlanadi.

«Kim tez ayta oladi?» o'yini

O'yinning maqsadi. Predmet haqidagi bilimlarni mustahkamlash.

Qo'llanmalar: Mevalar, sabzavotlar, o'yinchoqlardan: hayvonlar, idish - tovoqlar, qo'g'irchoqning kiyim-kechaklari; turli xil o'yinchoq mashinalar va boshqa narsalar.

O'yinning borishi. Surdopedagog turli rasmi kartochkalarni stolga to'ntarib qo'yadi.

Surdopedagog qo'lga turli rasmi kartochkalarni olib, unda nima tasvirlangani, nomi va qayerda ishlab chiqarilganini aytadi. Shundan so'ng, bolalarning har biridan alohida-alohida so'ray boshlaydi. Bola agar to'g'ri javob bera olsa, o'yinda g'olib chiqadi. G'oliblapga alohida nishon topshirilishi ham mumkin. Agar bola kartochkadagi nomlarni noto'g'ri tushuntirsa yoki ayta olmasa rasm pastga olib qo'yiladi.

Ma'lumki, o'yinda kim rasmdagi nomlarni to'g'ri topa olsa, shu bola o'yinda faol qatnasha oladi. Shuning uchun bu o'yinni boshlashdan oldin unga bolalarni tayyorlab borish kerak.

«Kim tez topa oladi?» o'yini

O'yinning maqsadi. Tez fikrlashga o'rgatish.

O'yinning borishi. Har bir o'yinda qatnashuvchi o'ziga kerakli o'yinchoqlar, sabzavotlar, idish tovoqlar va boshqalarning tasviri chizilgan kartochkalarni, olti turdagi kartochkalarni topadi.

O'yin boshlovchisi xohlagan bir kartochkani o'rtaga tashlaydi. Shundan keyin boshqa bola boshlovchi bolaning ishini davom ettirishi mumkin. Masalan, birinchi bola olgan kartochkasining davomini, shu berilgan mavzu asosida topadi. Qolgan bolalar boshqa guruhdagi, masalan, sabzavotlarga

doir kartochkalarni oladi va bunday paytda o'yin iloji boricha shu kartochkalar asosida davom etadi. Kimda kim bu o'yinda adashib qolsa, boshqa guruhga o'tib ketadi. Agar topa olmasa, qarz to'laydi.

«Xona bo'ylab sayohat» o'yini

O'yinning maqsadi. Xonadagi narsa va predmetlarning nomini aytish, ularni guruhlashga o'rgatish.

O'yinning borishi. Guruh bolalari to'rt guruhga ajratiladi. Har bir guruh bolalariga turli topshiriqlar beriladi.

1-guruhga qog'ozdan, 2-guruhga plastmassadan, 3-guruhga metalldan, 4-guruhga yog'ochdan ishlangan narsalarni xona ichidan izlab topish buyuriladi.

Har bir guruhdagi o'yin ishtirokchisi topgan narsasining nomini va uning nimadan tayyorlanganligini aytadi. O'yin davomida kimda kim narsalarning nomini va tayyorlanishini tez va batafsil ayta olsa, shu bola g'olib hisoblanadi. O'yin oxirida boshqaruvchi g'olib chiqqan guruhni e'lon qiladi.

«Biz qanday kiyinamiz?» o'yini.

O'yinning maqsadi. Bolalarning kiyim-kechaklar haqidagi bilim, malakalarini aniqlash va ulardan to'g'ri foydalanishga o'rgatish.

Qo'llanmalar. Bolalar kiyimlari yoki shu kiyimlar tasvirlangan rasmlar.

O'yinning borishi. Har bir bola bolalar kiyimlarining nomlarini ayta boshlaydi. Surdopedagog bolaning so'zini diqqat bilan kuzatib boradi. Chunki bir bola aytgan nomni ikkinchi bola takrorlamasligi lozim. Masalan: mayka, ko'ylak, qalpoq, paypoq, qo'lqop va boshqalar

O'yin tez va qiziqarli holda olib borilishi kerak.

«Bu nima?» o'yini

O'yinning maqsadi. Bolalarning predmet va narsalar haqidagi bilimlarini boyitish.

O'yinning borishi. Ma'lumki, har bir narsa-predmetning o'ziga xos xususiyati bo'lgani kabi ovozi ham bo'ladi. Masalan, qog'oz shaldiraydi, taxta taqillaydi, qo'ng'iroq jiringlaydi.

Bolalar o'yinda ishtirok etayotgan narsaning tovushi orqali uning nomini aytishga o'rganadilar. Buning uchun surdopedagog ayrim narsalarni bolalarga ko'rsatmagan holda uning ovozi chiqaradi. Masalan, u stakan, yoki piyolaga qoshiqni solib shaqillatadi.

Bolalar surdopedagogning harakati orqali predmetlarning nomini aytishga odatlanib boradilar.

MASLAXAT

Mashg'ulotlarni erta boshlash – shubhasiz, muvaffaqiyat omili. Bola hali o'ziga xos muloqot shakllaridan birortasini o'zlashtirib, o'zining kamchiligini, hamma kabi emasligini tushunib, his qilib ulgurmagan. Odatda, uch yoshdan oshgan bolalar o'zlarining nimasi bilandir boshqalardan ajralib turishini angab yetadi, atrofdegilar bilan qiyin muloqot tajribasiga ega, ammo ota-onasi ularning hamma ishoralarini tushunishi, biroq begonalar ularni birdaniga tushuna olmasligi, shu sababli ular bilan muloqot qilish qiyin ekanini fahmlagan bo'ladi. Ular eshitish apparatini taqib yurishga uyaladi, chunki uni faqat ayrim hollarda taqqan yoki umuman taqmagan, amalda u bolalarga kerak ham bo'lmagan. Apparat bilan eshitishga ko'nikmagan bola uni shunchaki noqulay predmet sifatida qabul qiladi. Bu kabi bolalar ko'p hollarda erka, zero ota-onasi ularga kasal bolaga kabi munosabatda bo'ladi, hamma aytganini qilishga intiladi. Ota-onalar bola bilan o'zi shug'ullanishga urinadi, biroq mashg'ulotlar tizim asosida bo'lmay, maktab tipiga quriladi, ya'ni stol atrofida o'tadi. Bunday mashg'ulotlar bolaga yoqmaydi, ularga qarshilik qila boshlaydi. Shunda mashg'ulotlar to'xtatiladi.

4.2. Harakatli o'yinlar

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashda, sog'lom, chiniqqan, chaqqon va ruhan tetik qilib o'stirishda harakatli o'yinlarning tutgan o'rnini juda katta. Ma'lumki, o'yin bola faoliyatidagi

tabiiy ehtiyoji, insonning oʻsishi, kamolotidagi zaruriy vosita hisoblanadi. Bola harakatsiz turolmaydi. Harakatli oʻyinlar ham oʻz qoidasiga va yakuniy natija - maqsadga ega boʻlib, koʻproq musobaqalashuv tarzida boʻladi. Yaʼni, oʻyin ishtirokchilari guruhlarga boʻlinib kuch sinashadi, gʻolib chiqish uchun intiladilar, harakat qiladilar. Bu esa bolalar oʻz ehtiyojlarini, qiziqishlarini qondirishga va zavqlanishiga olib keladi. Bu xildagi oʻyinlarni oʻynash orqali bolalarning ayrim oʻziga xos xususiyatlari shakllanadi, qatʼiylashadi, yaʼni irodasi mustahkamlanadi, aqliy faoliyati rivojlanadi, qobiliyati va moyilligi oʻsib boradi.

Harakat nutqiy muloqotni faollashtiradi.

«Laylak va qurbaqa» oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Bolalarda inoqlik va ziyraklik xususiyatini oʻstirish.

Oʻyinning qoidasi: Bolalar orasidan bitta bola laylak rolini bajaradi. Surdopedagog maydonda bolalarning hammasi sigʻadigan «katta hovuz» ni belgilab chizib qoʻyadi.

Oʻyinni oʻtkazish: hovuzda bolalar (qurbaqalar) bemalol oʻynab yuradilar. Laylak qanotlarini (qoʻlini ikki yoniga yoyib) qoqib uchib keladi. Bolalar esa bu vaqtda hovuzdan chetga qochadilar. Laylak qurbaqani tuta olmasa, uchib osmonga ketadi. Laylak hovuz ichida bir oyoqda sakrashi shart. Hovuzdan tashqarida ikki oyoqda yurishi va uchishi mumkin.

Metodik eslatma: Laylak rolini bajaruvchi bola uzoq vaqtgacha qurbaqani tuta olmasa uning oʻrniga boshqa bolani tayinlash mumkin. Chunki bola koʻp yugurib charchab qolishi, uning holati oʻzgarishi mumkin.

«Ikki oʻrtoq» oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Bolalarda oʻrtoqlik munosabatini tarbiyalash, ularga chaqqonlikni oʻrgatish.

Oʻyin qoidasi: Guruhga qarab tez yugurishni odatlantirish.

Oʻyinni oʻtkazish: oʻyin xonada yoki maydonchada oʻtkazilishi mumkin. Bolalar juft boʻlib, saf tortib turadilar. Bitta bola «poyloqchi» etib belgilanadi. Poyloqchi bolalardan 3-5 metr nariroqda poylab turadi. Poyloqchi: “Qaynarbuloq qaynaydi!”, soʻzini aytishi bilan safning oxirida

turgan bolalar har ikki tomondan yugurib borib safning oldiga turib olishlari lozim. Poyloqchi kimga qo'lini tegiza olsa o'sha bola poyloqchi bo'ladi. Oldingi poyloqchi esa uning o'rniga, safning oldiga turadi. Shu tariqa o'yin bolalar safning oxirigacha davom etadi. Qaysi qatordan (o'ng va chap qator) kam bola tutilsa shu qator g'olib chiqadi.

Bu o'yin bolalarni ziyraklikka, chaqqonlikka o'rgatish va diqqatini ma'lum maqsadga yo'naltirishga mo'ljallangan. Poylovchi bo'lgan bola bir yo'la ikki tomonga yugurmaydi, bir tomonni poylashga o'rganadi. Ikki o'rtoq esa tezlik bilan safga turib olishga harakat qiladilar.

«Bo'sh uy» o'yini

O'yinning maqsadi: o'zgarish yuz bergan sharoitga tezlik bilan moslashish, mo'ljallay olish va tez harakat qilishga o'rgatish.

O'yin qoidasi: Bolalar bir-birlarini turtib, itarib yubormasdan, bir doirachadan ikkinchi doirachaga tezda o'tib olishlari, faqat bo'sh doirani (uyini) band etishlari mumkin.

O'yinni o'kazish: Bu o'yinni maydonchada bir nechta doirachalar chizib o'ynash, yoki halqalarni yerga qo'yib o'ynash mumkin. O'rtada boshlovchi turadi. Bolalar bir-biridan 2-3 metr nariroqda o'z doirachalari ichida turadilar. Boshlovchi o'ziga bo'sh uy qidiradi. Bu vaqtda esa bolalar o'zaro bir-birlari bilan imlashib, kelishib olib uylarini almashtiradilar. Boshlovchi esa bu vaqtda ziyraklik qilib o'rtoqlaridan birining uyini band qilib oladi. Uysiz qolgan bola o'rtaga tushadi. Shu tariqa o'yin bir necha marta takrorlanadi.

Bu o'yinni murakkabroq variantda ham o'tkazish mumkin. Ya'ni bolalar o'zlariga turli gullarning nomini qo'yishlari mumkin: atirgul, lola, boychechak, gunafsha, chinnigul va boshqalar. O'rtadagi boshlovchi ikkita gulning nomini aytishi bilan shu «gullar» o'z joylarini o'zgartiradilar, qolgan bolalar o'z joylarida turadilar.

«Tutilgan qopqon» o'yini

O'yinning maqsadi: Bolalarga narsalarning farqini ajratishga, chaqqonlikka o'rgatish.

O'yin qoidasi: Doiradan chetga chiqqan bolalarni tutish mumkin.

Tutilgan bola qorovulning qoʻli tegishi bilan oʻz ismini aytishi shart.

Oʻyinni oʻtkazish: Surdopedagog hamma bolalar sigʻadigan doira chizadi. Qorovuldan tashqari hamma bolalar doiraning ichida turadi. Soʻngra doiradan chiqib har tomonga yugurib ketadilar. Qorovul bironta bolani tutishga harakat qiladi. Kimga uning qoʻli tegsa, oʻsha bola qorovul boʻladi.

Oʻyinning sharti: Biron narsaning nomini aytish bilan bolalar doira ichiga qochadilar, masalan, jonli narsalar, parrandalar, hayvonlar nomi aytilsa qochadilar. Jonsiz narsalarning nomi aytilsa, doiradan chiqib yuradilar. Adashsa, yaʼni doiraga kirish shart boʻlganda qochsa, u bola oʻynab yoki sheʼr aytib berishi kerak.

«Bogʻbon» oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Bolalarda tabiatga muhabbat uygʻotish, ularning tabiat haqidagi tushunchalarini oʻstirish.

Oʻyin qoidasi: Belgilab qoʻyilgan joygacha yugurish, tartibga rioya qilish.

Oʻyinni oʻtkazish: Maydonchada chiziq chizilib, chiziqning bir tomoni oʻtloq deb tushuntiriladi. Oʻtloq tomonda bogʻbon (bola) yuradi. Bolalar esa oʻtloqning narigi tomonidan yuradilar. Bolalar oʻtloqqa kelib, oʻz quyonlari uchun oʻt yulayotgan harakatni bajaradilar. Bogʻbon ularni poylab turib tutib oladi. Tutilgan bola bogʻbon boʻladi. Bogʻbon boʻlishni istamasa ashula, sheʼr aytib beradi yoki raqsga tushadi.

«Baliqlar va baliqchi» oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Bolalar oʻrtasida oʻzaro yaxshi munosabatlarni tarbiyalash, hozir javoblikka va tez harakat qilishga oʻrgatish.

Oʻyin qoidasi: “Yoʻq, biz qoʻrqmaymiz.”, - degan soʻzdan keyin yugurib chiqish, tutilgan bola esa kuzatuvchiga qoʻshiladi.

Oʻyinni oʻtkazish: Xonaning qarama-qarshi tomonida hamma bolalar oʻynab yuradilar. Hovuzning bir chetida baliqchi yaʼni bola turadi va u bolalardan «hoy baliqlar, baliqlar. Sizlar baliqchidan qoʻrqasizlarmi?» - deb soʻraydi. Bunga javoban bolalar: «Yoʻq, qoʻrqmaymiz», - deb javob beradilar. Bu yugurishda bolalar bir-birlarini turtib, yiqitib yubormaslikka

o'rgatib borish lozim. Bu vaqtda baliqchi baliqlarni tutishga harakat qiladi. Chiziqdan o'tib ulgurgan bola tutilmaydi. Tutilgan bola esa baliqchi bo'lib, baliqchiga yordam beradi.

Surdopedagog: "baliqlar, baliqlar", - deyishi bilan bolalar yana o'z joylarga qaytib keladilar. Har gal tutilgan baliq, baliqchiga yordam berib, bir-birlarining qo'lini ushlab to'r tashkil qiladilar va baliq tutadilar. Shu tariqa o'yin bir necha marta takrorlanadi. Tutilmay qolgan bola yutib chiqadi.

O'yinni tashkil qilishda va o'tkazishda surdopedagog bolalarning hammasini majburan jalb qilishi shart emas. Guruhni ikkiga bo'lib, 10-15 bola bilan ham o'tkazish mumkin. Hamma bilan bu turdagi o'yinlar o'tkazilsa, bolalar charchab qolishlari mumkin. Guruhga bo'lib o'tkazilganda esa, bir guruh bolalar o'ynaydi, qolgan bolalar esa dam oladilar. O'yin bolalarda chaqqonlikni egallashga, tortinchoqlikning yo'qolishiga ta'sir etadi, irodaning, axloqiy sifatleri mustahkamlanishiga yordam beradi.

«Arqondan sakrash» o'yini

O'yinning maqsadi: Arqondan sakrash orqali to'siqlardan o'ta olish, jasurlikni tarbiyalash.

O'yin qoidasi: Belgilangan balandlikni yenga olgan bola o'yinda qatnashishni davom ettiradi, balandlikni yenga olmagan bola esa o'yindan chiqadi, o'yinda yutgan va yutmagan hisoblanadi.

O'yinni o'tkazish: Taxminan 10 sm balandlikdagi arqonchani bog'lab qo'yiladi. Bolalar saf tortib turadilar va yugurib kelib arqonchadan sakrab o'tadilar. Bolalar vazifaning uddasidan chiqa olsalar, balandlikni o'zgartirish, ya'ni arqonchani yana 5 sm balandroq qilib ko'tarish mumkin. Shu tariqa hamma bolalar o'yinda ishtirok etib bo'lganlaridan keyin, o'yindan chiqqanlar g'oliblarga qarsak chalib ularni olqishlaydilar.

Ammo bolalarning qiziqishlariga qarab balandlikni ortiq darajada ko'tarib yubormaslik lozim. Bu esa bolalarning yosh xususiyatlariga to'g'ri kelmaydi.

Bu o'yinda jismoniy tarbiya uchun mo'ljallangan yumshoq to'shak sakrab tushiladigan tomonga solib qo'yilishi zarur.

«Irgʻitib ilib ol» oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Bolalarda oʻzaro toʻgʻri munosabatni tarbiyalash, oʻrtacha kattalikdagi koptokni irgʻitib ilib olishga oʻrgatish.

Oʻyin qoidasi: Buyruq asosida oʻrtogʻiga koptokni toʻgʻri irgʻitish va ilib olish.

Oʻyinni oʻtkazish: Bolalar doira boʻlib, oʻrtada esa surdopedagog turadi. U bolalardan bittasiga koptokni otadi. Shu vaqtda bolalar «irgʻit» va «ilib ol» deb gapiradilar. Koptokni «ot» deganda otish, «il» deganda ilib olish zarur. Koptokni ilib olgan bola «ot» deganda koptokni bolaga qaytarib otadi. Oʻyin jarayonida «ot» va «il» soʻzlarini ishlatish bolalarni maʼlum bir meʼyorda harakat qilishga oʻrganib borishlarini taʼminlaydi.

Keyinchalik oʻyin mazmunini takomillashtirish yaʼni bolalarni ikkita doiraga boʻlish va oʻrtada ham surdopedagog emas, bola turishi mumkin.

«Moʻljalga otish» oʻyini

Oʻyinning maqsadi: Bolalarni chaqqonlikka oʻrgatish, koptokni moʻljalga otish koʻnikmalarini hosil qilish.

Oʻyinning qoidasi: Keyingiga buyruq asosida koptokni otib, keyingilarni yiqitsa, u bitta ball oladi. Keyingilar esa tezda toʻgʻrilab qoʻyiladi.

Oʻyinni oʻtkazish: Bolalar doira boʻlib turadilar, xonada boʻlsa, oʻtirishlari mumkin. Bolalar ikki guruhga boʻlinadi. Surdopedagog moʻljalga ol va ot degandan keyin qoʻlida koptogi bor bola koptokni keyingi moʻljalga olib otadi. Agar bola keyingilarni yiqitsa, u ochko oladi, yiqitmasa ochko olmaydi, koptokni boshqa bolaga beradi va oʻyin yana qaytadan boshlanadi. Bu oʻyin dastlabki davrda boshqa narsalarni moʻljalga olish bilan boshlanadi. Bolalar moʻljalga olishni oʻrganganlaridan keyin kegli bilan oʻynashlari mumkin boʻladi.

Harakatli o'yinlardan bolalarning axloqiy sifatlarini tarbiyalash maqsadida ham keng foydalaniladi. O'yin mazmuniga ko'ra ayrim vazifalarni bajarish orqali bolalarda halollik, o'zaro to'g'ri munosabatda bo'lish, topshirilgan vazifaga nisbatan javobgarlikni his etish, ya'ni burchga sadoqat, hushyorlik kabi axloqiy sifatlar shakllanib boradi.

«Ishchi bobo» o'yini

O'yinning maqsadi: Bolalarning mehnat faolligini oshirish.

O'yin qoidasi: «Ishchi bobo»ning bajarayotgan turli mehnat harakatlarini to'g'ri takrorlash.

O'yinni o'tkazish: Bolalar doira bo'lib turadilar, o'rtada «ishchi bobo» - bola turadi. U: “bolalar, menga qaranglar, qanday harakatni qilsam, sizlar ham shu harakatni men bilan birga barobar bajarasizlar”, - deb bolalarga murojaat etadi. «Ishchi bobo» turli ish harakatlarini bajaradi. Masalan: arra bilan arralash, o'roq bilan o'rish, bolg'a bilan mix qoqish, sabzi to'g'rash, ish tikish, qaychi bilan qirqish. Doira o'rtasidagi bola bir necha harakatni bajargandan keyin «Ishchi bobo» almashtiriladi va o'yin yana davom ettiriladi.

Bu o'yin bolalarda ziyraklikni o'stiradi. Har bir mehnat harakatini bajarish orqali esa, bolalarda malaka va ko'nikmalar hosil qilinadi.

«Juftmi toq» o'yini

O'yinning maqsadi: o'yin orqali bolalar berkitilgan narsani aniq topishga, sezgirlikka o'rganadilar.

O'yinning mazmuni: Bu o'yinda bir nechta bolalar qatnashishi mumkin. Ammo ikkitadan bo'lib o'ynaydilar. Ularning bittasi berkitadi, ikkinchisi qaysi qo'lga berkitganini topadi va juftmi, toq ekanligini bilish uchun sanab ko'radi. Berkitish uchun mayda cho'p yoki tosh olinadi.

O'yin qoidasi: Qo'llarini orqaga qilib narsa berkitiladi, so'ngra: “qaysi qo'lmda topa qol”, - deydi. Ikkinchi bola topa olsa narsani o'zi yashiradi.

Har ikkala bola ham yashirayotganda faqat o'rtog'ining ko'ziga qarab turadi, topayotganda esa, sezgirlik bilan o'rtog'ining xatti - harakatini kuzatadi.

O'yinning ahamiyati: o'yinda bolalar juda qiziqish bilan o'ynaydilar va berkitilgan narsani topishga harakat qiladilar. O'yinda ishlatiladigan cho'p, tosh bolalarga ko'rinadigan joyda turishi tavsiya etiladi. Chunki ularni bolalar o'zlari olib mustaqil o'ynayveradilar. O'yin bolalarga eslatib turiladi. O'yinning ta'lim-tarbiyaviy tomoni shundaki, u bolalarni son-sanoqqa va ziyraklikka o'rgatadi. Ko'zga qarab sezgirlik bilan topa olish qobiliyatini o'stiradi. Sabr-matonatni tarbiyalaydi. Bunday xususiyatlarning bola shaxsida shakllanishi esa juda ko'p mehnat talab etadi.

«Arg'imchoq-arg'imchoq" o'yini

O'yinning maqsadi. Nutqiy nafasni me'yorlashtirishi, umumiy va nutqiy motorikasini rivojlantirish, muvozanatni saqlash.

Bolalar juft-juft bo'lib, qo'l ushlab, navbati bilan o'tirib turadilar. Harakatga muayyan ritm, sur'at qo'shish uchun she'r aytish mumkin.

Arg'imchoq, arg'imchoq,
Senda uchsam ko'nglim choq!

Uslubiy ko'rsatma: O'yin ishtirokchilarining o'tirib-turishiga, qaddini to'g'ri tutishga e'tibor berish lozim.

«Do'ppini yashirma» o'yini

O'yinning maqsadi. Mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, nutqiy nafasni rivojlantirish, nutqiy motorikani rivojlantirish.

Bolalar davra qurib turadilar. Ona boshi o'rtadan joy oladi: O'yin itirokchilariga do'ppi beriladi. Ular do'ppini o'yin boshida, bildirmagan holda bir-biriga oshiradilar. Ona boshi do'ppi kimning qo'lida ekanligini ko'rmay turib, topishi kerak. Topsa, ular o'rin almashadilar.

Uslubiy ko'rsatma: ishtirokchilar do'ppini bir-birlariga oshirish vaqtini ona boshi quyidagi so'zlar bilan belgilashi mumkin:

Ko'rdim-ko'rdim,
Ko'zlaringni qochirma!
Topdim-topdim,
Zar do'ppingni yashirma!

«Qiziqchilar» o'yini

O'yinning maqsadi. Umumiy va mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, harakatlarni faollashtirish.

Bolalardan biri qiziqchi etib tayinlanadi. U davra o'rtasida turadi. Qolgan bolalar qo'l ushlab, doira bo'ylab yuradilar:

“Doira bo'ylab

Ketma-ket

Boramiz qadam, baqadam,

Joyingizda to'xtangiz,

Birgalikda hammamiz, mana bunday qilamiz.”,

- deyishadi. Bolalar to'xtab, qo'llarini tushiradilar. Qiziqchi biror harakatni qilib ko'rsatadi, qolgan hamma bolalar bu harakatni takrorlaydilar. O'yinni 2-3 marotaba takrorlaydilar, qiziqchi o'z o'rniga o'yinchilardan birini tayinlaydilar, so'ngra o'yin yana davom ettiriladi. O'yin 3-4 marotaba takrorlanadi. Qiziqchilar bir harakatni takrorlamay, balki xilma-xil harakatlarni takrorlashi kerak.

«Aks-sado» o'yini

O'yinning maqsadi. Mushaklar tonusini faollashtirish, umumiy va nutqiy motorikani rivojlantirish.

Surdopedagog bolalarni ikki guruhga bo'ladi. Birinchi guruh quyidagi she'rni aytadi:

Biz o'rmonga boramiz

Qo'ziqorin teramiz

Baqirib chaqiramiz AU! AU! AU!

Hech javob kelmas bizga

Aks-sado kelar bizga.

Ikkinchi guruh esa past ovozda “AU! AU! AU!” - deb javob beradi. Keyin bolalar joylarini almashtirishadi.

«Arra» o'yini

O'yinning maqsadi. Nutqiy nafasni me'yorlashtirish, umumiy, mayda qo'l motorikasini rivojlantirish.

Bolalar ikkitadan bo'lib, o'ng qo'llarini ushlashadi va o'tin arralashga taqlid qilishadi.

Arra, arra, arrala,

Ari kabi g'uvulla.

Arra, arra, arrala,

Tezroq arrala yana.

O'yin davomida bolalar o'rin almashadilar.

«Jimjitlik» o'yini

O'yinning maqsadi. Erkin harakatlarni ta'minlash, umumiy motorikani rivojlantirish, o'z-o'zini boshqarishni shakllantirish.

Boshlovchi devor oldida turadi, bolalar esa ro'paradagi devor oldida turishadi. Bolalar ehtiyotkorlik bilan boshlovchining oldiga yetib kelishlari kerak. Bolalar ehtiyotsizlik bilan harakat qilsalar, boshlovchi ogohlantirish beradi va bola to'xtaydi. Boshlovchining oldiga qaysi bola birinchi bo'lib yetib kelsa, o'sha bola g'olib sanaladi va o'sha bola boshlovchi bo'ladi.

«Koptok» o'yini

O'yinning maqsadi. Umumiy motorikani ro'yojlantirish, harakatlarni faollashtirish, mayda qo'l motorikasini mustahkamlash.

Bolalar aylana shaklida turib, koptok o'ynaydilar.

Baland-baland uchgin (to'pni yuqoriga otadilar),

Yuza bo'ylab sen chopgin (to'pni polga otadilar).

Chaqqon bo'lib sakragin (to'pni polga uradilar),

Sho'xlik qilib yayragin (to'pni bir-biriga oshiradilar).

«O'rta barmoqni top» o'yini

O'yinning maqsadi: «o'rta barmoqni top» o'yinida bolalarni uyushqoqlik bilan o'ynashga, barmoqlarini bir-biridan farq qila bilishga o'rgatiladi.

O'yinning mazmuni: «o'rta barmoqni top» o'yinini istagan yerda o'ynash mumkin. Bu o'yinda 5-6 ta bola qatnashadi. O'yinda bir bola qo'l barmoqlari orasiga o'rta barmog'ini berkitadi, qolgan bolalar esa topadilar. O'yin boshlovchisini aniqlash uchun sanashdan foydalanadilar. Hamma

bolalar chiqib eng oxirida qolgan bola o'yinni boshlaydi. U chap qo'lini orqasiga qilib barmoqlarining faqat uchlarinigina ko'rsatib turadi, so'ngra o'rtoqlariga ko'rsatib, «o'rta barmoqni top» - deydi. Bolalar diqqat bilan uning qo'liga qarab, o'rta barmoqni qidira boshlaydilar. Berkutilgan barmoqni ushlab uchun bolalarda o'ziga ishonish, ishonmaslik, "qaysi birini ushlasam ekan", - degan tortishuvlar, ichki hayajonlar yuz beradi. Bolalardan bittasi bir barmoqning uchini mahkam ushlaydi. Shunda berkituvchi o'ng qo'lini qo'yib yuboradi. Agar topuvchi barmoqni to'g'ri topgan bo'lsa, berkituvchi shartga ko'ra biron narsa qo'shiq, she'r aytib beradi. Bordi-yu topolmasa, topuvchining o'zi yutqazgan hisoblanadi va o'yin shartini bajaradi. Barmoqni to'g'ri topgan bola o'yinni davom ettiradi. O'yin bolalar uchun yangi bo'lib, uzoq vaqt topolmasalar unda rolni kelishib boshqa bolaga topshiriladi. Shu tarzda o'yin davom etadi.

O'yin qoidasi: Bu o'yin vaqtida besh barmoqning uchi ko'rinib turishi shart. O'rta barmoq faqat barmoqlarning uchiga qarab topiladi.

O'yinning ahamiyati: «o'rta barmoqni top» o'yini ermakli so'z o'yinlaridan hisoblanadi. Chunki o'ynash vaqtida bolalar «o'rta barmoqni top», «bilsang topa qol», «sezgir bo'lsang, o'rta barmog'imni top», «tezroq top» degan so'zlarni tez-tez aytib turadilar. Qolgan bolalar o'rtog'ining o'rta barmog'ini topishga harakat qiladilar.

Bu o'yin bolalarda boshlagan ishni oxiriga yetkazish, kuzatuvchanlik, farq qila bilish kabi qobiliyatlar o'stiriladi.

«Quvnoq g'ozlar» o'yini

O'yinning maqsadi. Umumiy, nutqiy, mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, harakatlarni erkinlashtirish.

Bolalar g'ozlarni ifoda etishadi. Surdopedagog «buvi» vazifasini bajarib, g'ozlarni maydonchaga chaqiradi. Bolalar g'ozlar yurishiga taqlid qilib, Surdopedagog tomon yurishadi.

Surdopedagog : G'ozlarjon, g'ozlarjon,

Qorning ochdimi?

Kechikmasdan kelingiz,

Taomingiz yeyingiz

4.3. Tasviriy faoliyat vositasida bolani rivojlantirish

Tasviriy faoliyat jarayonida rivojlantiruvchi materiallar (bo'yoq, rangli qalamlar, qog'oz va boshqalar) bilan munosabat farzandingizning barcha sohada rivojlanishiga olib keladi. Bu jarayonda bolaga o'zining ijodkorligi va tasavvurlarini ifodalashga imkon berish zarur. Bolalar g'urur va mamnuniyat bilan o'zlari chizgan rasmlarni sizga ko'rsatishganda, turli mazmundagi suhbatlar yuzaga keladi.

Tasviriy faoliyat vositasida bolani rivojlantirishning samarali usullari ta'limiy-tarbiyaviy-lorrektsion maqsadni amalga oshiruvchi yagona yo'l sifatida mashg'ulotdagi bolaning va ota-onaning butun faoliyatini tashkil etish vositasi sanaladi. Y.B.Babanskiy tasviriy san'at metodlarini faoliyatning umumiy xarakteriga qarab, 3 guruhga klassifikatsiyalagan⁹: 1-guruh: o'quv-bilish faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish. Bunga o'quvchilarning ko'rgazmali, og'zaki, amaliy, induktiv va deduktiv,

---

⁹ Е. С. Маслова Формирование изобразительной деятельности детей старшего дошкольного возраста с нарушенным слухом Автореф. дис. . . . канд.пед.наук. — Москва, 2010 .-27.с.

reproduktiv va muammoli-izlanuvchan, hamda mustaqil ishlari kiradi. 2-guruh: ta'lim berishning o'quv faoliyatini stimullashtirish (qiziqirish va rag'batlantirish) va motivatsiyalash (maqsadga yo'naltirish) metodlari. O'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish va motivlashtirish; burch va javobgarlikni stimullashtirish motivlashtirish. 3-guruh: o'quv faoliyatida nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari: og'zaki nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish; yozma nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish; laboratoriya amaliy nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish;

**Tasviriy faoliyat bola
lug'at boyligini oshiradi.**

Lekin kuzatishning o'zi ko'rganni tasvirlab berishga to'la imkon bermaydi. Bolalarni tasvirning muhim usullariga, turli tasviriy materiallardan foydalanish yo'llariga o'rgatish zarur.

Ko'rgazmali metod va o'rgatish usullariga naturadan, rasm reproduksiyalaridan, namunadan, boshqa ko'rgazmali qo'llanmalardan foydalanish, alohida predmetlarni ko'rib chiqish, tarbiyachi tomonidan tasviriy usullarini ko'rsatib berish, bolalarning bajargan ishlarini mashg'ulot yakunida ko'rsatish, ularni baholash kiradi. Tasviriy faoliyatning turli ko'rinishlarida o'rgatish usullari turlichadir, chunki bir obraz turli vositalar yordamida vujudga keltiriladi. Har bir usuldan o'ylab, mashg'ulot oldida turgan vazifalarga nisbatan, dasturda berilgan mashg'ulotning mazmuniga nisbatan va asosan ushbu guruh bolalarining qay darajada rivojlanganligini hisobga olgan holda foydalanish kerak. Ko'rgazmalilik bolalar tasviriy faoliyatining moddiy hissiy asosini yangilaydi, so'z esa to'g'ri tasavvurni, tahlilni, idrok qilinganlarni va tasvirlyotganlarini umumlashtirishni shakllanishiga yordam beradi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarning o'ziga xos ta'limiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda psixologo-pedagogik sharoitlar yaratildi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tasviriy faoliyatga o'rgatish bo'yicha mashg'ulotlarda "7 qadam" texnologiyasi, "Qumli rasmlar" texnologiyasi, "Paxtali tayoqchalar" texnologiyasi, "Aks ta'sir" texnologiyasi, "Rangli mel" texnologiyasi, "Assimetrik" texnologiyasi, "Applikatsiya elementlari" texnologiyalaridan mavzuning asosiy qismida va "3x4 texnologiya", "Tushunchalar tahlili", "Toifalash", "Zig-zag", "VENN diagrammasi", "Gugurt cho'pi", "Kubik",

“Mozaika”, “Tasdiqlar”, “Bingo” texnologiyalaridan mavzuni mustahkamlashda foydalanildi. Mazkur texnologiyalar eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalar tasviriy faoliyati mashgʻulotlarida foydalanish eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarni tasviriy faoliyati samaradorligini talab darajasida ortganligi omili ekanligi dalillandi. Quyida eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarni tasviriy faoliyatga oʻrgatish boʻyicha “7 qadam” texnologiyasi, “Qumli rasmlar” texnologiyasi, “Paxtali tayoqchalar” texnologiyasi, “Aks taʼsir” texnologiyasi, “Rangli mel” texnologiyasi, “Assimetrik” texnologiyasi, “Applikatsiya elementlari” texnologiyasi, “3x4 texnologiya”, “Tushunchalar tahlili”, “Toifalash”, “Aqliy hujum”, “VENN diagrammasi”, “Zig-zag”, “Gugurt choʻpi”, “Kubik”, “Mozaika”, “Tasdiqlar”, “Bingo” texnologiyalari kabi pedagogik texnologiyalarga asoslangan mashgʻulot ishlanmalaridan namunalari berildi:

Mashgʻulot: Rasm

Mavzu: Ranglar olamiga sayohat

Taʼlimiy maqsad: Tabiatda uchraydigan ranglar haqidagi mavjud bilimlarini mustahkamlash, ayrim ranglarni hosil qilish usullarini oʻrgatish, bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish.

Tarbiyaviy maqsad: Mashgʻulot davomida gavgani tutib oʻtirish, atrofdagilar fikrini hurmat qilishga, oʻng qoʻl qoidasiga rioya qilishga oʻrgatish

Korreksion maqsad: Qoʻl motorikalarini rivojlantirish, moʻyqalamdan toʻgʻri foydalanishni oʻrgatish, ranglarni farqlashga oʻrgatish.

Qoʻllaniladigan usullar: motivatsiya, suhbat, savol-javob, “7 qadam”, “Aqliy hujum”

Lugʻat: oq qogʻoz, moʻyqalam, boʻyoq, qizil, sariq, yashil, qora, oq, jigarrang, kuz.

Kerakli jihozlar: rangli qalamlar, guash, akvarel, tabiat manzarasi, joʻja, bulut, yongʻoq, koʻmir rasmi

Mashgʻulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

— Salomlashish.

— Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

1-qadam.

Motivatsiya hosil qilish. Bu usul taxminan quyidagi tartibda amalga oshiriladi: tarbiyachi turli rasmlar, kartochkalarni birma-bir ko'rsatib, bolalardan ularda qanday ranglardan foydalanilgani haqida so'raydi.

— Qarang bulut pahmoqqa,

Uni bo'yaymiz oqqa.

— Jo'ja yeydi to'q tariq,

Shu bois rangi sariq.

2-qadam.

“Aqliy hujum” texnologiyasi orqali tarbiyachi qalamlarning orasidan yashil ranglisini olib qo'yadi va qolgan qalamlarning rangini bolalar yordamida aniqlaydi. Bolalar qalamlar orasida yashil rang yo'qligini topganlaridan so'ng: “Endi o't-o'lanlarni, barglarni bo'yash uchun nima qilamiz?”, - deydi.

Motivatsiya samara beradi, ya'ni bolalar bu muammoning yechimini topishga harakat qilib, turli javoblarni beradilar. Tarbiyachi sariq va ko'k ranglarni qo'shib, yashil rangni hosil qiladi. Yoki qizil va sariq ranglarni qo'shish orqali zarg'aldoq rang hosil qilinadi.

3-qadam.

Bolalarga deyarli barcha ranglar ishtirok etgan rasm ko'rsatiladi. Manzarani tasvirlashda ishlatilgan ranglarga e'tibor qaratiladi.

Lolaxon mohir rassom,

Rasm chizibdi qarang.

Yaratibdi mo'jiza,

Unda mavjud barcha rang.

Shu tariqa rasmda ishlatilgan ranglar birma-bir aytib o'tiladi.

4-qadam.

Bolalarga turli rangdagi moybo'yoq, akvarel bo'yog'i beriladi va ular qog'ozda mashq qilib, turli yangi ranglarni paydo qilishga harakat qiladilar.

5-qadam.

Klyaksografiya usulida amaliy ish bajariladi, ya'ni tarbiyachi qizil, sariq, yashil, ko'k, malla (jigarrang) ranglardan qog'ozlarga kam miqdorda

to'kib, turli dog'lar hosil qiladi. Bolalar ularning shakliga ayrim qo'shimchalar kiritib, ranglarga mos ravishda tasavvurlaridagi narsa-buyumni chizadilar.

Jismoniy daqiqa.

Tarvuzimiz oq chiqdi
Nima bo'ldi buyog'i,
Tabiatning yetmagan,
Balki qizil bo'yog'i.

III. Mustahkamlash. "Bingo" strategiyasi.

Tinchlik ma'nosini bildiradi	Qish ziynati	Issiq rang
Bahor fasli burkanadi	Oq yo'l tilaydi	O't-o'lanlar
Olcha rangi	Tomirimzdagi qonimiz	Ta'qiqlaydi

IV. Mashg'ulotni yakunlash.

6-qadam.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko'rgazma tashkil etadi.

7-qadam.

Bolalar mashg'ulotda faol ishtirok etgani uchun rag'batlantiriladi.

Mashg'ulot: Rasm.

Mavzu: "Qumdagi rasmlar".

Ta'limiy maqsad: Tasavvur bo'yicha rasm chizishga o'rgatish. Tasvir yaratishda mustaqil ravishda yangi usul-qumli rasmlarni yaratish usulidan foydalanishga o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: Mashg'ulot davomida gavdani tutib o'tirish, atrofdagilar fikrini hurmat qilishga, o'ng qo'l qoidasiga rioya qilishga o'rgatish

Korreksion maqsad: Qo'l motorikalarini rivojlantirish, mo'yqalamdan to'g'ri foydalanishni o'rgatish, ranglarni farqlashga o'rgatish.

Qo'llaniladigan usullar: qumli rasmlarni yaratish usuli, "Venn diagrammasi", "3x4 texnologiyasi".

Lugʻat: oq qogʻoz, moʻy qalam, boʻyoq, gul, kapalak, kema.

Kerakli jihozlar: qogʻozda rasm chizish uchun –sariq, och sariq, och sut rangdagi turli hajmdagi qogʻozlar, rangli qalamlar, flomasterlar. “Qumli” rasmlar uchun- mayda yashiklarda toza qum yoki quruq manniy yormasi, PVA yelimi va yelimlash uchun moʻy qalam

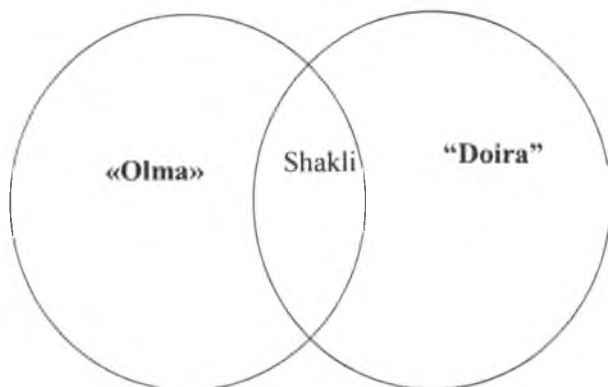
Mashgʻulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

- Salomlashish.
- Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

-Biz bugun sizlar bilan olma rasmini noanʻanaviy usulda chizamiz. Olma chizishdan avval olma haqida gaplashib olamiz (Venn diagrammasi).

“Qumli rasmlar” yaratilishining yangi uslubi koʻrsatiladi. Avvaliga tarbiyachi qutichada sepilgan qum yoki manniy yormasiga bolalarning diqqatini qaratadi. Qumda asosan qoʻl yoki tayoqcha bilan rasm chizish mumkinligini aytadi, yana noyob usul-bu qumli rasmlarni qogʻoz va yelim orqali yaratish mumkinligini aytadi. Tarbiyachi qogʻoz olib, uni doskaga yopishtiradi, flomaster yoki qalam bilan oddiy rasmni chizadi (masalan, olma), soʻngra hamma chiziqalar boʻylab yelim bilan surtib chiqadi va hamma rasmni qumli yoki manniy yormasi bor yashikka oʻgiradi (rasmlari past tarafda turishi lozim). Yengilgina qogʻozga tapillatib koʻradi, rasmni koʻtaradi va “Qumli rasmlarni” koʻrsatadi. Yelim bilan faqat chiziqalarni

emas, balki yirik narsalarni (olmaning bargini surtib chiqish mumkin). Bolalar qum va manniy yormasi joylashtirilgan yashiklar yonida yangi usulni qo'llaydilar. Bunda bolalar qumni tasvirdagi yelim ustiga astagina qo'llari bilan sepib chiqishlari ham mumkin.

Qumdagi rasmlar

Jismoniy daqiqa.

Qo'llarimiz osmonda,
 Chapak-chapak chalamiz.
 Oyoqlarimiz yerda,
 Top, top, tepar top.

III. Mustahkamlash. “3x4 texnologiyasi”.

Olma-bu...		Olma-bu...
Olma-bu...		Olma-bu...

IV. Mashg'ulotni yakunlash.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko'rgazma tashkil etadi.

Bolalar mashg'ulotda faol ishtirok etgani uchun rag'batlantiriladi.

MASLAXAT

Kuzatish metodi farzandingizni tasviriy faoliyatga o'rgatishning umumiy asosini tashkil qiladi. Chunki u atrof-muhitni o'rganishda, bilish, hamda uni aks ettirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Bolalarda qanchalik kuzatish, atrof-olam ko'rinishi bilan aloqa o'rnatish, umumiylik va yakkalikni ajratish malakasi rivojlangan bo'lsa, shuncha bolalar ijodiy qobiliyatining rivojlanishi bog'liq bo'ladi.

Mashg'ulot: Rasm.

Mavzu: Daraxtlar ko'lga qarab turibdi.

Ta'limiy maqsad: Bolalarni rasm chizishning yangi usuli ikki yoqlama tasvirlash (Ko'zgidagidek simmetrik ko'rinish) bilan tanishtirish (monotipiya va tamg'a bosish). Akvarel bo'yoq bilan rasm chizish malakasi bilan takomillashtirish. Bolalar tasviriy faoliyatida ijodiy tasvirlash vositalari sifatida tamg'a bosish yo'li orqali rasm chizish imkoniyatini kengaytirish. Bolalarni rangli kompozitsiya tuzishga o'rgatish va tasviriy vositalar orqali o'z taassurotlarini ifoda etish. Tabiatni anglashga va o'z taassurotlarini tasviriy faoliyatda aks ettirishga o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: Mashg'ulot davomida gavnani tutib o'tirish, atrofdagilar fikrini hurmat qilishga, o'ng qo'l qoidasiga rioya qilishga o'rgatish.

Korreksion maqsad: Qo'l motorikalarini rivojlantirish, mo'y qalamdan to'g'ri foydalanishni o'rgatish, ranglarni farqlashga o'rgatish.

Qo'llaniladigan usullar: Simmetrik aks ettirish orqali rasm chizish.

Lug'at: oq qog'oz, mo'y qalam, bo'yoq, daraxt, suv, aks, yashil, qizil, ko'l.

Kerakli jihozlar: Turli hajmdagi va kattalikdagi oq rangdagi qog'oz, akvarel bo'yoqlari, flomasterlar yoki rangli qog'ozlar, turli hajmdagi mo'y qalamlar, suvli bankachalar, mato bo'laklari.

Mashg'ulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

- Salomlashish.
- Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

- O'tgan mashg'ulotimizda nimaning rasmini chizgandik?
- To'g'ri. Bugun daraxtlar haqida suhbatlashamiz va rasmini chizamiz.

Toifalash	
Mevali daraxtlar	Manzarali daraxtlar

Tarbiyachi bolalarga daraxtlar “suvga qarab turganliklari” tasvirini chizib berishni va noyob kuzgi rasmlar asosida ko'rgazma tashkil qilishni taklif qiladi. Tarbiyachi bolalardan qirg'oqda turgan daraxtlar suvga qarab turgan aksini chizib berishni so'raydi. Bolalar o'zlarining daraxt to'g'risidagi tasavvurlarini gapirib beradilar. Tarbiyachi barglari ko'p daraxtning ko'zgidagi aksini ko'rsatadi va bolalarga buni tasvirlashning yangi usulini o'rganib olishni taklif qiladi.

Buning uchun oq rangdagi qog'ozni olib, ikkiga bukamiz, bukilgan chiziqni aniqlab olib, qog'ozni ochamiz va tezda, ammo tartib bilan qog'ozni ho'llab olamiz (bolalar xohishiga ko'ra, mato bilan, latta bilan, mo'y qalam yoki kaft bilan). Qog'ozni shunday joylashtiramizki, bukilgan chiziq ufq chizig'i kabi joylashishi lozim: bu chiziqning yuqori qismi osmon, pastki qismi suv - ko'l, daryocha yoki ko'lmak va ariq singari ifodalanishi lozim.

Mo'y qalamni ikki turini tanlab olamiz va tezda daraxtni ho'l qog'ozning tepa qismiga rasm chizamiz: tanasini qalin - qanday mo'y qalamdan foydalanish lozimligini ko'rsating; shoxlarini – ingichka - qaysi mo'yqalamdan foydalanish lozimligini ko'rsating. Tezda daraxt suvga sho'ng'ishi uchun ikkiga buklaymiz; qog'ozni ochamiz va ikkita daraxtni

ko`ramiz: bitta daraxt qirg`oqda turibdi va osmonga qarayapti, boshqasi suvda aks etayotganligini ko`rish mumkin. Tushuntirishdan va ko`rsatilganidan so`ng pedagog bolalarga qog`oz tanlab, qog`ozni vertikal bo`ylab joylashtirishni, shundagina rasm uzunasiga chiqishini aytadi. Bolalar jihozlarni, turli hajmdagi mo`y qalamlarni tanlab oladilar va rasm chizishni boshlaydilar. Tarbiyachi qog`ozni ho`llab tezda daraxt rasmini chizishni taklif qiladi, ammo tartib bilan rasm chizishni gapiradi, chunki agar qog`oz ho`l bo`lmasa, aks ta`sir tushmasligi mumkinligini aytadi.

Daraxtlar suvga qarab turibdi

Jismoniy daqiqa.

- 1 – 2 boshni ko`tar,
  - 3 – 4 qo`lni yonga keltir,
  - 5 – 6 sekin o`tir, o`tirib dam olamiz,
- Mashg`ulotga tayyorlanamiz.

III. Mustahkamlash.

“Kubik”

Kubikning har bir tomoni muayyan topshiriqni ifodalaydi:

- ✓ Bu nima? (Daraxt)
- ✓ Rangi qanday? (Yashil)
- ✓ Qayerda o`sadi? (O`rmonda)

✓ Qanday turlari bor? (Ko'p yillik va bir yillik)

IV. Mashg'ulotni yakunlash.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko'rgazma tashkil etadi.

Bolalar mashg'ulotda faol ishtirok etgani uchun rag'batlantiriladi.

Mashg'ulot: Rasm.

Mavzu: "Jo'ja va qoqi o't".

Ta'limiy maqsad: Rangli fonda bir xil shakllarni monoxromli tasvirni yaratish. Modulli rasm solish imkoniyatini yaratish - jo'ja va qoqi o't rasmini barmoq, tayoqcha, mato bilan botirib olish yo'li bilan hosil qilishga o'rgatish, tasviriy faoliyat orqali rang, shakl, kompozitsiya tuzish hissini taraqqiy ettirish, tabiatning chiroyli manzaralarini aks ettirishga qiziqish uyg'otish.

Tarbiyaviy maqsad: Mashg'ulot davomida gavgani tutib o'tirish, atrofdagilar fikrini hurmat qilishga, o'ng qo'l qoidasiga rioya qilishga o'rgatish

Korreksion maqsad: Qo'l motorikalarini rivojlantirish, mo'y qalamdan to'g'ri foydalanishni o'rgatish, ranglarni farqlashga o'rgatish.

Qo'llaniladigan usullar: paxtali tayoqcha texnologiyasi, kubik, 3x4 texnologiyasi.

Lug'at: oq qog'oz, mo'y qalam, bo'yoq, jo'ja, sariq, qoqi o't, gul.

Kerakli jihozlar: Jamoa bo'lib ishlash uchun yashil fonli qog'oz. Uchiga paxta o'ralgan tayoqchalar, paxta tamponlari, (bosib olish uchun) salfetkalar, sariq rangli bo'yoq, flomasterlar, matoli va qog'oz salfetkalar.

Mashg'ulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

- Salomlashish.
- Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

"Kubik"

Kubikning har bir tomoni muayyan topshiriqni ifodalaydi:

- ✓ Bu nima? (Jo'ja)

- ✓ Rangi qanday? (Sariq)
- ✓ Nima bilan oziqlanadi? (Don)
- ✓ Qayerda yashaydi? (Xonadonda)

Tarbiyachi bolalarga birgalikda momiq jo'ja va sariq qoqi o't to'g'risida rasm solishni taklif etadi.

- Qog'oz salftkani g'ijimlab bo'yoqqa botiradi va bosish yo'li bilan bo'yoqli dog' paydo qiladi.

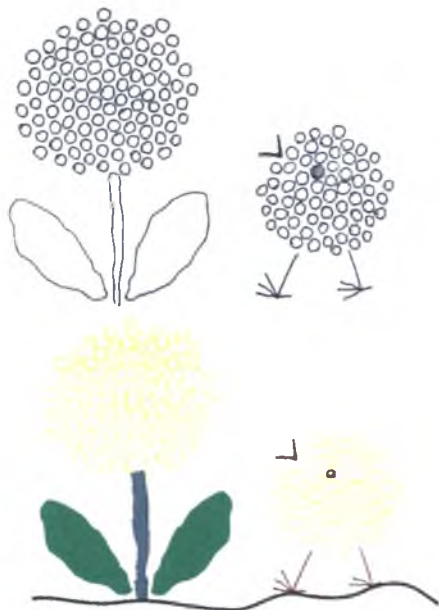
- Mato salftkani olib g'ijimlaydi va shu tariqa bo'yoqli dog' qoldiradi.

- Uchiga paxta o'ralgan tayoqchani olib uni bo'yoqqa botiradi va oval shaklidagi momiq shaklni kichik- kichik dog'lar yordamida hosil qiladi.

- Bo'yoqqa ko'rsatgich barmoqni botiradi va ko'p marta uni bosib olish yo'li bilan aylana yoki oval shaklini hosil qiladi.

- Flomaster yordamida qoqi o't uchun shoxcha va barglar, jo'ja uchun oyoqchalar va tumshug'ini chizishni taklif etadi.

Bolalar o'z xohishlariga ko'ra momiq jo'ja va qoqi o't rasmini sola boshlaydilar. Bolalarning ichida ba'zilar jo'jani ba'zilar qoqi o't rasmini solishga harakat qilishadi.

Jismoniy daqiqa.

Loladek qip - qizilman,
Bog‘ning erka qiziman,
Donlarim marjon - marjon, shirin,
Achchiq va nordon.

III. Mustahkamlash.

3x4 texnologiya

Qoqi o‘t-bu...		Qoqi o‘t-bu...
Qoqi o‘t-bu...		Qoqi o‘t-bu...

IV. Mashg‘ulotni yakunlash.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko‘rgazma tashkil etadi.

Bolalar mashg‘ulotda faol ishtirok etgani uchun rag‘batlantiriladi.

Mashg‘ulot: Rasm.

Mavzu: “Biz onam bilan tabassum qilayapmiz”.

Ta’limiy maqsad: Juftlikdagi portret rasmini chizish, aniq odamlarning tashqi ko‘rinishini, xususiyatlarini va kayfiyatini ko‘rsatish (o‘zi va onasining). Obrazni to‘liq, aniq, chiroyli va shaxsiy ochib berish uchun tasviriy – ifodali tasvirlashga nisbatan qiziqish uyg‘otish. Tasviriy san’at turi (portret) bilan tanishtirishda davom qilish.

Tarbiyaviy maqsad: Mashg‘ulot davomida gavdani tutib o‘tirish, atrofdagilar fikrini hurmat qilishga, o‘ng qo‘l qoidasiga rioya qilishga o‘rgatish

Korreksion maqsad: Qo‘l motorikalarini rivojlantirish, mo‘y qalamdan to‘g‘ri foydalanishni o‘rgatish, ranglarni farqlashga o‘rgatish.

Qo‘llaniladigan usullar: Tasavvuriga asosan rasm chizish, mozaika, tushunchalar tahlili.

Lug'at: oq qog'oz, mo'y qalam, bo'yoq, yuz, ko'z, quloq, qosh, soch, kiprik, lab.

Kerakli jihozlar: Oq va turli ranglar bilan botirilgan qog'oz, guash bo'yoqlari, palitralar, mo'y qalamlar, suvli banka; oilaviy rasmlar; taniqli rasmlarning asarlari, ish jarayonini yorituvchi tayanch rasmlar; turli rangdagi tana rangini hosil qilish uchun lozim bo'lgan ranglar modeli (to'yintirilgan).

Mashg'ulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

- Salomlashish.
- Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

— Bugun sizlar bilan onamiz portretini chizamiz. Chizishdan avval portretga berilgan yuz a'zolari mazmuni bilan tanishib olsak.

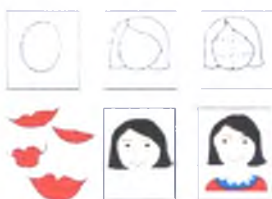
Tushuncha	Mazmuni
Quloq	Eshitish a'osi
Ko'z	Ko'rish a'zosi
Burun	Hid bilish a'zosi
Og'iz bo'shlig'i	Ta'm bilish a'zosi

Tarbiyachi bolalarga guash bo'yoqlari bilan "Biz onam bilan tabassum qilayapmiz" mavzusida katta chiroyli portretlar chizishni taklif qiladi. Tarbiyachi ikkita odam tasvirlangan portretni izohlab sharhlaydi.

Tarbiyachi doskada tayanch rasmlarni qo'yib chiqadi va rasm chizishning davomiyligini ifodalaydi. 1. Qalam bilan chiziladigan chizgi; 2. Umumiy bosh ko'rinishi; 3. Soch turmagi; 4. Yuz tuzilishining ko'rinishi; (nuqtalar yoki qalam bilan chizilgan shtrixlar; 5 Ko'zlar; 6. Burun qismi; 7. Tabassum qilayotgan og'iz. 8. Kiyim jihozlari.

Tarbiyachi asosiy diqqatni biz chizayotgan rasm katta va bolaning rasmi ekanligini, shuning uchun qog'ozni gorizontaal ravishda joylashtirish lozimligini, o'rtasini aniqlab va bir tomonlama katta oval-onasining rasmini, boshqa tomondan esa kichik oval - bolaning rasmini chizishni taklif qiladi. Odam tanasining rangi qanaqa va bu rangni palitrada qanday hosil qilish

mumkinligini soʻraydi. Rangli model koʻrsatilib, tana rangini hosil qilish uchun palitrada tajriba oʻtkazib koʻrishni tavsiya qiladi. Ayollar soch turmagi koʻrinishini tushuntiradi. Tabassumni tasvirlanish variantini koʻrsatadi. (Tabassum qilayotgan lab). Onaning koʻzi va sochining rangi qanaqaligini izohlashni taklif qiladi.

Biz onam bilan tabassum qilayapmiz.

Jismoniy daqiqa.

Qoʻllarimiz osmonda,
Chapak-chapak chalamiz.
Oyoqlarimiz yerda,
Top, top, tepar top.

III. Mustahkamlash.

«Mozaika»

(yoki mayda boʻlaklardan yaxlit koʻrinishni hosil qilish)

- 1) Har bir guruhga konvertlar tarqatiladi.
- 2) Konvert ichida bugun rasmi chizilgan rasm boʻlaklari yoki chizish bosqichlari berilgan.
- 3) Ushbu rasm boʻlaklari yoki chizish bosqichlari yordamida butun rasm yaratadilar.

IV. Mashg'ulotni yakunlash.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko'rgazma tashkil etadi.

Bolalar mashg'ulotda faol ishtirok etgani uchun rag'batlantiriladi.

Mashg'ulot: Rasm.

Mavzu: "Ajoyib mozaika".

Ta'limiy maqsad: Bolalarni dekorativ jihozlash usullari bilan tanishtirib borish (mozaika) va mozaika usulida rasm chizishga nisbatan qiziqish uyg'otish. Rasm chizishda ko'p xillik ranglardan foydalangan holda har tomonlama talabga javob beradigan kompozitsiya tuzish.

Tarbiyaviy maqsad: Mashg'ulot davomida gavdani tutib o'tirish, atrofdegilar fikrini hurmat qilishga, o'ng qo'l qoidasiga rioya qilishga o'rgatish.

Korreksion maqsad: Qo'l motorikalarini rivojlantirish, mo'y qalamdan to'g'ri foydalanishni o'rgatish, ranglarni farqlashga o'rgatish.

Qo'llaniladigan usullar: Mozaika usulida rasm chizish, zig-zag, aqliy hujum.

Lug'at: oq qog'oz, mo'y qalam, bo'yoq, qizil, sariq, yashil, gul, daraxt.

Kerakli jihozlar: Fon uchun oq rangdagi turli hajmdagi qog'ozlar, rangli tizimchalar va modulli applikasiya uchun konfettilar, qaychilar, yelimplash uchun mo'y qalamlar, yelim, guash bo'yog'i va rangli qalamlar (bolalar xohishiga ko'ra), turli hajmdagi mo'y qalamlar, palitralar, suvli bankachalar. Tarbiyachining dekorativ usulda ishlangan 2-3 ta kompozitsiyalari (masalan: gul, daraxt, baliq, qush va nomsiz kompozitsiya).

Mashg'ulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

- Salomlashish.
- Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

"Aqliy hujum" texnologiyasi orqali tarbiyachi qalamlarni bolalarga ko'rsatadi va ketma-ket nomini so'raydi.

Tarbiyachi bolalarga 4-5 ta devoriy mozaika kompozitsiyasini ko'rsatadi (masalan, gul, daraxt, baliq, qush va noma'lum mazmundagi kompozitsiya).

Tarbiyachi birma-bir rangli kompozitsiyalarni ko'rsatadi va bularda nimalar ifodalanganini so'raydi. Qisqa, ammo muhokamadan so'ng, bu usulni tushuntiradi: "Rassom – jihozlovchilar avval jihozlanadigan joyni o'lchab oladi va shu joyga mos mavzu tanlaydi. So'ngra usta birlamchi chizgi tayyorlab ishni boshlaydi. Mozaikalar xuddi mayda qismlardan tashkil topgan rasmdek chiroyli ko'rinadi. Shuning uchun ham ularni quyidagicha bajarish lozim: "avval rasm chizib olinadi, so'ngra uni qismlarga bo'lib, turli ranglar bilan bo'yab chiqiladi". Shu tariqa bolalarga ham noma'lum narsalarning shaklini chizish topshiriladi. Bu narsalar qismlarga bo'linib turli ranglar bilan jihozlab chiqiladi.

Mozaika usuli

Jismoniy daqiqa.

- 1 – 2 boshni ko'tar,
- 3 – 4 qo'lni yonga keltir,
- 5 – 6 sekin o'tir, o'tirib dam olamiz,

Mashg'ulotga tayyorlanamiz.

III. Mustahkamlash.

“Zig-zag” texnologiyasi.

Bolalar ketma-ket rasmni chizish texnikasini aytib berishadi.

IV. Mashg'ulotni yakunlash.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko'rgazma tashkil etadi.

Bolalar mashg'ulotda faol ishtirok etgani uchun rag'batlantiriladi.

Mashg'ulot: Rasm.

Mavzu: “Qo'lqop”.

Ta'limiy maqsad: “Qo'lqopni” tasvirlash va o'z qo'llari asosida moslashtirish. Qo'l kaftlari bo'yicha tartib va ishonch bilan qalamni ushlagan holda yurgizib chiqish malakasini shakllantirish. Mahsulot shakliga qarab naqsh yasashni o'rganish. Mustaqil ravishda tasavvur va o'ylagani asosida naqsh tuzishga o'rgatish. Tasavvurlarini shakllantirish. Qo'l va ko'z harakatini moslashtirish. Juft narsalarning bir-biriga mosligini ko'rgazmali tasavvur qilish (ikkala qo'lqopda naqshlar bir xildaligi).

Tarbiyaviy maqsad: Mashg'ulot davomida gavdani tutib o'tirish, atrofdegilar fikrini hurmat qilishga, o'ng qo'l qoidasiga rioya qilishga o'rgatish.

Korreksion maqsad: Qo'l motorikalarini rivojlantirish, mo'y qalamdan to'g'ri foydalanishni o'rgatish, ranglarni farqlashga o'rgatish.

Qo'llaniladigan usullar: Applikatsiya elementlari bilan dekorativ rasm chizish.

Lug'at: oq qog'oz, mo'y qalam, bo'yoq, qo'lqop, naqsh, qaychi.

Kerakli jihozlar: Oq yoki rangli qog'oz, rangli qalam va flomasterlar, qaychilar, yelim, yelimplash uchun mo'y qalam, salfetkalar, guash bo'yoqlar va oq qog'oz.

Mashg'ulotning borishi:

I. Tashkiliy qism.

— Salomlashish.

— Artikulyatsion mashqlar.

II. Asosiy qism.

— O'tgan mashg'ulotimizda nimaning rasmini chizgandik? Bugungi mashg'ulotimiz tushunchalari bilan tanishib olsak.

Tushuncha	Mazmuni
Qish	
Qor	
Qo'lqop	
Qorbo'ron	

Doskaga qog'ozni qo'yib ish uslubini ko'rsatadi:

* chap qo'lni qog'oz ustiga qo'yamiz, chap tarafga, ikkinchi qo'lqop uchun joy qolishi lozim: barmoqlarimizni keng ochib olamiz;

* rangli qalam olib kaftimiz atrofidan yurgizib chiqamiz - barmoqlarimiz hammasining atrofidan to'xtamasdan aylantirib chiqamiz va qalamni qo'lga qattiq suyantirgan holda qisib turamiz, qalam doim barmoqlarimizga tegib turishi lozim.

* qo'lni olganda qo'lqopni ko'ramiz, chiziqlarning boshini va oxirini birlashtiramiz; xuddi shu tarzda ikkinchi qo'limizni ham chizib olamiz: o'ng tomonga o'ng qo'lni qog'oz ustiga qo'yamiz va qalam bilan yurgizib chiqamiz, chap qo'l bilan: bu qiyinroq, chunki biz o'ng qo'lda ishlashga o'rganganmiz, lekin chap qo'lni ham mashq qildirib turishimiz lozim, uni ham mehnat qilishga o'rgatishimiz lozim, u ham o'ng qo'ldagidek ishbilarmon bo'lishi lozim (Diqqat! Agar guruhda chapaqaylar bo'lsa, ularga tarbiyachi izoh berib o'tishi lozim).

* tayyor har xil naqshlar bilan bezatilgan qo'lqoplar ko'rib chiqiladi va qanday naqshlar bilan jihozlashni o'ylab ko'rish taklif etiladi.

Tarbiyachi bolalarga bir necha xil qo'lqop juftliklarini ko'rsatadi, ular turli xil naqshlar bilan jihozlangan, bir marotaba har bir juftlikdagi naqshlar bir xil bo'lishini ta'kidlaydi. So'ngra tarbiyachi bolalarga quyunchalar uchun qo'lqoplarni naqsh bilan jihozlab berishlarini so'raydi, qo'lqopni tasvirlashga qiynalganlarga qo'lqopning oddiysini yasashni: barmoqlarni jipslashtirgan paytda kaftlarini qalam bilan aylantirib chiqishi lozim (Soddalashtirilgan holatni ko'rsatadi).

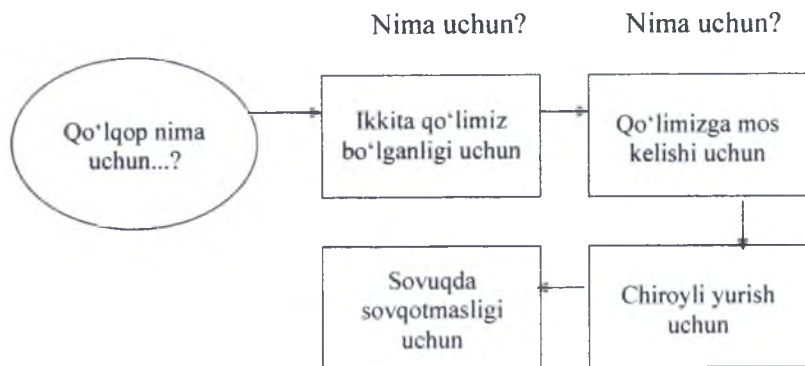
Bolalar kaftlarini qalam bilan yurgizgan holda qo'lqop rasmini chizadilar. (Chap va o'ng qo'llarini), xotiralarida asosan naqshlarni eslaydilar va ifodalaydilar yoki ixtiyoriy naqshlar bilan jihozlaydilar.

Jismoniy daqiqa.

1 – 2 boshni ko'tar,
 3 – 4 qo'lni yonga keltir,
 5 – 6 sekin o'tir, o'tirib dam olamiz,
 Mashg'ulotga tayyorlanamiz.

III. Mustahkamlash.

IV. Mashg'ulotni yakunlash.

Ish tugagach, tarbiyachi bolalarning ijodiy ishlarini tekshirib, baholaydi va ular asosida kichik ko'rgazma tashkil etadi.

Bolalar mashg'ulotda faol ishtirok etgani uchun rag'batlantiriladi.

Tasviriy faoliyat mashg'ulotlari yakunida bolalar quyidagilarni o'rganishlari kerak:

1. To'g'ri o'tirish, qog'ozning bir burchagini qo'l bilan bosib turish, qalam, mo'y qalamni to'g'ri ushlab.

2. Nigoh bilan qalam tutgan qo'lning harakatini kuzatib borish; rasm chizishda qalam, mo'y qalam qog'ozda aniq iz qoldirishiga erishishga, qog'ozni g'ijimlamaslik, yirtmaslikka o'rgatish.

3. To'g'ri, dumaloq chiziqlar tortish, ularni birlashtirish, mo'y qalamni bo'yoqqa asta botirish, oddiy bosib chiqish harakatlarini bajarish ko'nikmalarini shakllantirish.

4. Mo'y qalamni mustaqil suvda chayish, bo'yoqning qurishini kuta bilish, ularni aralashtirib yubormaslik, mo'y qalamning butun pastki qismi bilan va faqat uchi bilan yurgazish, rasmlarni bo'yab chiqish, shtrixlashga o'rgatish.

5. Rasmni predmet-natura bilan solishtirish, qo'yib ko'rish («o'xshaydi», «o'xshamaydi»), ikki obyekt ichida farqlash jarayonini olib borish.

6. Qog'oz sathida uning tomonlarini nomlagan holda (yuqori, pastda, o'ng burchak, chap burchak) mo'ljal olib bilishga, tasvirni qog'ozning o'rtasida, yirik va aniq ko'rinishda, guruhli obyektlarni butun qog'oz sathi bo'ylab joylashtirishga o'rgatish.

7. Dekorativ rasm chizish, applikasiyada turli shakl (to'g'ri to'rtburchak, doira, kvadrat) ichiga naqsh elementlarini joylab, yopishtirishga o'rgatishda davom etish.

8. Estetik tarbiyalash maqsadida bolalar tasvirni diqqat bilan ko'rib chiqish, o'z taassurotlarini bildirish, ranglar va shakllar yorqinligi va uyg'unligidan bahra olish ko'nikmasini singdirishni o'rgatish.

9. Mo'y qalamni turli holatlarda qo'llay olish, keng va tor chiziqlar, surtmalar, nuqta, yarimoy, doiralarni hosil qilish. Shtrixlashni kontur chizib, yurgazib chiqish bilan yakunlashga o'rgatish.

10. Individual va jamoaviy rasmlar chizish, atrof borliq, hayot va badiiy asar voqea-hodisalari asosida predmetli va syujetli rasm chizish;

11. Rasm chizishni xomaki reja tuzishdan boshlash, ya'ni rasmning ayrim shtrixlarini qora qalamda ochroq qilib chizib olish;

12. Rasmda turli tasviriy materiallar va tasviriy texnologiyalarni qo'llash;

13. O'yinchoq va bolalar hayotida faol qo'llaniladigan narsalarning tasviriy siluyetlariga xalq amaliy bezak san'ati asosida naqshlar chizish;

14. Qismlar uyg'unligi, holat shakli va figura harakatini nazarda tutgan holda, turli narsalar yasash, ikki-uch va undan ortiq tasvirlar asosida syujetli kompozitsiya yaratish;

15. Tasvirni kompozitsiya jihatidan to'g'ri joylashtirish, turli predmetlardan tasvir hosil qilish, unga xalq amaliy bezak san'ati asosida hayvon va qushlarning tasvirlarini kiritish, ishda turli fakturadagi qog'ozlardan foydalanish.

4.4. Badiiy asar bilan muloqot bolaning rivojlanish omili

Birgalikda suratli kitoblar o'qish, kitobdagi surat va matnlarga izoh berish farzandingizning nutqiy rivojlanishiga benihoyat kerakdir. Bola yonida ekanligingizni his etadi va u siz bilan yaqin holatda ekanidan mamnun bo'ladi. Shuningdek, bola siz bilan kitob orqali ko'plab yangi, shu bilan bir qatorda, qiziqarli voqealarni boshidan o'tqazadi.

Bolalarga bilim va tarbiya beruvchi asosiy manbalardan biri kitobdir. Kitob kichkintoylar fikricha hamma narsani bor, hamma narsaga javob beruvchi vosita sifatida tan olinadi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, kitob qanchalik qiziqarli, hissiyotlarga boy bo'lmasin, agar kitobxon qalbiga yetib bormasa, hayajon solmasa, bunday kitoblarning tarbiyaviy ta'siri ham bo'ladi. Bolalarga atalgan kitoblarning maqsadi ularga tabiat ato etgan his-tuyg'ularni o'stirishdan iborat. Bunday kitoblarning bilvosita

**Badiiy adabiyot farzandingizni
nutqiy, aqlan, axloqan va estetik
tarbiyalashning qudratli,
ta'sirchan quroli sifatida xizmat
qiladi, u bola nutqini
rivojlantirish va boyitishga ulkan
ta'sir ko'rsatadi.**

ta'siri bolalarning aqliga emas balki ularning his-tuyg'ulariga qaratilmog'i kerak. Ayniqsa kichik yoshdagi bolalar o'ta ta'sirchan va hissiyotga beriladigan bo'ladilar. Bu yoshda kitoblarda yozilgan narsalar, kattalar tomonidan aytilgan nasihatlar tezda qabul qilinadi. Ular o'zlarinikidan ko'ra boshqalarning axloqiy tomonlariga, qiliqlariga, qilgan ishlariga tezda baho beradilar. Ana shularni e'tiborga olib siz suhbat, ovozli va ifodali o'qish, ertak aytib berish, so'zlab berish kabi tadbirlar, mashg'ulotlar orqali o'qilgan yoki aytilgan, ertaklar qahramonlarining xilma-xil xislatlarini, ularning o'zaro munosabatlarini, vaziyat va sharoitlarni tushuntirib berishingiz lozim. Shunday xislatlar bolalarning o'zlarida ham borligini aytib o'tasiz. Masalan, bolalarning juda ko'pchiligida uchraydigan maqtanchoqlikning yomonligi va uni nimalarga olib kelishi haqida o'zbek xalq ertaklaridan "maqtanchoq quyon"ni o'qib berilsa, halollik, to'g'rillikning afzalligi haqidagi o'g'ri va to'g'ri ertagi aytib beriladi. Do'stlik va ayyorlik haqida suhbatlashib, Gulxoniyning "Toshbaqa bilan chayon", "Bo'ri bilan Tulki" ertagini tushuntirib, tulki bo'rini aldab, qopqonga tushurib, ayyorlik qilib qochib ketgani aytib beriladi. Ota - onani yaxshi ko'rish bu o'zi tug'ilib o'sgan yerini, yorini, elini, Vatanini sevish bilan bog'liqligi tushuntiriladi. Siz islom dini haqida yozilgan kitoblardan foydalanishingiz lozim. Bolalar bilan umuman din, xususan islom dini haqida fikr yuritganda, suhbatdan keng foydalanishni tavsiya etamiz. Suhbat

davomida bolalarga dunyodagi hech bir narsa o'z – o'zidan bo'lib qolmaganligini, ular har bir narsaning vujudga keltiruvchi yaratuvchisi Olloh ekanligi aytiladi. Diniy tarbiyani faqatgina bir tomonlama olib borish yaramaydi, chunki u dunyo, yeru osmonni, falakni yaratgan Ollohni bilishga, unga ishonishga, uning diniga e'tiqod qilishga o'rgatadi. Shuning uchun diniy tarbiya boshqa tarbiyaviy yo'nalishlar ichida alohida maveqini egallaydi. Siz farzandingizga **badiiy asar bilan muloqot qilish orqali** tarbiya berishda shoir, yozuvchining mahorati, uslubi imkoniyati; kitobning mazmuni, ma'no kuchi, g'oyasi, badiiyligiga tayanishingiz lozim. Badiiy adabiyot bolalarni aqlan, axloqan va estetik tarbiyalashning qudratli, ta'sirchan quroli sifatida xizmat qiladi, u bola nutqini rivojlantirish va boyitishga ulkan ta'sir ko'rsatadi.

She'riy obrazlarda badiiy adabiyot jamiyat va tabiat hayotini, insoniy his-tuyg'ular va o'zaro munosabatlar olamini ochib beradi hamda tushuntiradi. Bu namunalar o'z tas'ir kuchiga ko'ra turlicha bo'ladi: hikoyalarda bolalar so'zlarning lo'ndaligi va aniqligini bilib oladilar; she'rlarda o'zbekcha nutqning musiqiyligini, ohangdorligini ilg'aydilar; xalq ertaklari ular oldida tilning aniqligi va ifodaliligini namoyon qiladi, ona tilidagi nutqning yumor, jonli va obrazli taqqoslashlar, ifodalarga qanchalik boyligini ko'rsatadi.

MASLAXAT

Bolalar badiiy asarlar qahramonlariga qayg'urishni o'rganganlaridan so'ng, ular yaqinlari va atrofdagi odamlar kayfiyatini payqay boshlaydilar. Ularda insonparvarlik his-tuyg'ulari – bironing dardiga sherik bo'lish, yaxshilik qilish, adolatsizlikka nisbatan qarshilik ko'rsatish qobiliyati uyg'ona boshlaydi.

Xalq – bolalarning betakror ota-onasidir. Xalq asarlaridan boshqa hech qaysi asarlarda qiyin talaffuz qilinadigan tovushlarning bunday qoyilmaqom qilib joylashtirilishini, jarangiga ko'ra bir-biridan zo'rg'a farq qiladigan so'zlarni hayron qolarli darajada yonma-yon terilishini uchratish qiyin. Beozor hazillar, nozik yumor, sanoq she'rlar – pedagogik ta'sir

ko'rsatishning samarali vositasi, dangasalik, qo'rqqoqlik, o'jarlik, injiqlik, faqat o'zini o'ylash (egoizm) kabi xislatlarga qarshi yaxshigina "malhamdir".

Eng yaxshi adabiy namunalari asosida

insonparvarlik ruhida tarbiyalangan bolalar o'z hikoyalarida va ertaklarida mazlumlar va zaiflarni himoya qilish, yomonlarni jazolash orqali o'zlarining adolatparvarligini namoyon qiladilar. O'qib chiqilgan asar bo'yicha haddan tashqari ko'p nasihat qilish katta, ko'pincha esa tuzatib bo'lmay ziyor yetkazadi: mayda-chuyda savollar bilan "sochib tashlangan" asar bolalar ko'z o'ngida o'zining barcha jozibadorligini yo'qotadi, oqibatda unga nisbatan bolalarning ham qiziqishi yo'qoladi. Shuning uchun badiiy matning tarbiya imkoniyatlariga to'liq tayanish zarur. Bola ona tilini o'rganar ekan, u faqat shartli tovushlarinigina o'rganmaydi. Balki ona tilining ona ko'krigidan ma'naviy hayot va kuchni ham emadi. U bolaga tabiatni shunday tushuntiradiki, boshqa hech bir tabiatshunos bunga qodir emas, u atrofdagi odamlar xarakteri, u yashayotgan jamiyat, uning tarixi va intilishlarini shunday tanishtiradiki, boshqa hech qanday tarixchi bunga qodir emas; U bolani xalq udumlari, xalq she'riyatiga shunday olib kiradiki, boshqa hech bir estetika bunga qodir emas, nihoyat u bolaga shunday mantiqiy tushunchalar va falsafiy qarashlarni beradiki, albatta, boshqa biron-bir faylasuf bunga qodir emas. Maktabgacha davrdagi har bir yosh bosqichi o'zining nutqiy rivojlantirish vazifalarini qo'yadi. Yosh o'sib borishi bilan adabiy asarlarni qabul qilish darajasi ham ortib borishi tufayli ular asta-sekin murakkablashtirilib boriladi. Bolalarda she'r tinglay olish qobiliyati rivojlanadi. Shundan kelib chiqqan holda kattalar bolalarning yosh imkoniyatlarini bilishlari zarur.

Kichik yoshdagi bolalarning badiiy asarlarni qabul qilishining asosi - bu ularga nisbatan emotsional javob, turli xil ohanglarni ilg'ab olish, ularga munosabat bildirish, imkoniyat darajasidagi adabiy asarlar qahramonlarini tanib olish va ular haqida qayg'urishdir.

**Ertaklar olamiga sayohat
farzandingiz lug'at
boyligini, tasavvurini,
ularning tashqi – olam
haqidagi fantaziyasini
rivojlantiradi.**

Ushbu yoshdagi bolalar uchun kichik shakldagi she'riyat, folklor va mualliflik she'riyati muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bolalarga bosh qahramonlari bolalar, hayvonlar bo'lgan, o'yinli va maishiy vaziyatlar bayon qilingan asarlar juda qiziqarlidir. Bola kattalar bilan birgalikda matallar

va sanoq she'rlar syujetlari asosida ishtiyoq bilan o'yinlar tashkil qiladi, u tovush taqlidiga va folklor yo'nalishidagi bir maromdagi takrorlashlarga quloq tutadi hamda ularga taqlid qiladi. Bola adabiy asarlarda bayon qilingan voqealarni juda jiddiy qabul qiladi. O'ziga yoqib qolgan ertakni bir necha marta eshitishga ham tayyor. Uning qahramonlarini illyustratsiyalar va o'yinchoqlarda xursand bo'lib tanib oladi, har gal ertakning baxtli yakunini berilib kutgani holda, syujet harakatlarining odatdagi ketma-ketligini sinchkovlik bilan kuzatib boradi. Kichkintoylarga mo'ljallangan badiiy asarlar soni unchalik ko'p emas. Shuning uchun ular ko'p martalab takror jaranglashi, bolaning kundalik hayotiga kirib borishi va unda badiiy asarni his qilishning birlamchi asoslarini rivojlantirishi lozim. Kichik yoshdagi bolalarga o'qib beriladigan asarlar doirasini asosan o'zbek folklori asarlari tashkil qiladi. Ular eng yaxshi tarzda kichik yoshdagi bolalar ehtiyojlariga mos keladi, chunki, u so'z, ohang, musiqa va harakatni o'zida jamlagandir. Bolalar hayvonlar haqidagi xalq ertaklari bilan tanishadilar: "Sholg'om", "Bo'g'irsoq", "Uycha", "Chipor tovuq" va boshq. Bolaga so'z san'ati olamini ochish, kitobga qiziqish va mehrni, uni tinglash va tushunishni, hayoliy voqealarga emotsional munosabat bildirishni, qahramonlar haqida qayg'urish va ularga yordamlashish hissini tarbiyalash, ya'ni bolalarni badiiy rivojlantirish, ularni bo'lajak bolalar sifatida shakllantirish; hikoyani tinglash va tengdoshlari bilan birgalikda o'qish qobiliyatini shakllantirish; bolalarga sanoq she'r matniga mos keluvchi o'yin harakatlarini bajarishni o'rgatish; bolalarda xalq asarlari, she'rlar, qo'shiqlar ohangdorligi va musiqiyiligiga nisbatan emotsional munosabat bildirishni tarbiyalash; bolalarga adabiy asarlar ko'p martalab o'qilganida va hikoya qilinganida ularning qahramonlarini tanib olishda yordamlashish;

bolaning sheʼrlar va ertaklardan ayrim soʻzlar hamda ifodalarni takrorlashga ragʻbatlantirish; illyustratsiyalarni koʻzdan kechirishni, ulardan adabiy asarlar qahramonlarini tanib olishni va illyustratsiya mazmuni boʻyicha oddiy savollarga javob berishni oʻrgatish (Kim bu? Quyoning quloqlari qani? U nima qilayapti? Sichqon qani?). Bolalarga dastlab koʻrgazmali asosda (suratlar, oʻyinchoqlar, harakatlar), soʻngra esa koʻrgazmasiz taqdim qilinayotgan qisqa sheʼrlar, sanoq sheʼrlar, ertaklardagi harakatlar rivojini kuzatib borishni oʻrgatish; bolani kichik yoshdagi bolalar uchun maxsus chop etilgan (rang-barang, yirik suratli, muqovasi qattiq va yuviladigan) kitoblardan mustaqil ravishda foydalanishga undash.

Aynan bir asarning oʻzi koʻp marta takrorlanishi lozim: suratli kitobdan "Sholgʻom" ertagi oʻqiladi, soʻngra uni kitobsiz hikoya qilib beradi, oʻyinchoqlar bilan koʻrsatadi, boshqa rassom tomonidan ishlangan illyustratsiyalar olib kelinadi, bola birgalikda oʻqiydi va hikoya qiladi. Kattalar badiiy soʻzni bolaning kundalik hayotiga doimiy ravishda kiritib borishlari (Uxla, qarogʻim mening), bolaning oʻz ismini u yoki bu oʻyin yoxud maishiy vaziyatga mos keluvchi xalq qoʻshigʻiga qoʻshib aytishlari lozim (Allayu-alla, Gulnor qizim uxlasin, alla va h.k.). Farzandingiz bilan birgalikda tanish va notanish kitoblardagi illyustratsiyalarni koʻzdan kechirishi, bolani tanish asarlar, illyustratsiyalar va oʻyinchoqlar qahramonlarini tanib olishga, qahramon ismi va uning harakatlari nomini aytishga, shuningdek badiiy matnning ayrim ifodali qismlarini aytib berishga ("Qochib ketdim bobomdan, qochib ketdim momomdan...") undashi darkor. Bolalarga barcha notanish soʻzlar maʼnosini darhol tushuntirib berishga, xususan obrazli tavsiflash, yoxud u yoki bu ertakdan kelib chiqadigan maʼnoni oʻz soʻzlari bilan aytib berishga intilmaslik zarur. Farzandingizni badiiy adabiyot bilan tanishtirish jarayonida, ularda bilish va nutqiy qobiliyatlarini badiiy adabiyotga ham ijobiy munosabatda rivojlantirish zarur.

MASLAXAT

Farzandingizga badiiy asarni oʻqish yoki hikoya qilish jarayoniga u xuddi ana shu voqealar tomoshabini yoki ishtirokchisi sifatida emotsional tarzda qoʻshilib ketishi, u bilan pedagogik ishlarni olib borishning eng muhim sharti hisoblanadi.

Farzandingizni badiiy adabiyot bilan tanishtirish jarayonida ularda bilish va nutqiy qobiliyatlarini badiiy adabiyotga ham ijobiy munosabatda rivojlantirish zarur. **Bilish qobiliyati:** kattalarning hikoya yoki kitob o'qishlarini diqqat bilan tinglash, tanish asarlarni esda saqlab qolish va uni takror tinglaganda ertak, hikoya, illyustratsiya, o'yinchoqlar qahramonlarini tanib olish, she'rlar qatorlari, kichik shakldagi asarlar matnini esda saqlab qolish. **Nutqiy mahorat:** asar, sanoq she'r, o'yinlar, she'rlar mazmunini so'z, imo-ishora, harakat orqali tasvirlash; so'zni va tanish she'rlar qatorlarini ilib olish, ularning ayrimlarini yoddan aytib berish; **Munosabat:** badiiy asar bilan uchrashuvdan xursandchilikni, emotsional hamkorlikdan quvonchni va birgalikdagi qayg'urishlarni ifodalash. Bolani kattalar va bolalar bilan birgalikda she'rlar, qo'shiqlar aytishda ishtirok etishga, tovushlar, jarangdor qofiya, so'zlar bilan o'ynashdan zavq olishga undaydi.

Farzandingizni badiiy adabiyot bilan tanishtirish jarayonida nutqiy mahorat, bilish qobiliyati, badiiy adabiyotga munosabat shakllanadi.

MASLAXAT

Farzandingiz o'zlashtirish darajasi quyidagilarda ifodalanadi: Bola kitob tinglash, o'yinda ishtirok etish haqidagi taklifga faol javob beradi. Uning o'zi kattalardan she'rlar, ertaklar o'qib berishlarini iltimos qiladi. Asar mazmuniga oid savollarni diqqat bilan tinglaydi va ularga javob beradi. Matnga mos o'yin harakatlarini bajaradi. Tinglagan asarlarining mazmunini biladi, illyustratsiyalarda tanish asar epizodlari va ularning qahramonlarini taniydi. O'qilgan kitobga nisbatan yorqin munosabat bildiradi; kuladi, quvonadi, yig'laydi, qo'shiqlar, sanoq she'rlarni jo'r bo'lib aytishda faol ishtirok etadi.

Siz farzandingizga badiiy asar janri nomini albatta aytishingiz darkor: "Men sizlarga ertak aytib beraman", "Hikoya, she'r o'qib beraman". Janr

nomi aniq va to'g'ri berilishi zarur: ertak, hikoya, she'r. Ertak aytiladi, hikoya o'qiladi, she'r o'qiladi va yod olinadi. Turli adabiy janrlar turlicha usulda yetkazishni talab qiladi. Kichik yoshdagi bolalarga ertakni kitobdan

**Siz farzandingiz bilan xalq ertaklari
qahramonlari qo'shiqlarini,
qahramonlar ismlarini takrorlash,
obrazli so'zlarni bola ongida
mustahkamlashni amalga oshirsangiz,
ular buni o'z nutqlarida qo'llay
boshlaydilar.**

o'qib emas, balki uni aytib bergan ma'qul: bu emotsional ta'sirni kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida ertakning asosiy mazmunini tushunishga yordam beradi. Katta yoshli odam kitobga emas, bolalarga

qaraganida u xuddi har bir bola bilan suhbatlashgandek bo'ladi va shu bilan monologik nutqni eshitish hamda tushunishdek muhim qobiliyatni tarbiyalaydi. Agarda ertak mazmuni unchalik katta bo'lmasa, uni ikki-uch marta hikoya qilish yoki eng yorqin joylarini takrorlash mumkin. Uni aytib bo'lgandan so'ng bolalarga shunday sharoitni vujudga keltirish tavsiya qilinadi, toki ular eng qiziqarli jihatlarni esga olishga va ularni ertakdagi so'zlar bilan takrorlashga majbur bo'lsin.

Maktabgacha bosqichdagi kichik yoshli bolalarga o'qib berish uchun unchalik katta bo'lmagan hikoya va she'rlar (A.Bartoning "O'yinchoq", Z.Aleksandrovaning "Mening ayiqcham" she'rlari) tavsiya qilinadi, bular kichik tinglovchilarda ijobiy emotsiyalarni tarbiyalashga yordam beradi. Ular bolaning shaxsiy tajribasiga yaqin bo'lgan oson, mazmuni oddiy va sodda shaklda ifodalangan: qofiyalar o'xshash, she'r qatorlari qisqa. Bolalar ularni takrorlar ekan, qatorlarning jarangdorligini, she'rning musiqiyiligini ilg'ab oladilar, ularni oson qabul qiladilar. So'ngra esa butun she'rni esda saqlab qoladilar. Bolalarni kichik yoshda ko'proq she'rlar o'ziga jalb qiladi, chunki ular aniq qofiyalari, ohangdorligi va musiqiyiligi bilan alohida ajralib turadi. Takror o'qishda bolalar she'r mazmunini o'zlashtirib oladilar, qofiya va ritmni his qiladilar, ayrim so'zlar va ifodalarni esda saqlab qoladilar, hamda shu bilan o'z nutqlarini boyitadilar. Ushbu yoshda nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash katta ahamiyatga egadir: she'r o'qishda kichikintoylarga har bir so'zni aniq aytgan holda ularni shoshmasdan

talaffuz qilishga o'rgatish zarur. Bolalarda qofiyalanayotgan so'zlarga urg'u berish odati mavjud, shuning uchun tarbiyachi mantiqiy urg'ularni to'g'ri qo'yishi va bolalarning ham she'rni to'g'ri aytishlariga erishishi lozim. Mazmuni har bir bolaga tushunarli va yaqin bo'lgan ertak hamda she'rlar o'qib bo'linganidan so'ng bolalarga ularning shaxsiy hayotidagi ana shunday holatlarni eslatib o'tishi mumkin. Bu savollarga javob berar ekan, bolalar o'z fikrlarini faqat bir-ikkita oddiy gaplardan tuzadilar, lekin buning o'zi endi kelgusida ravon nutqni rivojlantirish uchun tayyorgarlikdir. Kichkintoylarga ko'p savol bermaslik lozim, odatda ularga asarni qanday tushunganliklarini, qaysi so'zlarni esda saqlab qolganliklarini va ushbu mazmun bolaning shaxsiy tajribasi bilan qay darajada bog'lanishini aniqlovchi ikki-uchta savol berish kifoya. She'riy obrazlar yaxshi o'zlashtirilishi va unutilib ketmasligi uchun yil mobaynida bolalarga tanish hikoyalar, she'rlar, ayrim ertaklar yoki ertaklardan ritmik qatorlarni takror o'qish lozim. She'rlar va ertaklarni esda saqlab qolish lug'atni rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bolalarning mashg'ulot davomida eshitgan so'zlari ularning faol lug'ati tarkibiga kirishiga intilish zarur. Buning uchun esa ushbu so'zlarni turli ko'rinishlarda tez-tez takrorlash lozim, bo'lmasa kichkintoy yangi so'zlarni shunchaki tovushlar uyg'unligi sifatida qabul qiladi va ularning ma'nosini tushunib yetmaydi. Sizing vazifangiz – bolaga o'zlari aytayotgan so'zlar ma'nosini tushunishni o'rgatish, ularni boshqa so'zlar bilan birgalikda qanday qilib qo'llash mumkinligini ko'rsatishdan iboratdir. Masalan, "Novvoscha" she'rini (Novvos borar chayqalib, hansiraydi yo'lida. Voy, taxta chayqalmoqda, men ham yiqilaman-da.) o'qib bo'lgandan so'ng bolalarga yana nimalar chayqalishini ko'rsatish mumkin: novdada barg chayqalmoqda, ipga bog'langan soqqa chayqalmoqda va ish jarayonida badiiy adabiyot bilan tanishtirishga nisbatan shunday yondashuv tez-tez uchraydiki, bunda ertak yoki she'r ifodali, emotsional o'qib beriladi va shu bilan "tanishtirish" nihoyasiga yetadi. Bola balkim, uning ma'nosini tushunib yetar, lekin o'qish ularning fikrlarini rivojlantirmaydi, ular tinglagan asar mazmuni va so'zlari tezda esdan chiqib ketadi. Bunda me'yor hissiga amal qilish juda muhim, ammo asar ustida ishlash, bola eslab qolgan so'zlar va ifodalarni takrorlashni davom ettirish juda zarurdir. Har bir

mashgʻulotdan soʻng soʻzlarni takrorlash, mustahkamlash lozim. Ularni eng turli-tuman koʻrinishlarda talaffuz qilish darkor, faqat shundagina bola ona tili lugʻati va tuzilishini oʻzlashtiradilar, ularning faol lugʻati kengayadi, ular bu soʻzlarni oʻz nutqlarida qoʻllay boshlaydilar. Ayniqsa, grammatik toʻgʻri nutqni shakllantirishga alohida eʼtibor qaratish zarur. Bunda bolalarga adabiy asar mazmunidan kelib chiqib savollarga javob berishida toʻgʻri grammatik shakldagi soʻzlardan foydalanishini kuzatib borish lozim. Shunday qilib, badiiy asar bilan tanishtirish nutqni har tomonlama rivojlantirishga, tovush madaniyatiga, grammatik qatorga, lugʻatga taʼsir koʻrsatadi. Kichik yoshlardan boshlaboq ravon nutqni rivojlantirish poydevori shakllantiriladi. Bolaga badiiy adabiyotlarni tanishtirish borasida amalga oshirilgan ishlar natijasida bola uch yoshga kelib adabiy rivojlanishning quyidagi koʻrsatkichlariga erishadi: Adabiy asar borasida kattalar bilan muloqot qilishdan zavq oladi, ularni qiziqib tinglaydi; Unga aytib berilayotgan yoki oʻqilayotgan asarlarni chalgʻimasdan, diqqat bilan tinglaydi; Takror tinglaganda tanish asarlarni, illyustratsiyalar va oʻyinchoqlardagi ertaklar, hikoyalar va sheʼrlar qahramonlarini taniydi; Asar (sanoq sheʼrlar, qoʻshiqlar, ertaklar) mazmunini soʻz, harakat, imo-ishora bilan koʻrsatib beradi; Tanish sheʼrlardagi soʻzlar va qatorlarni ilib olishga intiladi; Kichikintoylarga moʻljallangan kitoblardagi illyustratsiyalarni koʻzdan kechirishga qiziqish bildiradi. Toʻrt yoshga kelib bolalar badiiy matnni emotsional va yaxlit qabul qilganlari holda uni tushunganliklarini nafaqat nutqda (qayta hikoya qilish, yoddan aytib berish, savollarga javob berish), balki predmetli va oʻyinli vaziyatlarda ham ifodalaydilar. Ular ikki-uch personaj yoki hodisani ajratadilar, ular oʻrtasida alohida aloqa oʻrnatadilar va shu tariqa asar syujetini gavdalandiradilar. Tavsiflashni takrorlash koʻpincha ularda koʻproq qiyinchilik tugʻdiradi. Bu yoshda adabiy matnni qabul qilish bolalarning amaliy va oʻyin faoliyatiga yaqin boʻlgan "harakat"dan iborat boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, badiiy asar bilan toʻlaqonli hamkorlik qilish uchun bola uni tinglashi, suratlarini tomosha qilishi, kitobni qoʻllari bilan ushlab koʻrishi, oʻyinchoqlar bilan oʻynashi, matnning ayrim qismlarini deklamatsiya qilishi yoki "baqirib aytishi", ularni muayyan hayotiy vaziyatlarda qoʻllanilishini aniqlashi lozim. Ushbu yoshda badiiy asarni qabul qilish, ijrochilik va ijodkorlikni

amalda chegaralab bo'lmaydi. Bola hayotining beshinchi yilida badiiy matnni mazmun-mohiyatli yagonalik sifatida qabul qilish mexanizmini shakllantirish boshlanadi. Bolalar bilan muloqot jarayonida pedagog endi bola harakatlari va fikrlarining qabul qilingan badiiy asarga qanchalik mos kelishi haqida bevosita xulosalar chiqarishi mumkin. Ko'pchilik bolalar matn mazmunini yoyiq nutqiy shakllarda bayon qila olmaydilar, ammo uni suratlar, o'yinchoqlar bilan o'yinli vaziyatlarda, kattalar va tengdoshlari bilan dialoglarda mos ravishda tushunishlarini namoyish qiladilar. Ushbu yoshda boshqacha vaziyat ham yuzaga kelishi mumkin – ya'ni, bolalar tushunishda qiynalgan ancha murakkab matnni yoki uning ayrim qismlarini so'zlar bilan aytib beradilar. Besh yoshlarga kelib badiiy asarni emotsional-yaxlit qabul qilish shunga olib keladiki, bolalar syujetning ayrim obrazlari va elementlarini ajratganlari holda ular bilan "o'ynashni" boshlaydilar. Ayni paytda ular uni to'qib to'ldiradilar, ayrim lavhalarini takomillashtiradilar, o'z ertaklarini, shu jumladan ular tomonidan ajratilgan adabiy obrazlarni to'qiydilar, badiiy asarlar asosida o'yin syujetlarini shakllantiradilar. Bolalar nafaqat u yoki bu adabiy obrazlarni ajratadilar, balki badiiy tipajlarni-yagona emotsional-mazmun dominantasi asosida umumlashtirma obrazlarni yaratganlari holda ularni birlashtiradilar. Bolalar adabiy janrlarni farqlay boshlaydilar: ertaklar, hikoyalar, she'rlar; ular tilning tashbehar, taqqoslashlar, giperbola kabi ayrim ifoda vositalarini ko'rishga qodirdirlar; she'riy asar kayfiyatini intonatsiyalar yordamida ifodalab berishlari mumkin: yumor, lirika, tantana. Bayoniy matnlarning an'anaviy uch qismli tuzilmasi (kirish, harakatning rivojlanishi, yakun) va ularning stilistik vositalari (an'anaviy kirish formulasi, ertak yakuni, takrorlash va boshq.) haqidagi tasavvurlar shakllana boshlaydi.

Shu munosabat bilan turli badiiy usullarda va texnikalarda bajarilgan yuqori badiiy ahamiyati qiziqarli illyustratsiyalardan foydalanish zarur. Biroq, uch-to'rt yoshli bolalarning o'ziga xos xususiyatlari tufayli ko'pincha shunday vaziyat yuzaga keladiki, bunda surat matnni bezamaydi, aksincha matn suratga jon baxsh etadi. Shuning uchun ayrim asarlar bolaning tasavvurini, badiiy nutqni tinglash va qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun albatta, ko'rish tayanchlarisiz taqdim etilishi lozim.

MASLAXAT

Uch-to'rt yoshlarda bolalar adabiy asarlarni tanlashga qodirdirlar: ular ayrim adabiy qahramonlarni biladilar va sevadilar, o'zlari uchun muayyan asarni ajratib oladilar va doimo ularni o'qib berish yoki aytib berishni iltimos qiladilar; o'zlari ham yoqib qolgan she'riy matnlarni ko'p martalab takrorlaydilar. Besh yoshlarga kelib ayrim syujetli harakatlar va personajlarni afzal ko'rish yaqqol sezila boshlaydi. Bularning barchasi besh yoshli bolaning ancha boy adabiy tajribasi umumlashtirmalari hisoblanadi.

Ayniqsa, bu obrazlari yuqori darajada noaniq bo'lgan va obrazlari yuqori darajada ifodali bo'lgan (folklor she'rlarining kichik shakllari) asarlarga taalluqlidir. Farzandingiz o'ziga yoqqan bir nechta asarlar nomlarini aytishi: "Senga qaysi kitob yoqadi? U nima haqida? Bu ertakda kimlar haqida hikoya qilinadi? Bu ertakda yana kimlar bor? Ular nima qildilar? Bularning barchasi qanday tugadi?", kabi savollarga javob bera olishi mumkin; suratlarni o'ziga tanish bo'lgan ertakdagi voqealar rivojiga qarab terib chiqishi mumkin. Agarda suratlar ichidan ortiqcha personajning surati chiqsa, bola uni chetga olib qo'yadi, biroq kattalar iltimosiga ko'ra, agarda ushbu qahramon ham ertakda ishtirok etsa nima ro'y bergan bo'lishi mumkinligini o'ylab topadi; o'zi xohlagan kichik she'r (sanoq she'r) yoki ritmik tashkil etilgan matnni (bo'g'irsoq qo'shig'i, ertakning ayrim leytmotivlari) emotsional tarzda aytib berishi mumkin. Mustaqil faoliyatda - o'yinda, rasm chizishda va boshqa kundalik vaziyatlarda adabiy obrazlardan foydalanadi. Bolaning adabiy asarlarning o'ziga xos tuzilmasi va tipik personajlari haqidagi tasavvurlaridan foydalangan holda, ushbu elementlar asosida "Agarda ..... bo'lsa, nima bo'lar edi" toifasidagi ijodiy o'yinlarni uyushtirish lozim. Bunday o'yinlarda tipik qahramonlar, syujet

Ilyustratsiya bolaga harakat rivojini kuzatib borish va matnni tushunish imkonini beruvchi asosiy tayanch vositalardan biri hisoblanadi.

elementlari erkin qoʻshiladi. natijada gʻayrioddiy va kutilmagan birikmalar vujudga keladi. Shuningdek, obrazga kutilmagan va qarama-qarshi yoʻnalish beruvchi alohida soʻzlar va jaranglashlar bilan oʻtkaziladigan oʻyinlar ham muhimdir. Bolalarning qofiya bilan oʻyinlari, soʻz ijodkorligi, sheʼrni davom ettirish va sheʼr toʻqish, tashbehlar va taqqoslashlar oʻylab topishlariga asoslangan oʻyinli, hamda kulgili vaziyatlarini ragʻbatlantiradi. Masalan, adabiy asarlar personajlarining xarakterini aks ettiruvchi yangi ifodali ismlarni, yoki asarda obrazli tasvirlangan narsalar va hodisalar uchun yangi nomlarni oʻylab topish. Siz Farzandingizni badiiy adabiyot bilan tanishtirish jarayonida ularda bilish va nutqiy qobiliyatlarini badiiy adabiyotga ham ijobiy munosabatni rivojlantirish zarur. Siz farzandingizga nisbatan yirik hajmdagi adabiy asarlar syujetlari asosida oʻyinli "xayolotdagi olamni" yaratishlariga koʻmaklashishi lozim. Masalan, yirik hajmdagi adabiy asar (mualliflik ertagi) bilan tanishtirishda u guruhga ushbu ertakning "xayolotdagi olamini" olib kirishi va bir necha kun mobaynida (sayrda, oʻyinlarda), bolalar bilan birgalikda uning ichida "yashashi" mumkin. Estetik qabul qilish va ijodkorlikni rivojlantirish uchun asarlarni mavzusiga qarab guruhlashdan foydalanish samaralidir. Bu bolalarga turli asarlarda tasvirlangan obrazning variativligini va uning bir asar doirasida rivojlanishini; aynan bir xil mavzu yoʻnalishlarini koʻrib chiqishda kontekstlarni oʻzgartirish, obrazli ifodalar turli shakllarining oʻzaro bogʻliqligini (soʻz, harakat, tovush, tasvir) namoyish qilish imkonini beradi.

Shuningdek, quyidagi shakllar ham mumkin: bolalarga asarlar guruhini tanishtiradi va ular asosida ishini bolalarning ochiq turdagi universal bilish muammolarining (tirik va oʻlik, yaxshilik va yomonlik, goʻzallik va xunuklik muammolari) turlicha obrazli yechimlarini qidirishlariga yoʻnaltiradi. Ravshanki, qidiruv jarayonida muammolarning oʻzlari umumlashtirilgan koʻrinishda shakllanmaydi, balki faqat turli adabiy obrazlar va syujetlar, shuningdek bolalarning oʻzlari tomonidan vujudga keltiriladigan vaziyatlarning birgalikdagi muhokamasi roʻy beradi, xolos. Dialog – pedagogik ishlarning yetakchi vositasi boʻlishi lozim. Ota – ona bolalarning adabiy asar boʻyicha ijodiy dialogda, muammoli vaziyatlarni hal etishda ishtirok etishlari uchun sharoit yaratishi lozim. Bolalar bir-

birlarini to'ldirganlari holda. adabiy asar mazmunini birgalikda tasvirleydilar. muhokama jarayoniga talqin elementlari va ta'riflangan voqealarni, adabiy qahramonlarni va ularning xatti-harakatlarini baholashni olib kiradilar. Dialogik muhokama jarayoniga pedagog adabiy mazmuni muammolashtirish elementlarini, ya'ni: talqinlarning bir xil emasligi, ochiq turdagi savollarni qo'yish va ular bo'yicha mulohaza yuritishni (masalan, ertakni aytib bo'lgandan so'ng undan nima qoladi?) olib kirishi zarur. Ota – ona o'z ishining samaradorligini nafaqat bolalarning mashg'ulotlarda o'zlarini qanday tutishlari bilan baholaydi, balki u ularning erkin faoliyatdagi xulq-atvorini kuzatadi: adabiy mavzudagi o'yin va suratlar syujetlarini qayd etadi, bolalar fikrlarining mazmuniga, ularning mustaqil so'z ijodkorligiga e'tibor beradi: bolalarning kitoblar bilan harakatlarini - yakka tartibda yoki birgalikda uni ko'rib chiqishlari, o'qishlarini rag'batlantiradi. Pedagog bolalar savollariga javob beradi va ularga yoqib qolgan asarlar (dasturdagi va dasturga kiritilmagan) mazmuni bo'yicha ular bilan yakka tartibda suhbatlashadi.

Ota – ona bolalarning eng qiziq fikrlarini, ularning shaxsiy tajribasiga oid hikoyalarini, bolalar tomonidan o'ylab topilgan she'rlar va ertaklarni to'plashi lozim. Ushbu materiallar asosida bolalarning o'zlari tomonidan "kitob" yaratish ishlarini uyushtirish zarur. Bu bolalar tomonidan to'qilgan ertaklar, shaxsiy tajribaga oid hikoyalar, qo'shiqlar, sanoq she'rlarning bolalar rasmlari bilan bezatilgan to'plami, qo'lyozma jurnali va komikslari bo'lishi mumkin. O'qib chiqilgan, bolalar suratlari, variativ syujetlar, improvizatsiyalar va to'qib, oxiriga yetkazishdan iborat bo'lgan u yoki bu adabiy asarlar motivlariga oid "kitoblar" ham aynan shunday tarzda yaratilishi mumkin.

Farzandingizda kitobga qiziqish paydo bo'ladi: o'qilgan kitoblarni mustaqil ravishda varaqlab chiqadi, mazmunini aytib yoki o'qib beradi, uydan sevimli kitoblarini keltiradi.

MASLAXAT

Ota – ona farzandiga o'zining qaysi adabiy asarlarni yoqtirishini ma'lum qilishi, o'zining badiiy, tabiiy va aqliy faolligini namoyish qilishi ularni ijodiy rivojlantirishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

Ertak syujetiga mos tarzda qo'shimcha personaj kiritadi, ushbu personaj qo'shiladigan vaziyatlarni to'qib, qo'shib qo'yadi. Yaxlit ertak to'qishi mumkin, bunda u uning ehtimoliy qahramonlarini tasvirlash vositalariga tayanadi, ayni paytda ertaklarga xos mazmun-mavzu birligidan, tipik kompozitsiyalar va stilistik vositalar to'plamidan ham foydalanadi. Kichkintoy bolalarga tavsiya etilgan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'ladi. Avval eslatib o'tganimizdek, bu yoshdagi bolalar hali olam nima ekanligini bilmaydilar. Shuning uchun ularga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do'stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to'g'risida bo'lgani ma'qul. Bu davr bolalariga "Chivinboy", "Qizg'anchiq it", "Tuyaqush bilan qoplon", "Maqtanchoq quyon", "Rostgo'y bola", "Arilarning g'azabi", "Tulki bilan turna", "Sholg'om", "Qumursqa", "Kaptar sovg'asi" kabi ertaklarni o'qib berish foydalidir. Inson har tomonlama rivojlangan yaxshi tarbiyalangan bo'lishi kerak. Har bir bola o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, yurish – turishi, qobiliyati va imkoniyatlarining hammasini uning ota – onasigina ko'proq biladi. Shuning uchun bola kitobni to'g'ri tanlay olish va undan o'rinli foydalanishda ota – onaning o'rni katta. Bundan tashqari, tavsiya etiladigan kitoblar bolaning yoshi, psixikasi, tushunish qobiliyatiga mos qilish maqsadga muvofiq. Shuni e'tiborga olish kerakki maktabgacha yoshdagi bolalarga ifodali o'qishni tashkil etishda xalq og'zaki ijodi namunalari – ertaklari, hikoyalarga keng o'rin ajratish kerak. Bunday asarlar sirli tomonlari bilan yosh kitobxonlarni o'ziga tortadi va ular tarbiyachiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki xalqning nodir ijod namunalari o'zining teran xalqchilligi tilining jozibadorligi va yuksak badiiyligi bilan maroqlidir. Zotan ularda xalqning orzu – umidlari, qahramonligi, vatanparvarlik kitobga mehr uyg'otish tuyg'ulari aks etgan bo'ladi. Badiiy adabiyot maktabgacha yoshdagi bolalarda insonparvarlik his-tuyg'ularini – hamdarlik, yaxshilik, kichiklar, ota-onalar va oilaning katta a'zolariga nisbatan g'amxo'rlik ko'rsatish kabi hissiyotlarni shakllantirishga yordam beradi. Nozik yumor, sanoq she'rlar, hazil-huzullarni o'zida jamlagan xalq asarlari dangasalik, qo'rqqoqlik, o'jarlik, injiqlik, faqat o'zini o'ylash (egoizm) kabi sifatlarga nisbatan pedagogik ta'sir ko'rsatishning obyektiv vositasi hisoblanadi. Bolalarni bolalar badiiy adabiyoti bilan tanishtirishni ularning yosh

imkoniyatlari, nutqiy rivojlanish va adabiy asarlarni qabul qila olish darajasini hisobga olgan holda o'tkazish zarur.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar so'zlashuv nutqini rivojlantirish jarayonida quyidagi usul ijobiy natija beradi: «1» dan «10» gacha raqam yozilgan qog'oz bo'laklari ota-ona stoliga qo'yiladi yoki qo'lida bo'ladi. Bolalarga "omadini sinab ko'rish"ini taklif etadi. Qaysi bolaga necha raqami chiqsa, shuncha sodda gap tuzish kerak. Muhimi, ikki va undan katta raqam chiqqan bo'lsa, mazmunan o'zaro bog'liq matn tuzish kerak. Mavzu erkin. Bolalar tomonidan tuzilgan gaplar tashigan ma'no xususiyatlari ham aniqlanishi zarur. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar yozma bog'langan nutqini rivojlantirish, bolalarni qiziqtirish va e'tiborini bir nuqtaga jalb etish uchun quyidagi topshiriq beriladi. Bola yonida o'tirgan sherigiga o'z tilaklarini bildirishi kerak. Bu topshiriq shaklini biroz o'zgartirish mumkin. Ota-onasiga, boshqa mamlakatda yashovchi do'stiga maktub yozish topshiriladi. Bunda, albatta xat matnida qo'llanilgan gaplarning mazmuniy xususiyatlari aniqlanishi lozim bo'ladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini muloqot quroli sifatida shakllantirishda klaster metodi unumli ekanligini alohida ta'kidlab o'tish zarur. Klaster metodi umuman bir tushunchaga oid turli tushunchalarni birlashtirib tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Masalan, bolalarga muayyan tushunchani berib, uning sifatlovchilarini aniqlash topshirilishi mumkin. «O'zbekiston qanday davlat?» so'rog'i mustaqil, boy, xuquqiy, buyuk, ilg'or, yetakchi, demokratik, obod kabi sifatlarni birlashtiradi. Bu so'zlar, shuningdek, tuzilishiga ko'ra ham guruhlashtirilishi mumkin. Bolalarga tanish bo'lgan asar, teatr, kino, multfilm qahramonlarini sifatlash topshiriladi. Masalan: «Zumrad va Qimmat» ertagi qahramoni Zumradga shunday ta'riflar berish mumkin; jabrdiyda, bardoshli, chidamli, kuchli, ishonuvchan, mehribon, go'zal, g'amxo'r. Bu ta'riflarning nechog'lik asosli yoki asossiz ekanligi mashg'ulot jarayonida baxs munozara vositasida aniqlanadi. Biror so'zning har bir tovushi uchun alohida so'z topish taklif qilinadi. Masalan, odob, oy, do'st, oyna, bosh kabi. Ota-onaning topshirig'i bo'yicha bir bola yig'ma polotnoga, boshqa bolalar esa stolning chap tomoniga olma rasmini, o'ng tomoniga pomidor yoki meva-sabzavotlarining rasmini qo'yadilar. Ular shu narsalarga daxldor sifatlarni daktil harflar yordamida og'zaki talaffuz

qiladilar. Masalan, olma – shirin, nordon, cho‘zinchoq. qizil, sariq, dumaloq. Pomidor – nordon, qizil, dumaloq, cho‘zinchoq. So‘ngra mevasabzavotlarning belgi-xususiyatlarini solishtirib o‘xshash va farqli jihatlarni topadilar. Ota-ona: “Tun”, – deganda, bolalar ko‘zlarini yumadilar. “Kun”, - deganda, ko‘zlarini ochib, javob beradilar. Ma’lum bir narsaning belgisini, xossasini aniqlash vazifasini beradi. Masalan, xushbo‘y gul, oq gul, chiroyli gul, qizil gul, sun‘iy gul va hokazo. Ota-ona polotno yoniga uchta hayvon tasviri tushirilgan rasmlarni (masalan, quyon, tulki, bo‘ri) qo‘yadi. Rasmlar yoniga ma’lum raqamlarni joylashtiradi (quyonning yoniga 4, tulkining yoniga 5, bo‘rining yoniga 6 raqami) qo‘yiladi. Shu raqamlarda ko‘rsatilgan songa muvofiq hayvonning xususiyatini sanab berish kerak. Masalan, quyon – oppoq, ephil, chaqqon, qo‘rqqoq. Ota-ona ikkita-uchta rasmlarni (olma, daraxt, qiz) tomondan ko‘rsatib, shulardan birini tanlashni tavsiya etadi. Bolalar rasmlardan birini tanlashgach, ota-ona ular haqida qisqacha ma’lumot beradi. Bolalar narsaning belgisiga ko‘ra savol berishadi va uning nima ekanligini topadilar. Masalan, «Kattami?», «Shirinmi?», «Dumaloqmi?», «Qizilmi?», «Yeyiladimi?» «Kiyiladimi?» va hokazo. Bola bu savollarga faqat “Ha” yoki “Yo‘q” deb javob beradi. Ota-ona bu ko‘rinishdagi o‘yin jarayonini tashkil etishda o‘z faoliyatini rejaga va qo‘yilgan maqsadga muvofiq olib borishi kerak. U mashg‘ulotga tayyorlanish jarayonida oldindan zarur didaktik materiallarni tayyorlashi, o‘yin uyushtirishni nazorat qilishi, yakunlash, baholash va rag‘batlantirish kabi barcha tadbirlarni belgilab olishi lozim.

Ma’lumki, rolli o‘yinlar obyektiv olamdagi inson amaliy faoliyatini shartli ravishda aks ettirishda, ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rollarga asoslangan o‘yinlar kar bolalar nutqini faollashtiradi. O‘yin bolalarning tabiiy va sevimli faoliyatidir. Shuning uchun ta’lim – tarbiya berish, ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini hosil qilishda mashg‘ulotlarni yosh xususiyatlariga muvofiq o‘yin tariqasida uyushtirishga e’tibor berilmoqda. Haqiqatan ham, bola har qanday mashg‘ulotga qaraganda o‘yinga tez intiladi va qiziqadi. Rollarga asoslangan o‘yin PAT darslarida ta’lim usuli sifatida bolalarni uyushtiradi va bilim imkoniyatlarini kengaytirib, shaxs sifatida shakllantiradi.

MASLAXAT

Bolalarga tanish bo'lgan asar qahramonlarini sifatlashni topshiring. Masalan: «Zumrad va Qimmat» ertagi qahramoni Zumradga shunday ta'riflar berish mumkin; jabridiyda, bardoshli, chidamli, kuchli, ishonuvchan, mehribon, go'zal, g'amxo'r. Bu ta'riflarning nechog'lik asosli yoki asossiz ekanligi mashg'ulot jarayonida baxs munozara vositasida aniqlanadi. Siz tayyorlanishi jarayonida oldindan zarur didaktik materiallarni tayyorlashi, o'yinni uyushtirishni nazorat qilishi, yakunlash, baholash va rag'batlantirish kabi barcha tadbirlarni belgilab olishingiz lozim.

Malum vaqt davomida kar bolalarni ochiq rasm bo'yicha savollar berishga o'rgatilgan. Ammo rasmni ko'ra turib bolalarni savol-javob jarayoniga kirishi yopiq rasm asosidagi savol-javobga nisbatan kam qiziqish uyg'otgan. Asosiysi, bu savollar bolalar uchun muhim ma'no ega bo'lmagan, motivlashtirilmagan. Bolalar savolning muhim kommunikativ

Yopiq rasm bilan ishlash- kar bolalar nutqini rivojlantirishda samarali turlaridan biri hisoblanadi.

asosini nutqiy muloqotning asosiy komponentlaridan biri ekanligini qabul qilishga qiynalishgan. Bolalarga yopiq rasm berilganda, suhbat rasm mazmunini aniqlash asosida tashkil etiladi. Bunday ish

nafaqat boshlang'ich sinflarda, balki o'rta sinflarda ham davom etadi. Yopiq rasm asosidagi suhbatni murakkablashtirish uch yo'nalish bo'yicha olib boriladi: Rasm mazmuniga ko'ra; rasm asosidagi savollarning mazmuni va shakliga ko'ra; bolalarning mustaqilligi darajasiga ko'ra. Birinchi sinfda rasmlar mazmuni sodda bo'ladi. Unda albatta harakatlanayotgan bitta qahramon tasvirlangan bo'lishi kerak (bola o'qiyapti, qiz yuguryapti). 1-3-sinflarda bir nechta obyekt qatnashgan rasmini va obyektlarni olish mumkin (qiz qo'g'irchoqni kiyintiryapti, bola kitob o'qiyapti). 3-sinfda bolalarga bitta rasm o'rniga rasmlar to'plami (seriyali) beriladi. Masalan: O'qilgan ertaklar yuzasidan bolalar savol berishadi va ota-onaning javoblariga ko'ra qaysi ertakning qay bir qahramoni haqida so'ralayotganini aniqlashadi.

Birinchi sinfda rasmlar mazmuni va ularga tuzilgan savollar sodda tuzilgan bo'ladi. Rasmda kim tasvirlangan? U nima qilyapti? Predmet kattami, kichikmi? O'quv yilining oxiriga kelib qahramonning tashqi ko'rinishiga, kiyimiga tegishli bo'lgan savollar berishadi. "Sochi qanday?", "Ko'ylagi qanday?", "Qizchani oyog'ida qanday tuflari bor?". Ikkinchi sinfda bajarilayotgan faoliyatning vaqti va joyi haqidagi savollar qo'shiladi. "Qizcha qayerda turibdi?", "O'ng tarafda nima turibdi?", "Chap tarafdachi?", "Qanday fasl?", "Ob-havo qanday?", "Bulutlimi?". Uchinchi sinfda bolalar rejali rasmlar bilan ishlash jarayonida umumlashtirilgan savollar berishni o'rganadilar. Asta-sekinlik bilan bolalarda mustaqillik tuyg'usi shakllanib boradi, bu savollar tuzishda ota-ona ko'magining kamayishida ko'rinadi. Birinchi sinfda pedagogning o'zi savol berishga undaydi. "Mendagi rasmda kim tasvirlanganligini so'rang". Agar "so'rang" so'zini ikki marotaba urg'u berib aytganda ham sinfda hech kim vazifani tushunmasa, ota-ona vazifani yana bir bor takrorlab, doskada yoki tablchkada yozilgan savolni ko'rsatadi. Bolalar savolni birgalikda o'qishadi. Ikki bola uni qaytaradi, shundan so'nggina javobni olishadi. Doskada ota-ona savolni u tarafga o'zining to'liq javobini yozadi (Rasmda qor, qorqiz va qorbobo tasvirlangan). Birinchi o'quv yilining oxirida esa qisqa javobga o'tiladi (Qor, qorqiz, bola qorbobo yasayapti). Suhbat so'ngida bolalar shu yozuvlarga asosan rasmlarni o'z tasavvurlari bo'yicha tasvirlaydilar. Birinchi savol bergan bola shoshma-shosharlik bilan javob qaytarmasligini ota-ona nazorat qilib turishi maqsadga muvofiqdir, chunki asosiy maqsad bolalarni savol berishga o'rgatishdir.

Yopiq rasm bo'yicha ishlash jarayonida to'rt bosqich tasniflanadi. Birinchi bosqich – yopiq rasm yoki rasmlar seriyasi mazmuni aniqlash bo'yicha suhbat. Bu suhbatda ota-ona bolalarni savol berish va javob berishga o'rgatadi, ota-ona – bola dialogdan bola - bola, kichikina ota-ona - bola dialogiga o'tishga tayyorlaydi. Har bir juftlik yetakchisiga rasm beriladi. O'z juftining rasm mazmuni yuzasidan berilgan savollariga javob beradi. Bu suhbatda pedagog bolalarni savol berish va ularga javob berishga o'rgatadi, bunda ota-ona dialogga kirishga bolalarni o'rgatadi.

Ikkinchi bosqichda yopiq rasm mazmuni bolalar tomonidan tasavvur orqali tasvirlash amalga oshiriladi. Bunda bolalar ota-ona tomonidan

doskada yozilgan yoki o'z varaqlarida yozilgan yozuvlarga tayanadilar. Tasvirlash jarayonida bolalarda aniqlashtiruvchi xarakterga ega savollar tug'ilib ular o'z navbatida ota-ona bilan bola (kichik muallim) orasida o'zaro dialogni vujudga keltiradi. Ota-ona savollarni tuzishga yordam beradi. ularga javob beradi.

Uchinchi bosqich – bolalar chizgan rasmlarining tahlili, bunda ularni rasm bilan solishtirish ko'zda tutadi. Bu bosqichda rasmdagi tasvir ochilgan bo'ladi. Ikkita rasm tanlanadi (to'g'ri va noto'g'ri), u namuna rasm yoniga osiladi. Bu holatda bolalar xohishi bilan rasm darhol ochiladi. Ota-ona rasmlar tahlili bo'yicha suhbat tashkil etadi.

Shu yo'sindagi ishning ikkinchi turi – ikkita chizilgan rasmni namunaga qaramay turib solishtirish, ularni faqat doskadagi yozuvlar asosida qiyoslashni ko'zda tutadi. Bunda rasm darsning oxirida ochiladi va har bir bola o'zining rasmini mustaqil taqqoslaydi. Bu usul bir muncha murakkabroq bo'lib, bunda bolalar javoblar mazmuniga yanada chuqurroq yetishlari zarur bo'ladi, bu usul ayniqsa yuqori sinflarda yaxshi samara beradi. Yopiq rasm ustida ishlashni to'rtinchi bosqichi – uni og'zaki yoki yozma bayoni. Bunday ish bolalarning bog'langan nutqini rivojlantirish

Applikatsiya yoki konstruktiv rasm asosida matn mazmunini mustaqil ifodalash, qahramonlarni tasvirlashda matndan so'z va iboralarni tanlab olish yaxshi natija beradi.

maqsadida o'tkaziladi. Bu suhbatda pedagog bolalarni savol berish va ularga javob berishga o'rgatadi, bunda ota-ona dialogga kirishga bolalarni o'rgatadi. Yopiq rasmlar to'plami bo'yicha ishlash. Bu holda ish yuqorida ko'rsatilgan

tartibda quriladi, lekin undan avval bolalarga ota-ona rasmlar to'plamini umumlashtirib tushunish ko'rsatmasini beradi (Rasmda qiz mushukni qutqargani haqida ma'lumot berilgan). Har bir rasmning mazmuni haqidagi suhbat jarayonida bolalar javoblarini qisqacha yozib boradilar. Yopiq rasmlar to'plami asosida ishlashda, har bir rasmning mazmuni bilan shunchaki tanishib chiqish emas, balki harakatning rivojlanishini tushunish yotadi. Shuning uchun har bir rasmda bolalar eng asosiyini ajratib olishlari muhimdir. Bu esa olingan javoblarni umumlashtirishni, sintez qilishni,

matnning asosiy mazmunini aniqlashni va uni sarlavhada qanday aks etishini nazarda tutadi. Sarlavhalar o'z ichiga rejali tuzilmalarni oladi, u esa bolalarga yopiq rasmda tasvirlangan holda beriladi. Voqealarning boshlanishini va yakun topishini tasavvur etishga yordam beradi. Bunday reja va har bir rasimga berilgan javoblarga ko'ra bolalar haqiqiy rasmni ko'rganlariga qadar tuziladi. Har bir rasm mazmuni aniqlangandan so'ng quyidagi umumlashtirish bajariladi: Birinchi rasmda nima tasvirlangan. Bolalar o'rmonga ketishyapti. Ikkinchisidachi bola o'rmonda tipratikan topib oldi. Uchinchisidachi bolalar tipratikanni ovqatlantirishayapti. Shunday qilib, yopiq rasm bilan ishlash jarayonida bolalar rasm mazmuni haqidagi savollarni qat'iy fikrlash izchiligida berish, ota-onaning og'zaki javoblariga asoslanib uni rasmda aks ettirish, ularni rasm bilan solishtirish o'rganiladi. Aqliy hujum – bu qiziqarli voqealar, bajarilgan ishlar, dam olish kunlari, bayramlar, ta'til haqidagi suhbatlardir. Bu suhbatlarni quyidagi turlari mavjud: Bolalar ta'tildan kelgach pedagog dars boshlangunga qadar ta'tilni kim – qayerda o'tkazganini aniqlaydi. Masalan: Kimdir Farg'onada dam olgan. Darsda esa pedagog shu bolaga savol berishni va u qanday, qayerda ta'til o'tkazganini belgilab olishni taklif etadi. Pedagog bolalarni oldindan, shu suhbat asosida rasm chizishlarini ta'kidlab o'tadi. Pedagog ekskursiya haqida suhbatni tashkil eta turib, ekskursiyaga borolmagan bolalarni borgan bolalarga savollar berishga undaydi. Shunga o'xshash suhbat maktabda o'tkazilgan bayram haqida, ko'rilgan film yoki diafilm va hokazolar haqida bo'lishi mumkin. Suhbatni bu shaklda tashkil etilishida bolalar bilmagan va bilishni istaydigan narsalar haqida savol berishadi. Ularning savollari aniq xarakterga ega bo'lib, motivlashtirilgan xususiyatga ega. Kar bolalar notanish bo'lgan predmet, hodisa bilan duch kelganida ko'p savollar paydo bo'ladi. Ular shu narsa haqida bilishni istaydilar, ammo savol berishni bilmaydilar. Aynan shu vaqtda ota-ona yordam bera olsa, bolalarning suhbatlari yuqori nutqiy faollikda o'tadi. Kar bolalar so'zlashuv nutqini rivojlantirishda o'qish darslarida o'tkaziladigan, o'qilgan hikoya yuzasidan suhbatlar juda samarali hisoblanadi. Bolalarni fikrlash va nutqiy faoliyatini faollashtirish ular tasavvurlarini rivojlantirish, matn bo'yicha savollar berishga o'rgatishda bir necha usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir: Ota-ona bolalarga matnga doir savolli kartochkalarni tarqatadi,

ular da savollarning tartib raqamlari yozilgan bo' ladi. Kerakli vaqtda pedagog "Bir inchi savol kimda?" deb so' raydi. Bola buni kartochkaga qo' yilgan tartib sonlar orqali aniqlaydi. Ota-ona bolalarga savol berishni taklif etadi, bolalardan biri savolni qaytaradi, qolgan bolalar esa unga javob berishadi. Qolgan savollar ustidagi ish ham xuddi shunday amalga oshiriladi. Masalan: 1-sinfda o' qish darsida "Qorbobo" matnini o' qish jarayonida (dars boshlangunga qadar) to' rttta bolaga quyidagicha savollar beriladi: "Bolalar qorboboni nimadan yasashgan? Qorboboni burni nimadan yasalgan? Uning ko' zi nimadan yasalgan? Bolalar savatga nimalarni solishdi?" Bunday ishni 2-3 marotaba takroran o' tkazgandan, so' ng pedagog savolli kartochkalar ni raqamlarni ko' rsatmasdan beradi. Bolalar asosan ular ning mazmunini, ketma-ketligini aniqlashadi. Suhbatlarni bunday tashkillashtirish bolalar uchun qiyin bo' lgan, matn yuzasidan savol berishga o' rnatadi. Pedagog vazifa qilib bir bolaga – hikoyani o' qib kelishni beradi, tarbiyachi yoki ota-onasidan yordam berishlarini so' raydi yoki o' zi bolani matn mazmunini ifodalab berishga tayyorlaydi. Darsda shu bola bilan qolgan bolalar orasida suhbat tashkil etiladi, bu jarayonda bolalar savollar orqali hikoya mazmunini aniqlashadi (Hikoya muallifi kim?, Nima sodir bo' ldi?, So' ng nima bo' ldi? va hokazo). Ota-ona suhbatda faol ishtirok etadi, savollar tuzishda yordam beradi. Savollar mantiqiy ligini nazorat qiladi. Suhbat jarayonida zarur bo' lgan lug' at ishlarini ham o' tkazish mumkin. Bunday suhbatdan so' ng bolalar hikoyalarni mustaqil o' qishadi va uning mazmunini oson o' zlashtirishadi. Bu esa matn bilan tanishishning birinchi darsidayoq murakkab bo' lgan ish turlarini qo' llashga yordam beradi. Bir vaqtning o' zida ikki hikoyani o' qish, bolaning faol ligini oshiradi. Sinf ikki guruhga ajraladi. Birinchi guruh bitta hikoyani, ikkinchi guruh boshqa hikoyani o' qiydi. O' qib bo' lishgach, bolalarda tabiiyki savollar tug' iladi:

“- Sizlar qanday hikoyani o' qidingiz?

- Sizlarchi?

- Sizning o' qigan hikoyangiz muallifi kim?

- Siznikichi?

- Sizning o' qigan hikoyangiz kim haqida?

- Yana hikoyangizda nimalar haqida bayon etilgan?"

Bolalarga o'rtog'lar hikoyasida nima haqida bayon etilganini bilish haqiqatdan ham qiziq. Suhbat yo'nalishini istalgan yo'ldan olib borish mumkin. Masalan: "Hikoyada kim haqida so'zlangan", - deb savolga javob bergandan so'ng "U nima qilayapti?" va hokazolarni so'rab, hikoya mazmunini aniqlash mumkin. Shundan so'ng bolalarga o'z yozuvlariga tayanib rasm chizish taklif etiladi, so'ng o'z rasmlarini yoki do'stlarining rasmlarini nomlash taklif etiladi. Rasmlar almashinishi birinchidan muloqot o'rnatish, ikkinchidan matn mazmunini tushunish maqsadida amalga oshiriladi. Shunday qilib bir vaqtning o'zida ikki hikoyani o'qish barcha bolalar o'zaro muloqotlari uchun maksimal real sharoitni yaratib beradi. Suhbatni tashkil etish va uning mazmuniga qo'yilgan talablar yildan-yilga o'sib boradi, suhbat mavzulari kengayadi, savollarning tuzilishi va mazmuni murakkablashadi, bolalar mustaqilligi oshib boradi. Birinchi sinfda asosan ota-ona bolalar bilan frontal suhbatlar o'tkazadi. Ikkinchi sinfda tanish mavzular bo'yicha "Kichik muallim" suhbatlarni brigada va juftlik shakllarida o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Lug'atdagi so'zlarni va iboralarni ishlatishda ham bolalarning mustaqil ishlash darajasi ham oshadi. Agar birinchi sinfda pedagog tayyor savol va javoblarni doskada yoki kartochkada berib, keyin murakkab bo'lgan so'zlarni va iboralarni ajratib yozib olgan bo'lsa, 3-4 sinfga kelib, pedagog bolalardan namunaga ko'ra mustaqil bajarishlarini talab etadi. Kar bolalarning dialogik nutqining rivojlanishi turli didaktik o'yinlar orqali ham samarali kechishi mumkin. Eng samarali o'yinlar topishmoqli o'yinlar bo'lib, ular bolalarda qiziqish uyg'otadi va faolligini oshiradi. "Nima o'ralganini (berkitilganini) top" o'yini birinchi safar ota-ona tomonidan olib boriladi, keyin esa kichik muallim tomonidan ham olib borilishi mumkin. U o'ralgan narsani ko'rsatib "Bu nima" - deb so'raydi - "O'ram", "O'ramning ichida nima borligini toping", so'ng bolalar bir-birlariga savollar berishadi: "Kattami yoki kichik?", "Rangi qanday?", "Shakli qanday?", "Kimniki?", "Shirinmi, achchiqmi, nordonmi?", "Yeyish mumkinmi?", "Nima uchun ishlatiladi?". Javoblarga asoslanib, bolalar berkitilgan jismni topishadi. Pedagog bolalarga savol tuzishda yordam beradi, ehtiyoj tug'ilsa ularni doskaga yozadi, "Kichik muallim"ga javoblarni to'g'ri tuzish uchun bo'lgan zarur so'zlar berish mumkin. Uchinchi sinfdan boshlab "Kimligini top" interfaol

o'yinini o'tkazish mumkin. Pedagog: "Bolalar men hozir orangizdan biringizni o'yladim. Kimni o'ylaganimni aytmayman. O'zingiz savollar berish orqali toping", - deb aytadi. O'yin jarayonida pedagog bolalar savollarini izchillikda berishlariga o'rgatishi lozim. 1. Qiz bola yoki o'g'il bola haqidaligini aniqlash va keyingi savollarni shunga asoslanib berish. 2. Tashqi ko'rinish va yoshi haqidagi savol. 3. O'qish, xulqi va fe'l atvori haqidagi savollar. Taxminiy savollar: "O'g'il bolami, qiz bolami?", "Bo'yi qanday?", "To'laroqmi yoki ozg'in?", "Sochlarining rangi qanday?", "Ko'zlarining rangi qanday?", "Sochlari kaltami yoki uzun?", "Yoshi nechada?", "Do'sti kim?", "Ozodami yoki yo'q?", "Do'sti kim?". Bu o'yinni "Kichik muallim" ham o'tkazishi mumkin. Dialog bolalar bilan o'qituvchi yoki "Kichik muallim" bilan to'g'ri kim o'ylanganini topmagunlariga qadar o'tkaziladi. O'yinning murakkab shakli adabiy qahramonning kimligini topish topshirig'iga asoslangan bo'lishi mumkin. O'yinni o'tkazishda biror adabiy qahramon tasvirlangan rasm olinib, uni faqatgina o'yinni olib boruvchi ko'rishi mumkin. Bu o'yinni pedagog, "Kichik muallim" va brigadir olib borishi mumkin. Bolalar unga qahramonning tashqi ko'rinishi, fe'li, odatlari xulqiga tegishli savollar berishadi. Agar o'yin guruhlarda, jamoalarda o'tkazilsa, har bir guruhga alohida rasm beriladi. Birinchi guruh vakillari ikkinchi guruh vakillariga ular tomonidan o'ylangan qahramon haqida savollar berishadi

MASLAXAT

Badiiy adabiyot maktabgacha yoshdagi bolalarda insonparvarlik, hamdardlik, yaxshilik his-tuyg'ularini, ota-onalar va oilaning katta a'zolariga nisbatan g'amxo'rlik ko'rsatish kabi hissiyotlarni shakllantirishga yordam beradi. Nozik yumor, sanoq she'rlar, hazillarni o'zida jamlagan xalq asarlari dangasalik, qo'rqqoqlik, o'jarlik, injiqlik, faqat o'zini o'ylash kabi sifatlariga nisbatan pedagogik ta'sir ko'rsatishning obyektiv vositasi hisoblanadi. Farzandingizni badiiy adabiyot bilan tanishtirishni ularning yosh imkoniyatlari, nutqiy rivojlanish va adabiy asarlarni qabul qila olish darajasini hisobga olgan holda o'tkazish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 1992
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni – T.:Sharq nashriyot – matbaa konserni, 1997.
3. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»T.:Sharq nashriyot – matbaa konserni, 1997.
4. Sh.M.Mirziyoev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: «O'zbekiston», 2016.
5. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. -T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni, 1999.
6. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. – T.: O'zbekiston, 2005.
7. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O'zbekiston, 1998.
8. Karimov. I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
9. Alimxo'jayeva F.J. Kar bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.
10. Г.Батлинер. Развитие ребенка с нарушением слуха в процессе игры– М.: СПб. 1999.-М.,2017.
11. Белтюков В.И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии) – М.: Педагогика. 1997.
12. Богданова Т.Г. Сурдопсихология. –М., 2002.
13. Боровлёва Р.А. Родителям маленьких оглохших детей (начало коррекционной работы с детьми, потерявшими слух в 2,5 – 3 года) // Дефектология, -2004. -№.4 -с. 78-82.
14. Боскис Р.М. Учителю о детях с нарушенным слухом. – М.: Просвещение, 1998.
15. Боскис Р. М., Фингерман Л.Е. Развитие письменной речи в начальных классах школы слабослышащих. –М., 1998.
16. Боскис Р.М. Развитие смысловой стороны речи у глухих и слабослышащих детей. –М., 1991.

17. Быкова Л.М. Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей. – М.: Просвещение, 1991.
18. Быкова Л.М. Развитие связной речи глухих учащихся начальных классов. – М.: Просвещение, 1999.
19. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии.– М.: Просвещение,1995.
20. John Alan, Arthur Walker “Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings” Published in 2015 by the United Nations educational, Sciyentific and Cultural Organization. Paris, France. (ushbu kitobning 27-42-betlaridan olindi).
21. Зыкеев А.Г. Формирование и коррекция речевых навыков и умений в употреблении сложносочиненных предложений младшими школьниками с нарушениями в развитии //Дефектология. -2005. - №3. – с. 67-75.
22. Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников /Под ред. Л.П.Носковой. – М.: Педагогика, 1999.
23. Книга для учителя школы слабослышащих. Обучение русскому языку, чтению, произношению /Под ред. Коровин К.Г. –М., 1995.
24. Колшанский Г. В. Логика и структура языка. –М., 1995.
25. Комаров К.В. Методика обучения слабослышащих детей грамоте. –М.: Просвещение, 1990.
26. Комаров К.В. Методика обучения русскому языку в школе для слабослышащих детей. –М.: Просвещение, 1998.
27. Матвеев В.Ф. Трудовое обучение школьников с нарушениями слуха в современных условиях // Дефектология. -2005. - №4. – с. 31-34.
28. Mamarajabova Z.N. Ona tili o‘qitish maxsus metodikasi -T.,2016.
29. Mamarajabova Z.N. Ona tili o‘qitish maxsus metodikasida pedagogik texnologiyalar - T.,2004
30. Mamarajabova Z.N. Surdopedagogika -T.,2017.
31. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish. Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU.2009.

32. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limini takomillashtirish. // Bolani maktabga tayyorlash sifat va samaradorligini oshirishning ilmiy-amaliy yechimlari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T., 2007. – B. 60-63.

33. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni oilada maktab ta'limiga tayyorlash. Ota-onalar uchun metodik qo'llanma. –T.: A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2007.–

34. Леонтев А.А. Язык, реч, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1999.

35. Николаева Л.В. Особенности усвоения первоначальных временных географических понятий слабослышащими учащимися. В кн.: «Изучение слабослышащих детей в процессе обучения». – М.: Педагогика, 1992.

36. Николаева Т.В. Комплексное психолого-педагогическое обследование ребёнка третьего года жизни с нарушенным слухом //Дефектология. - 2004. -№4 – с. 40-46.

37. Никулина Л.В. Работа с речевым материалом на уроках развития речи в начальных классах в школе слабослышащих // Дефектология. - 1990. -№ 4. – с. 32-34.

38. M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

39. Новая модел обучения в специальных общеобразовательных учреждениях. / Под ред. А.М. Щербаковой. М.: Издательство НС эНАС, 2001.

40. Садовникова И.Н. Нарушение письменной речи у младших школьников. - М., 1993.

41. Садовникова И. Н. Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников. – М., 1995. - 146 с.

42. Сурдопедагогика. Под ред. Э.Г.Речитской. – М.: Владос, 2004.

43. Шматко Н.Д., Пелымская Т.В. Если малыш не слышит.– М.: Просвещение, 2003.

44. L.Mo'minova, Sh.Amirsaidova va boshqalar. Maxsus psixologiya -T.: Fan va texnologiyalar .2013.

45. P.Po'latova, L.Nurmuxamedova, Sh.Amirsaidova. Maxsus pedagogika -T.: Fan va texnologiyalar .2014
46. Qodirova F.U. Boshlang'ich sinf kar o'quvchilar nutqini shakllantirish.: Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.: TDPU.2006
47. Fayziyeva U.Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI. 1994.
48. Fayziyeva U. Maktabgacha yoshdagi eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limi. – T.: Ilm ziyo, 2006.
49. Королева И.В., Пудов В.И., Зонтова О.В. Реабилитация постлингвальных детей и взрослых с кохлеарными имплантатами // Дефектология – Москва, 2001. – № 5. – С.21-34.
50. Королева И.В. Кохлеарная имплантация глухих детей и взрослых (электродное протезирование слуха). – СПб.: КАРО, 2009.
51. Таварткиладзе Г.А., Беянцев И.А., Фроленков Г.И. Показания к кохлеарной имплантации -М., 1995.
52. Таварткиладзе Г.А. Кохлеарная имплантация -М., 2000.
53. Сатаева А.И. Кохлеарная имплантация как средство помощи глухим людям. - Воспитание и обучение детей с нарушениями развития, №1, 2008.
54. Ching T.Y., Psarros C., Hill M. At all. Should children who use coghlear implants wear hearing aids in the opposite ear? // ear Hear. 2013. Vol. 22(5). P. 365-380.
55. Ching T.Y.C., Incerti P., Hill M. Binaural benefits for adults who use hearing aids and coghlear implants in opposite ears// ear Hear. 2012. Vol. 25(6). P. 565-600.

MUNDARIJA

Kirish.....	4
I bob. Eshitish idrokini rivojlantirish uchun eshitish moslamalari va koxlear implantlar (KI) tanlash.	
1.1. Tashxis.....	7
1.2. Eshitish moslamalari va koxlear implantlari (KI).....	9
1.3. Eshituv apparatlari va KI tanlash.....	15
1.4. Kundalik xizmat ko'rsatish.....	19
1.5. Fm- moslama.....	20
1.6. Eshitish apparatlari va Ki ga o'rganish.....	22
II bob. Eshituv-nutqiy idrokni rivojlantirishning boshlang'ich bosqichi.	
2.1. Suhbat vositasida nutqni egallash.....	24
2.2. Idrok etishga tayyorlanish.....	25
2.3. Suhbatning muhim tavsifi.....	44
2.4. Ilk rivojlanish darslari.....	70
III bob. Eshituv-nutqiy idrokni rivojlantirishning asosiy bosqichi.	
3.1. Rivojlanish qadamlari.....	91
3.2. Kundalik hayotda bolani rivojlantirish.....	107
3.3. O'yin vositasida bolani rivojlantirish.....	123
3.4. To'g'ri nafasni rivojlantirishga qaratilgan o'yinlar.....	141
3.5. Ovozni rivojlantirishga oid o'yinlar.....	144
3.6. Nutq apparati harakatini rivojlantirishga oid o'yinlar.....	147
3.7. Eshituv diqqatini rivojlantirishga oid o'yinlar.....	150
3.8. Tovushlarni nutqqa qo'yish, mustahkamlashga oid o'yinlar.....	157
IV bob. Eshituv-nutqiy idrokni takomillashtirish, bog'langan nutqni va murakkab matnlarni tushunishni rivojlantirish bosqichi.	
4.1. Jamoaviy nutq o'stirishga oid o'yinlar.....	176
4.2. Harakatli o'yinlar.....	190
4.3. Tasviriy faoliyat vositasida bolani rivojlantirish.....	201
4.4. Badiiy asar bilan muloqot bolaning rivojlanish omili.....	222
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	246

Mamarajabova Zulfiya Narbayevna

**KOXLEAR IMPLANTLI, ESHITISH
MOSLAMALARI O‘RNATILGAN VA ZAIF
ESHITUVCHI BOLALAR ESHITUV-NUTQIY
REABILITATSIYASI**

Muharrir:	B.B.Mamarajabov
Texnik muharrir:	B.B.Mamarajabov
Musahhih:	M.U.Xamidova

Bosishga ruhsat etildi: 6.01.2020.

**Adadi 100 nusxa. Hajmi 15,75 b/t. Bichimi 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» garniturasida chop etildi.**

OOO «AKTIV PRINT» bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent, Chilonzor 25, Lutfiy 1a.

**Mazkur kitobda quyidagi savollarga
javob topasiz:**

- Farzandimning eshitishi va nutqi qanday rivojlanadi?
- Kundalik hayotda farzandimni qanday rivojlantirish mumkin?
- Eshitish qobiliyatini rivojlantiruvchi qanday texnik moslamalar mavjud va ulardan qanday foydalaniladi?
- Mutaxassis yordami qanday tarzda amalga oshiriladi?